

**T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ ve SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI**

**SÎRET-NÜZÛL İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA
AHZÂB SÛRESİNDE HENDEK SAVAŞI**

(Yüksek Lisans Tezi)

Büşra Nur GÜLER

İstanbul 2017

**T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ ve SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI**

**SÎRET-NÜZÛL İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA
AHZÂB SÛRESİNDE HENDEK SAVAŞI**

(Yüksek Lisans Tezi)

Büşra Nur GÜLER

Danışman: Doç. Dr. Gülgün UYAR

İstanbul 2017

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Anabilim Dalı İSLAM TARİHİ Bilim Dalı TEZLİ
YÜKSEK LİSANS öğrencisi BÜŞRA NUR GÜLER'nin SÎRET NÜZÛL İLİŞKİSİ
BAĞLAMINDA AHZÂB SÜRESİNDE HENDEK SAVAŞI adlı tez çalışması, Enstitümüz
Yönetim Kurulunun 20.06.2017 tarih ve 2017-14/39 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından
oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 30 / 06 / 2017

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Öğretim Üyesi Adı Soyadı	İmzası
1. Tez Danışmanı Doç. Dr. GÜLGÜN UYAR	
2. Jüri Üyesi Prof. Dr. ADNAN DEMİRCAN	
3. Jüri Üyesi Prof. Dr. CASİM AVCI	

ÖZET

Kur'ân-ı Kerîm'i anlama ve yorumlama faaliyeti olarak tefsir, sahâbe döneminden itibaren Müslümanların gündeminde olmuş, İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde kaleme alınan eserlerle bir tefsir edebiyatı oluşmuştur. Kuşkusuz ki bu edebiyata, onu telif eden müfessirlerin tarihî, ictimaî ve şahsî konumunun yanı sıra, tefsir metodu ve yaşadığı dönemin tefsir anlayışı yansımıştır. Âyetlerin sîret-nüzûl ilişkisi bağlamında yorumlanıp yorumlanmadığının tahlili de bu sebeple gündeme gelmekte, Kur'ân'ın nüzûl sürecini ayrıntılarıyla okumaya katkı sağlayan, nüzûlün muhatapları nezdindeki konumunu ve bu muhatapların yorumunu belirlemeye yardımcı olan siyer-megâzî edebiyatı bu noktada önem arz etmektedir. Bu tez, sîret-nüzûl ilişkisi bağlamında bir uygulama örneği olarak Ahzâb Sûresi'nde Hendek Savaşı'nı ele almış, ilgili âyetlerle sınırlı tutularak tefsir ve siyer-megâzî edebiyatı karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Sîret-nüzûl ilişkisi, Tefsir, Siyer-megâzî, Ahzâb, Hendek.*

ABSTRACT

Tafsir, as an activity of understanding and interpreting the Qur'an, has been on the agenda of Muslims since the time of sahaba (companions of the Prophet Muhammad). Thus, a huge literature on tafsir has been formed by the works of the Muslim scholars of various regions and times. Undoubtedly, this literature reflects historical, social and individual features of the commentators as well as the method of commentary of their ages.

As a result, the analysis of whether or not the verses are interpreted coherently with *Sirah* and *Nuzul* seems to be of great significance. In other words, it is important to read the Qur'an's narrative process in detail and to try to understand the position of the audience and the interpretation of the interlocutors.

This thesis deals with the Battle of Khandaq in Sura al-Ahzab (The Combined Forces) in order to examine the coherency between *Sirah* and *Nuzul* in reference to the related verses as well as the tafsir and the *Sirah-Maghazi* literature.

Key Words: *Coherency between Sirah and Nuzul, Tafsir, Sirah-Maghazi, al-Ahzab*

ÖNSÖZ

Hz. Peygamber'in hayatını ve şahsiyetini, tebliğ faaliyetlerini, siyasî ve askerî mücadelelerini konu alan siyer ilmi için en mühim kaynak kuşkusuz ki Kur'ân-ı Kerîm'dir. Kur'an'ı anlama ve yorumlama faaliyeti olarak tefsir, Hz. Peygamber ve nüzul sürecinin şahitleri konumundaki ashâbtan başlayarak günümüze kadar her dönemde Müslümanların gündeminde olmuştur.

Nüzûl süreci ve vahyin muhataplarına dair detayların siyer-megâzî edebiyatında karşılığını bulması, siyer-megâzî edebiyatının Hz. Peygamber, O'nun tecrübeleri, faaliyetleri ve nüzûle şahitlik eden muhataplarının sosyal ve kültürel tarihi ile ilgili geniş bilgi sunması, Hz. Peygamber'in "yaşayan Kur'ân" olduğu hakikati ile beraber düşünüldüğünde tefsirin O'nun sîretinde aranmasını da beraberinde getirmiş, bu durum sîret-nüzûl ve siyer-tefsir ilişkisini de zorunlu kılmıştır. Sîret ve nüzûlün, siyer ve tefsirin bu bütünlüğü, müfessirler için pek çok detaya yer veren siyer-megâzî edebiyatını vazgeçilmez bir zemine oturtmuş, Kur'an'ın muhatap kitlesi ve vahyin o günün şartlarında neye tekabül ettiğinin ve nasıl anlaşıldığının bilgisi bu satırlarda aranmıştır. Zaman-mekan bağlamı, âyetlerin siyâk ve sibâkına dair karîneler ve tevîlin/yorumun tarihle ne denli örtüştüğü, hitap-muhatap bütünlüğü, âyetler ile tarihî veriler arasındaki ilişkinin doğru kurulup kurulmadığı yine bu rivâyetlerle ölçülür olmuştur.

Bu arkaplanla bu çalışmada, sîret-nüzûl ilişkisi bağlamında bir uygulama örneği olarak Ahzâb Sûresinde Hendek Savaşı ele alınmış, bununla tefsir edebiyatında yer alan siyer-megâzî rivâyetlerinin malzeme değerinin, erken dönem siyer-megâzî edebiyatının tefsir edebiyatına kaynaklığının, müfessirin siyer-megâzî edebiyatını dikkate almadığı durumlarda yaşanabilecek bağlam kopukluğunun tesbiti yönünde bir adım atılması hedeflenmiştir.

Bu hedeflere ulaşabilmemde yardımcı olan, tez konusunun belirlenmesine ve çalışma sürecine teklif, tashih ve tenkitleriyle yön veren danışman hocam Doç. Dr. Gülgün UYAR'a, katkılarından dolayı muhterem hocalarım Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN ve Prof. Dr. Casim AVCI'ya; her yönlü desteğini daima hissettiğim babam Prof. Dr. Zekeriya GÜLER ve kardeşim Mustafa Taha GÜLER'e; ayrıca

Çalışma sırasındaki destekleri sebebiyle TÜBİTAK'a en içten teőekkürlerimi arz ederim.

Büşra Nur GÜLER
10.07.2017, ÜSKÜDAR

KISALTMALAR

a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.md.	Adı geçen madde
<i>AÜİFD</i>	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	İbn
bkz.	Bakınız
ev.	Çeviren
<i>DEÜİFD</i>	Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>DİA</i>	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	Editör
h.	Hicrî
Hz.	Hazreti
nşr.	Neşreden
s.	Sayfa
thc.	Tahrîc
thk.	Tahkîk
ty.	Tarihsiz
ö.	Ölümü
yy.	Yayın yeri yok

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	5
ÖZET	1
ABSTRACT	2
ÖNSÖZ	3
GİRİŞ	12
A. Araştırmanın Konusu ve Amacı.....	12
B. Araştırmanın Önemi.....	14
C. Araştırmanın Metodu	16
D. Araştırmanın Kaynakları.....	17
E. AHZÂB SÛRESİNDE HENDEK SAVAŞI.....	24
1. Ahzâb Sûresi	24
2. Hendek Savaşı.....	27

BİRİNCİ BÖLÜM

AHZÂB ORDUSUNUN MEDİNE'YE YÜRÜYÜŞÜ.....	32
I. Ahzâb Ordusuna Karşı Allah'ın Yardımı	32
a) Taberî Öncesi Dönem.....	32
b) Taberî ve Sonrası Dönem.....	36
c) XIX. Yüzyıl ve Sonrası Dönem	40
d) Taberî ve Sonrası Siyer-Megâzî Edebiyatı.....	41
e) Tesbit ve Değerlendirmeler.....	43
1. Savaşa Dair Tarihî Bilginin Kaynağı.....	43
2. Âyetin İfade Biçimi	43
3. Kelamî Tartışmalar	45
II. Kuşatılma Psikolojisi.....	46
a) Taberî Öncesi Dönem.....	46

b) Taberî ve Sonrası Dönem.....	49
c) XIX. Yüzyıl ve Sonrası Dönem	51
d) Taberî ve Sonrası Siyer-Megâzî Edebiyatı.....	52
e) Tesbit ve Değerlendirmeler.....	53
1. Ahzâb Ordusunun Medine'yi Kuşatması	53
2. Mâlik b. Avf'ın Kumandanlar Arasında Zikredilmesi	56
3. Âyetin Lafızları.....	56
4. Siyer-Megâzî Edebiyatında Âyetin Âyetle Tefsiri	57
5. Kelamî Tartışmalar	57
III. Müminlerin İmtihanı	57
a) Taberî Öncesi Dönem.....	58
b) Taberî ve Sonrası Dönem.....	58
c) XIX. Yüzyıl ve Sonrası Dönem	60
d) Taberî ve Sonrası Siyer-Megâzî Edebiyatı.....	60
e) Tesbit ve Değerlendirmeler.....	61
1. Sınanmanın Mahiyeti.....	61

İKİNCİ BÖLÜM

AHZÂB ORDUSU KARŞISINDA MÜNÂFIKLARIN TUTUMU	65
I. Münâfıkların Ümitsizliğe Sevki	66
a) Taberî Öncesi Dönem.....	67
b) Taberî ve Sonrası Dönem.....	69
c) XIX. Yüzyıl ve Sonrası Dönem	73
d) Taberî ve Sonrası Siyer-Megâzî Edebiyatı.....	74
II. Münâfıkların Yesrib Halkına Çağrısı.....	75
a) Taberî Öncesi Dönem.....	76
b) Taberî ve Sonrası Dönem.....	78
c) XIX. Yüzyıl ve Sonrası Dönem	82
d) Taberî ve Sonrası Siyer-Megâzî Edebiyatı.....	84

e)	Tesbit ve Değerlendirmeler	85
1.	Çağrıda Bulunan Münafıkların Kimliği	85
2.	Yesrib İsminin Zikredilmesi Meselesi	88
III.	Allah'a Verilen Sözün Hatırlatılması	90
a)	Taberî Öncesi Dönem	91
b)	Taberî ve Sonrası Dönem	91
c)	XIX. Yüzyıl ve Sonrası Dönem	92
d)	Taberî ve Sonrası Siyer-Megâzî Edebiyatı	93
e)	Tesbit ve Değerlendirmeler	93
1.	Allah'a Verilen Sözün Mahallî	93
2.	Söz Verenlerin Kimliği Meselesi	94
IV.	Münâfikların Ölüm Korkusu	96
a)	Taberî Öncesi Dönem	96
b)	Taberî ve Sonrası Dönem	97
c)	XIX. Yüzyıl ve Sonrası Dönem	97
d)	Taberî ve Sonrası Siyer-Megâzî Edebiyatı	98
e)	Tesbit ve Değerlendirmeler	98
1.	Tefsirin Müfessirin Toplum Anlayışını Yansıtmaları	98
2.	Kelamî Tartışmalar	98
V.	Münâfikların Savaştan Alıkoyma Çabaları	98
a)	Taberî Öncesi Dönem	99
b)	Taberî ve Sonrası Dönem	101
c)	XIX. Yüzyıl ve Sonrası Dönem	105
d)	Taberî ve Sonrası Siyer-Megâzî Edebiyatı	106
e)	Tesbit ve Değerlendirmeler	107
1.	"Bize Gelin" Diyenlerin Kimliği	107
2.	İbn İshâk'ın Yorumunda Kur'an Âyetlerinin Etkisi	107
3.	Kelamî Tartışmalar	108
VI.	Hz. Peygamber'in Örnekliliği	108

a) Taberî Öncesi Dönem.....	109
b) Taberî ve Sonrası Dönem.....	109
c) XIX. Yüzyıl ve Sonrası Dönem	111
d) Taberî ve Sonrası Dönem Siyer Edebiyatı.....	112
e) Tesbit ve Değerlendirmeler.....	112
1. Hz. Peygamber'in Örnekliliğinin Boyutları.....	112
2. Savaşta Parola Kullanması	116
3. Âyetin Lafızları.....	119

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AHZÂB ORDUSU KARŞISINDA MÜMİNLERİN TUTUMU	122
I. Müminlerin Teslimiyeti.....	122
a) Taberî Öncesi Dönem.....	122
b) Taberî ve Sonrası Dönem.....	123
c) XIX. Yüzyıl ve Sonrası Dönem	126
d) Taberî ve Sonrası Siyer-Megâzî Edebiyatı.....	127
e) Tesbit ve Değerlendirmeler.....	128
1. <i>Vaadîn</i> Mahiyeti	128
2. Kelamî Tartışmalar	129
II. Müminlerin Sözlerini Yerine Getirmesi	129
a) Taberî Öncesi Dönem.....	129
b) Taberî ve Sonrası Dönem.....	130
c) XIX. Yüzyıl ve Sonrası Dönem	134
d) Taberî ve Sonrası Siyer-Megâzî Edebiyatı.....	135
e) Tesbit ve Değerlendirmeler.....	135
1. Sözüünü Yerine Getirenler ve Beklemekte Olanların Kimliği.....	135
2. Hz. Osman'ın <i>Beklemekte Olanlar</i> Arasında Zikredilmesi	138
3. Vâkıdî'nin Âyeti Tefsiri	139

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUHÂSARANIN KALDIRILMASI.....	139
-------------------------------	-----

I. Savaşın Sonucu.....	140
a) Taberî Öncesi Dönem.....	140
b) Taberî ve Sonrası Dönem.....	140
c) XIX. Yüzyıl ve Sonrası Dönem	143
d) Taberî ve Sonrası Siyer-Megâzî Edebiyatı.....	143
e) Tesbit ve Değerlendirmeler.....	144
1. Siyer-Megâzî Edebiyatının Âyetin Anlaşılmasına Katkısı.....	144
2. Hendek Savaşı Şehitleri.....	151
3. Vâkıdî'nin Âyeti Uhud Savaşı Anlatımında Zikretmesi	153
II. Siyer-Megâzî Edebiyatında Diğer Âyet Atıfları	154
SONUÇ	157
BİBLİYOGRAFYA	161

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Sîret, sünnet, yol, hâl, gidişat ve durum anlamına gelir, çoğulu *siyer*dir. Terim olarak “Hz. Peygamber’in hayatı, onun hayatını konu edinen bilim dalı ve bu dalda yazılan eserleri” ifade eder.¹ *Nüzûl* ise yukarıdan aşağıya inmek, konaklamak, gelmek manasını taşır. Terim olarak ise “Kur’ân’ın Allah katından indirilişi” demektir.² *Sîret-nüzûl* ilişkisi ise, âyetlerin bağlamının yalnızca esbâb-ı nüzûl rivâyetleriyle değil, Hz. Peygamber’in *sîreti*, bu hayatı çevreleyen dinî, sosyal, kültürel şartların bilgisini sunan *siyer-megâzî* ve hadis edebiyatı ile ve bizzat Kur’an’ın kendisiyle belirlenmesini ifade eder.³

Bu çalışmada *sîret-nüzûl* ilişkisi bağlamında bir uygulama örneği olarak Ahzâb sûresinde Hendek Savaşı ele alınmıştır. Ahzâb/Hendek Savaşı hakkında Kur’ân-ı Kerîm’de aynı adla bir sûre bulunmaktadır. Nitekim, Hz. Peygamber karşısında savaşan Kureyşliler, Gatafânlılar, Fezâreliiler, Hayber Yahudileri, Esedoğulları ve Süleymoğulları gibi pek çok grup Kur’ân-ı Kerîm’de ahzâb (gruplar, hizipler) olarak ifadesini bulmuş, bu tabir sebebiyle Hendek Savaşı Ahzâb Savaşı olarak da anılmıştır. Kur’an’ın 33. sûresi olan Ahzâb sûresi de adını bu savaşla ilgili âyetlerden almıştır.⁴ Bilindiği üzere bu savaş, Hz. Peygamber dönemi tarihinin dönüm noktalarından birini oluşturmaktadır. Bu sebeple de *siyer-megâzî* edebiyatının ana konuları arasında yer alır. Her iki yönüyle de Hendek Savaşı, *sîret-nüzûl* ilişkisini incelemek üzere cazip bir zemin sunmuştur. Bu zemin *sîret-nüzûl* ilişkisinin görünür yüzü olarak *siyer-megâzî* ve tefsir edebiyatını tetkikte de kolaylık sağlamıştır.

¹ Mustafa Fayda, “Siyer ve Megâzî”, *DİA*, XXXVII, 319.

² Abdülhamit Birişik, “Nüzûl”, *DİA*, XXXIII, 308-309.

³ *Sîret-nüzûl* ilişkisi ifadesi, Muhammed Âbid el-Câbirî’nin tefsirin bağlamı olarak gördüğü “el-mutâbaka beyne mesâri’t-tenzîl ve mesîreti’d-da’ve” tanımının karşılığı olarak Muhammed Coşkun’a aittir. Câbirî’nin temellendirme ve gerekçelendirme tartışmasına girmediği bu tez, kavramsal çerçevesi, felsefi-filolojik altyapısı ve temel özellikleriyle Muhammed Coşkun tarafından betimlenmiştir. Bkz. Muhammed Coşkun, *Kur’ân Yorumunda Sîret-Nüzûl İlişkisi*, İstanbul 2014.

⁴ Muhammed Hamîdullah, “Hendek Savaşı”, *DİA*, XVII, 194.

Ahzâb sûresinin 9-25. âyetleri bütünüyle Hendek Savaşı'ndan bahseder. Sûrenin, savaşın bütün aşamalarını -başlangıcı, süreci ve sonucunu- canlı bir biçimde tasvir etmesi, ayrıca siyer-megâzî edebiyatında da Hendek Savaşı bahsinin bir bütün olarak ele alınması, sîret-nüzûl bağlamının tetkikini kolaylaştırmaktadır ve bu husus da konunun tercihinde etkili olmuştur.

Tez konusunun Hendek Savaşı olarak belirlenmesinde etkili olan bir diğer husus ise Ahzâb sûresinin, ilgili âyetlerinde müşrikler, münâfıklar, Yahudiler ve Müslümanlar gibi savaşın taraflarına dair açık hitaplar barındırmasıdır. Bu tarafların savaş esnasındaki tutumları ve buna dair sosyo-psikolojik detaylar siyer-megâzî edebiyatında geniş bir biçimde yer bulmuştur. Ayrıca, Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Peygamber'in *üsve-i hasene*/güzel bir örnek⁵ olarak tanımlandığı yegane âyetin incelenen âyet aralığında bulunması ve âyette zikredilen örneğin boyutlarının yine siyer-megâzî edebiyatının verileri içinde yer alması bir diğer cazip zemini oluşturmuştur. Bu zemin, siyer-megâzî verilerinin tefsir edebiyatında yer bulup bulmadığı sorusunun cevabına ulaşmayı da mümkün kılmıştır.

Bu çalışmanın başlıca amacı Ahzâb Sûresi ve Hendek Savaşı özelinde siyer-megâzî edebiyatının tefsire ne şekilde kaynaklık ettiğini, modern dönem Kur'ân tefsirinde yöntem olarak siyer-megâzî edebiyatına ne derece başvurulduğunu, müfessirin siyer-megâzî edebiyatını dikkate almadığı durumlarda yaşanabilecek bağlam kopukluğunu incelemektir.

Bu çalışma, tefsirin siyere arzı olarak değerlendirilirse, nasların farklı biçimlerde algılanması ve yorumlanması noktasında *öznellik* problemine çözüm sunabilir mi, sorusuna cevap aramayı da hedeflemektedir. Zira öznellik, müfessirin tarihî, ictimaî ve şahsî konumunun yanı sıra, onun tefsir metodu ve yaşadığı dönemin tefsir anlayışı ile içiçe olan bir problemdir.⁶

Ne var ki; siyer-megâzî edebiyatı da bu problemten bütünüyle hâlî değildir. Bu edebiyatın verileri ve bu bilgilerin niteliğinin Kur'ân ve sünnet verileriyle bütünlük oluşturup oluşturmadığının tesbiti de buna bir cevap sunabilir. Ki bu, tefsirin siyer-megâzî edebiyatına arzına karşılık siyer-megâzî edebiyatının Kur'ân ve sünnete arzı

⁵ Ahzâb 33/21.

⁶ Muhsin Demirci, *Tefsîre Giriş*, İstanbul 2009, s. 45-46. Kur'ân yorum geleneğinde öznelliği yansıtan sınıflandırmalar ve bunların Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri bağlamında işlenmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Sait Sıcak, *Kur'ân Tefsirinde Öznellik*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013.

demektir. İmkan ölçüsünde bunu gerçekleştirebilmek bu çalışmanın amaçları arasında kabul edilebilir.

B. Araştırmanın Önemi

Hz. Peygamber'in hayatını ve şahsiyetini, tebliğ faaliyetlerini, siyasî ve askerî mücadelelerini konu alan siyer ilmi için en mühim kaynak şüphesiz ki Kur'ân-ı Kerîm'dir. Nitekim Hz. Peygamber'in doğduğu şehir Mekke, Mekke'de "insanlar için kurulan ilk mâbed"⁷ Kâbe, Kur'ân-ı Kerîm'de anılır. Câhiliyye toplumu ve Kureyş'in o toplum içindeki konumu, dinî-ictimâî-iktisâdî durumu, Hz. Peygamber'in muhataplarının yaşam telakkîsi ve dünya tasavvurlarına dair en canlı tablolar Kur'ân'da sunulur. Bu genel çerçeve yanında Hz. Peygamber'in çocukluğu, bi'setinin başlangıcı, tebliğinin Mekke ve Medine dönemi, hicreti, Medine'de Müslümanlar, münâfiklar, ehl-i kitab ve müşriklerle ilişkileri, bu bağlamda Bedir, Uhud, Hendek, Huneyn ve Tebük Savaşları ile Hudeybiye Antlaşması ve Mekke'nin fethi gibi siyer-megâzî edebiyatının ana konuları yine Kur'ân'da yer bulur.⁸

Zikredildiği üzere Hz. Peygamber'in Kur'ân-ı Kerîm'de oldukça geniş bir yer tutması; "üsve-i hasene"⁹ ve ilahî bir lütuf olarak gönderildiğini¹⁰, ilahî emir ve yasakları tebliğ edip fertleri ve toplumları arındırma, onlara kitap ve hikmeti öğretmek son hak dini yaşayacak bir olgunluğa ulaştırmakla görevlendirildiğini¹¹, Hz. Peygamber'e tâbi olmanın vücûbunu, onun hayat ve şahsiyetini tanıyıp bilmenin Kur'ân'ı ve İslâm'ı daha iyi anlamak ve öğrenmek için şart olduğunu idrak etmeleri Müslümanları siyer araştırmalarına teşvik etmiştir.

Kur'ân'ın mübelliği ve müfessiri konumunda olan Hz. Peygamber döneminde tefsir faaliyeti başlamıştır. Nüzûl sürecine şahit olan sahâbenin Hz. Peygamber'den öğrendiği bu bilgilerle birlikte kendi gözlem ve izahlarını birbirlerine ve bir sonraki nesle aktarmasıyla bu faaliyet rivâî bir karakter kazanmıştır. Bu izah, tebliğin yanında Kur'ân âyetlerini insanlara açıklamayı/tebyîni¹² de üstlenen Hz. Peygamber'in yeri geldikçe izaha muhtaç âyetleri açıkladığı, sahâbenin de nüzûl sürecine şahitliği sebebiyle daha isabetli tefsir yapabilme melekesini kazandığı düşüncesine dayanır.

⁷ Âl-i İmrân 3/96.

⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fayda, a.g.md., s. 319-324.

⁹ Ahzâb 33/21.

¹⁰ Âl-i İmrân 3/164.

¹¹ Âl-i İmrân 3/164; Cum'a 62/2-3.

¹² Nahl 16/44.

Tâbiîn, sahâbeye mülâkî olmaları ve ders halkalarında bulunmaları sebebiyle sahâbeden sonra tefsirin yönünü belirlemişlerdir. Bu arkaplana göre erken dönem tefsir anlayışı Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiîn görüşlerinden ibarettir.¹³

Tâbiîn döneminden sonra, nüzûl sürecine tanıklık etmeyen ve İslam fetihleriyle birlikte Müslüman olan farklı coğrafyalara mensup yeni neslin Kur'ân'ı nasıl tefsir edeceği meselesi ortaya çıkmıştır. Bu süreçte tâbiîn ile aktarılan ve bir araya getirilen rivâyet malzemesi yanında¹⁴ Kur'ân'ın filolojik tefsirine ağırlık veren telifler gündeme gelmiştir. Bu süreç ve sonrasında yaşanan ilmî ve sosyolojik gelişme ve değişimlerle tefsirin sahası daha da genişlemiş, kelimeler, felsefe, dinler tarihi, tarih, tıp, tabii ilimler ve astronomiye ait veriler tefsir edebiyatına girmiştir. Kur'ân'ın anlam boyutlarını irdeleyen bu yönelim mezhebû, işârî, fikhî, kevnî/fennî, ictimâî ve modernist tefsir ekollerinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.¹⁵

Bu süreç tefsirin mahiyeti tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Sözgelimi, tefsir-tevil kavramlarının oluşması ve tefsirde rivâyet-dirâyet ayrımı bu sürecin bir sonucudur. Tefsirden maksadın dil kaideleri ve rivâyetler ışığında ilk ve aslî anlamın tesbiti olup müfessirin dirâyetiyle mânâ istihrac ve istinbatı olmadığını savunanlar ile tefsirin sadece rivâyetlerle yetinmeyip edebiyat, dil, din, mezhep ve çeşitli ilimlere dayanarak amacına ulaşacağını savunanlar¹⁶ bu süreci görünür kılar. XIX. Yüzyıl sonrasında ise Kur'ân'ın anlaşılabilmesini nüzûl dönemi şartlarını kavramaya bağlarken Kur'ân'ın otoritesini de o döneme hapseden tarihsellik ile Kur'ân'ın belli bir tarihî döneme değil bütün zamanlara hitap ettiğini ve uygulanabilirliğini benimseyen evrensellik tartışmaları yine bu sürecin tezahürüdür.¹⁷

¹³ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, İstanbul 2012, s. 99-102; Ayrıca bkz. Saliha Türkan, *Rivâyet Tefsiri Geleniğinin Dönüşümü –İbn Kesir (ö. 774/1373) Tefsiri Örneği Üzerinden-*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2011, s. 28-30.

¹⁴ Sahâbenin bir kısmının tefsirde bireysel tercihini belirtmesi sebebiyle sahâbe dönemi tefsirinin rivâyet yanında dirâyete dayalı bir tefsir özelliği taşıdığı yaklaşımına dair bkz. Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 77-79.

¹⁵ Ayrıca bkz. Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 197-263.

¹⁶ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, Ankara 1988, s. 236; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 152.

¹⁷ Bu tartışmalar için ayrıca bkz. Mehmet Paçacı, “Kur'ân ve Tarihsellik Tartışması”, *Kur'ân'ı Anlamada Tarihsellik Sorunu (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*, (ed. Abdülhamit Birışık), Bursa 2005, s. 21-33; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 253-260. Bu tartışmalar ekseninde, tarihin olup bitenin toplamı olup insan fiillerinden ve insanı ilgilendiren olaylardan ibaret olmasına karşılık Kur'ân'ın tarihin bir parçası değil, olup bitenin üstünde varlığını sürdüren bir olgu olduğuna; tarihin anlaşılmasının Kur'ân'a müracaatla gerçekleşebileceğine dair bkz. Tahsin Görgün, “Kur'ân ve Tarih”, *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-I*, İstanbul 2000, s. 127-139; Kur'ân'ın nüzûl dönemi tarihine kaynaklığının imkanını inceleyen bir çalışma olarak bkz. Adnan Demircan, “Kur'ân'ın, Nüzûl Dönemi Putperest Arapları İçin Kaynaklığı Üzerine”, *İstem*, Yıl: 2, Sayı: 4, 2004, s. 53-61.

Kuşkusuz ki, *hidâyet rehberi* olarak Kur’ân insana ideal bir yol haritası sunmaya odaklanır. Sözelimi, Peygamber kıssaları ya da Hz. Peygamber’in sîretinden misaller aktarırken cüz’î (tikel) durumlara dikkat çeker; bundan küllî (tümel) ilkeye ulaşılmasını bekler. Buna göre Kur’ân’ı anlamak, dinî-ahlakî küllî ilkelerin belli bir zaman-mekan çerçevesinde cüz’î durumlarda ma’kes bulunduğunu farketmekle başlar. Bu cüz’î durumlar esbâb-ı nüzûl, hitap-muhatap ilişkisinin doğru bir şekilde tesbitine yardımcı olan tarihî ve ictimâî bağlam olarak anlaşılmalıdır.¹⁸

Öyleyse, “Arap dili ve belâgatı ile ilgili bütün araçların kullanılıp, âyetleri çevreleyen *tarihsel şartlar* da dikkate alınarak Allah’ın muradının Kitap ve sünnet çerçevesinde ortaya çıkarılmasıdır” şeklinde tarifini bulan¹⁹ tefsir faaliyeti siyer ilmi ile doğrudan ilişkilidir. Siyer-megâzî edebiyatının Hz. Peygamber’in tecrübe/faaliyetleri ve muhatapları ile ilgili geniş bilgi sunması, onun “yaşayan Kur’ân” olduğu hakikati ile birlikte düşünüldüğünde tefsirin Hz. Peygamber’in sîretinde aranmasını da zorunlu kılmıştır. Bu yönüyle siyer-megâzî edebiyatı yalnızca tefsirin değil, bütün İslamî ilimlerin de kaynağıdır denilebilir. Bu ilimlere ait konuların tam ve doğru olarak anlaşılmasına ve gelişmesine katkı sağlar; illet-hüküm bağlamını sunar. Sözelimi siyer-megâzî edebiyatı Hz. Peygamber’in sîretini adım adım anlatırken nüzûl sürecini ve ortamını da zikretmekte, tefsir ilmi için Kur’ân’ı anlama ve yorumlama noktasında temel veri olan esbâb-ı nüzûlü ortaya koymaktadır.

Sîret ve nüzûlün/ siyer ve tefsirin bu bütünlüğü, müfessirler için pek çok detaya yer veren siyer-megâzî edebiyatını vazgeçilmez bir zemine oturtmuş, Kur’ân’ın muhatap kitlesi ve vahyin o günün şartlarında neye tekabül ettiğinin bilgisi bu metinlerde aranmıştır. Zaman-mekan bağlamı, âyetlerin siyâk ve sibâkına dair karîneler ve te’vîlin/yorumun tarihle ne denli örtüştüğü, hitap-muhatap ilişkisi yine bu rivâyetlerle ölçülür olmuştur. Bu çalışmada Ahzâb sûresinde Hendek Savaşı ele alınarak sîret-nüzûl ilişkisinin sözkonusu detayları aranmıştır.

C. Araştırmanın Metodu

Sîret-Nüzûl İlişkisi Bağlamında Ahzâb Sûresinde Hendek Savaşı başlıklı araştırmamız giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Bölümlendirmede Ahzâb sûresinde

¹⁸ Ayrıca bkz. Paçacı, a.g.m., s. 26-27; M. Mahfuz Söylemez, “Kur’ân’ın Anlaşılmasında Tarihin Etkisi: Kureyş ve Fil Sureleri ile Necm Suresi 19-23. Âyetleri Örneği”, *Kur’ân ve İslami İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi*, (ed. M. Mahfuz Söylemez), Ankara 2013, s. 69-81.

¹⁹ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 24.

Hendek Savaşı'nın anlatılma safhaları etkili olmuştur. Buna göre birinci bölüm *Ahzâb Ordusunun Medine'ye Yürüyüşü*, ikinci bölüm *Ahzâb Ordusu Karşısında Münâfikların Tutumu*, üçüncü bölüm *Ahzâb Ordusu Karşısında Müminlerin Tutumu* ve dördüncü bölüm *Muhasaranın Kaldırılması* olarak adlandırılmıştır. Her bir başlık altında ilgili âyet aralığı ele alınmıştır.

Tetkikin sistematik ilerleyebilmesi ve dönemler arası karşılaştırmanın mümkün olabilmesi için, sadece tefsir edebiyatını kapsayan bir dönemlendirmeye gidilmiştir. Buna göre tefsir edebiyatı içinde başvurulan eserler telif edildiği tarihe göre *Taberî Öncesi Dönem*, *Taberî ve Sonrası dönem* ve *XIX. Yüzyıl ve Sonrası Dönem* altbaşlıkları altında incelenmiştir. Taberî ve sonrası dönem tefsir edebiyatına kaynaklık etmeleri sebebiyle erken dönem siyer-megâzî edebiyatının ürünleri olan İbn İshâk, İbn Hişâm, Vâkîdî, İbn Sa'd ve Belâzürî'nin eserleri de Taberî öncesi dönem içerisine dahil edilmiştir.

Taberî Sonrası Siyer-Megâzî Edebiyatı başlığı ise Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*'ünden başlamak sûretiyle incelenen eserlerde ilgili âyetlere atıf yapıp yapılmadığı, bu atfın hangi şekilde ve hangi bağlamda gerçekleştiğinin tesbitini içermektedir. Bu başlığın dönemlendirmeye tâbi tutulmadan tefsir edebiyatından ayrı ele alınması, âyet atfının tarihî anlatıya katkısını farketme amacına matuftur.

Konu başlıklarıyla birbirinden ayrılmış her âyet aralığı sonrasındaki *Tesbit ve Değerlendirmeler* başlığı altında ise, sîret-nüzûl ilişkisi bağlamında tesbit edilen hususlar gerektiği yerde hem siyer hem tefsir edebiyatı kendi içlerinde, gerektiği yerde ise her ikisi karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Bu çalışma için farklılıkların olduğu kadar benzerliklerin tesbiti de önem arzemiş; aynı bilgiyi aktaran kaynaklara dipnotta atıfta bulunulmuş; gösterilen eserler müellifin vefat tarihine göre sıralanmıştır.

D. Araştırmanın Kaynakları

Sîret ve nüzûlün karşılıklı incelenebilme zeminini oluşturan siyer ve tefsir edebiyatı bu çalışmanın kaynaklarını oluşturacaktır.

İslâmî ilimlerin oluşması ve bu ilimlere dair eserlerin kaleme alınması daha önce de zikredildiği üzere hicrî II. asrın başlarına tekabül eder. Bu dönemde ilimlerde ihtisaslaşma henüz gündemde değildir. Bu sebeple her bir alanı diğeriyle zorunlu olarak ilgilendiren rivâyet ve haberlerle kaleme alınan eserler, herhangi bir sahaya ait

olduğunu beyan eder görünse de, diğer sahalara atfedilebilecek bilgileri de zorunlu olarak içerir. Nitekim siyer-megâzî edebiyatıyla sebep-sonuç-hüküm ekseninde oldukça açık biçimde karşılıklı ilişki ağına sahip olan tefsir ve hadis edebiyatı buna önemli bir örnek teşkil eder. *Taberî Öncesi Dönem* tanımının genel çerçevesini de bu özellikler belirlemiştir.

Bu dönem tefsir edebiyatından incelediğimiz ilk eser Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) tarafından kaleme alınan *et-Tefsîru'l-kebir*'dir.²⁰ Söz konusu eser Kur'ân'ın bütününe tefsir etme özelliğiyle günümüze ulaşan ilk eser olma hüviyetini de taşır. Müellif isnad sistemini eserin bütününe kullanmaması sebebiyle eleştirilmiştir.²¹ Zira ortaya konulma tarihi, isnadın ilmî niteliğinin temel ölçütü olarak kabul edildiği İslamî ilimlerin tedvin dönemine rastlar. Bununla beraber eserin hicrî II. asrın tefsir özelliklerini yansıtması, erken dönem siyer-megâzî edebiyatıyla muâsir olması, zaman ve mekana dair duyarlılığı, anlama ulaşmada dil dışı unsurlara yönelmesi- nüzûlün ilk muhataplarıyla, bu muhatapların kimlikleri, yapıp ettikleri ve söyledikleri ile doğrudan ilişkisine ve tefsirini bu bağlam içerisinde ele almaya özen göstermesi²² bakımından önemlidir. Bu yönleriyle tefsir disiplini açısından olduğu kadar siyer disiplini açısından da önemini belirginleştirir.

Aynı değerlendirmeyi tersinden yapacak olursak, bu döneme ait günümüze ulaşan tefsirler oldukça sınırlı iken, siyer-megâzî edebiyatı Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılmasına dair önemli ölçüde açılımlar sunar. Kur'ân'ın siyer yazıcılığında etkin bir kaynak oluşunun sonucu olarak siyer kaynaklarındaki âyet atıfları oldukça fazladır. Ayrıca İbn İshâk ve Vâkıdî, bir metod olarak tarihî hadiselerle dair rivâyetleri naklederken anlatım içinde yeri geldikçe âyetlere yer verdikten sonra, hadiseler hakkında nâzil olan âyetleri ayrı bir başlık altında sıralar. Klasik tefsir usulü görüntüsü veren bu metod, aktarılan bilgilerle âyetlerin anlamlandırılmasını, bir nevî tarihî arkaplanını belirlemeyi amaçlar. Bu yönüyle bu eserler ele aldıkları âyetler çerçevesinde birer tefsir olarak da değerlendirilebilir.

²⁰ Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767), *et-Tefsîru'l-kebir*, (thk. Ahmed Ferîd), I-III, Beyrut 2003.

²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Cerrahoğlu, "Tefsirde Mukâtil İbn Süleyman ve Eserleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXI, Ankara 1975, s. 1-36.

²² Ayrıntılı bilgi için bkz. Halis Albayrak, "Mukatil b. Süleyman'ın Tefsirinde Söz-Muhatap-Anlam İlişkisi", *Kur'ân ve İslami İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi*, (ed. M. Mahfuz Söylemez), Ankara 2013, s. 83-105.

Bu dönem siyer-megâzî edebiyatı çerçevesinde incelediğimiz ilk eser İbn Şihâb ez-Zührî'nin (ö. 124/742), *el-Megâzi'n-nebeviyye*'sidir.²³ İslam tarih yazıcılığının cem' ve tedvin dönemini başlatan ve Medine ekolünün kurucusu olarak bilinen İbn Şihâb'ın kendi dönemine kadar belli bir hacme ulaşan rivâyetleri nakletmesi ve tarihçiliğinde bir metod olarak ilgili Kur'ân âyetlerine işaret etmesi bu çalışma için önemli bir dayanak noktası teşkil etmiştir. Tasnif-telif dönemi tarihçilerinden sayılan öğrencisi Mûsâ b. Ukbe (ö. 141/758) ise *el-Megâzi*'si²⁴ ile bu çalışmanın kaynakları arasında yer alır.

Siyer-megâzî yazıcılığının pîri olarak bilinen²⁵ İbn İshâk (ö. 151/768) *es-Sîre*'si ile bir anlamda ilk dönem tarih yazıcılığının metodolojisini belirlemiştir. İbn İshâk'ın bu çalışma özelinde husûsen kıymeti, başka tefsir kitaplarında yer almayan pek çok ilk, orijinal ve çeşitli tefsir rivâyetlerini eserine kaydetmesinden ileri gelir ki bu, Fuad Sezgin'in ifadesiyle, İbn İshâk'ın aynı zamanda Kur'ân'ın ilk tefsirlerinden birini kaleme alan bir müfessir sayılması gerektiğine işaret etmektedir.²⁶ Ancak *es-Sîre* günümüze eksik nüshalar hâlinde intikal etmiş olduğundan²⁷ bu çalışmada İbn İshâk'ın görüşlerine yer verilirken İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-nebeviyye*'si esas alınmıştır.

İbn İshâk'ın bu eserini ele alarak yeniden düzenleyen İbn Hişâm (ö. 218/833), bu düzenlemeyle Hz. Peygamber'in hayatına dair tamamı zamanımıza intikal etmiş en eski kitap olma hüviyetini taşıyan *es-Sîretü'n-nebeviyye*'yi kaleme almıştır. İbn Hişâm bu eserinde Kur'ân-ı Kerîm'i temel kaynakları arasında görmüştür. Kimi zaman tarihî hadiseyi delillendirmiş, kimi zaman sebep-i nüzûlü belirtmiş, kimi zaman ilgili âyete herhangi bir işaretle bulunmadan âyetin lafızlarıyla tarihî anlatımı gerçekleştirmiş, kimi zaman da şiir ve tarihî rivâyetlerle ilgili âyetleri bir müfessir metoduyla doğrudan tefsir etmiştir.

²³ İbn Şihâb Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah ez-Zührî, *el-Megâzi'n-Nebeviyye*, (thk. Süheyl Zekkâr), Dimaşk 1401/1981. Eserin bir telif değil, Ma'mer b. Râşid'in derlemesi olduğu ve İslam tarih yazıcılığındaki konumuna dair bir araştırma olarak bkz. Zeynep Kaya, *İbn Şihâb ez-Zührî ez-Zührî'nin Tarihçiliği*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015.

²⁴ Mûsâ b. Ukbe, *el-Megâzi*, (thc. Muhammed Bakış Ebû Mâlik), 1994.

²⁵ Mustafa Fayda, "İbn İshâk", *DİA*, XX, 93-96.

²⁶ Fuad Sezgin, *Târihu't-Türâsi'l-Arabî*, (çev. Mahmud Fehmi Hicâzî), Riyad 1411/1991, I, s. 58.

²⁷ İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî, *Sîret-ü İbn İshâk*, (thk. Muhammed Hamîdullah), Rabat 1396/1976.

Bu yönüyle bakıldığında eserde tefsir-siyer ilişkisinin temelleri atılmış, bu kıymetiyle de bu çalışmanın odağında olmuştur.²⁸ İbn Hişâm bu eserde İbn İshâk'ın metodunu aktarmakla birlikte, garîbu'l-Kur'ân ile ilgili ayrıntılara da yer vermiştir. Bunun dışında âyeti başka bir âyet ya da şiirle açıklama, başkasından nakil ya da doğrudan kendisinin izahı metoduyla yer vermesi tefsire kaynaklığını tartışılmaz kılmaktadır.²⁹ Eser bu özellikleriyle *Taberî Öncesi Dönem*'in temel kaynaklarından birini teşkil etmiştir.³⁰

Medine tarih ekolünün zirvesi sayılan³¹ Vâkıdî'nin (ö. 207/823), Hz. Peygamber'in gazve ve seriyelerini ele alan ve günümüze bütün olarak ulaşan tek eseri³² *Kitâbu'l-Megâzi*'dir.³³ Oldukça ayrıntılı incelediği Hendek Savaşı bahsi ve bu bahsi işlerken Ahzâb Sûresi'nin ilgili âyetlerine doğrudan ya da dolaylı olarak yer vermesi ve ilgili âyet aralığını tefsir etmesi, bu çalışma bağlamında önemli açılımlar sunmuştur.

Vâkıdî'nin talebesi İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *Kitâbu't-Tabakâti'l-kebir*'i³⁴, İbn İshâk ve Vâkıdî'den sonra siyer-megâziye dair üçüncü eser olma hususiyetini taşır.³⁵ Eser kendisinden önceki kaynakları karşılaştırma metoduyla siyer yazımında doruk noktaya taşınması,³⁶ anlatımında satır aralarında dahi olsa hadiseyi delillendirme ya da haber verme maksadına matuf ilgili âyetlere atıfta bulunmasıyla öne çıkar. İbn Sa'd'ın talebesi Belâzürî (ö. 279/892-93) ise *Ensâbu'l-eşraf*'ındaki Hendek Savaşı bahsi ve ilgili âyet atıflarıyla kaynaklarımızdan bir diğerini oluşturmuştur.³⁷ Filolojik tefsirler arasında sayılmakla beraber rivâyet malzemesinden de bağımsız kalmayan Ferrâ'nın

²⁸ İbn İshâk'ın eserinin bir tarihî tefsir niteliği taşıdığına dair bir diğer çalışma olarak bkz. Magomet (Muhammad) Batchaev, *Sîret-i İbn İshâk'ta Tefsir Rivâyetleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2013.

²⁹ İbn Hişâm'ın bir tefsir kaynağı olmak bakımından teklifine dair bir çalışma olarak bkz. Mustafa Özel, "Bir Tefsir Kaynağı Olarak İbn Hişâm'ın es-Sîresi", *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı XIII-XIV, İzmir 2001, s. 205-215; İsmail Cerrahoğlu, "İbn Hişâm ve Sîresindeki Garîbu'l-Kur'ânı", *AÜİF İslamî İlimler Dergisi*, Ankara 1977, III, s. 1-28.

³⁰ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (thk. Mustafa es-Sekkâ, İbrahim el-Ebyari, Abdülhafız ŞelEbû), I-IV, Kahire 1955/1375.

³¹ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 29.

³² Mustafa Fayda, "Vâkıdî", *DİA*, XLII, 471-474.

³³ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkid el-Eslemî (ö. 207/823), *Kitâbü'l-Megâzi* (thk. Marsden Jones), I-II, Beyrut 1401/1984.

³⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 230/845), *Kitâbü't-Tabakâtü'l-kebir* (thk. Ali Muhammed Ömer), I-XI, Kahire 1421/2001.

³⁵ Mustafa Fayda, "İbn Sa'd", *DİA*, XX, 294-297.

³⁶ Ramazan Şeşen, age, s. 31.

³⁷ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd (ö. 279/892-93), *Ensâbu'l-Eşraf* (thk. Süheyl Zekkâr-Riyad Ziriklî), Beyrut 1417/1996.

(ö. 207/822) *Meâni'l-Kur'ân*'ı yine bu dönem içerisinde incelediğimiz kaynaklarımız arasındadır.³⁸

Kaynak çeşitliliği ile beraber hicrî ilk üç asrı içine alan birikimi içerisinde barındırması yönüyle Taberî (ö. 310/922), klasik tefsir ve siyer anlayışının geleneğe dönüşümüne mâsadak olmuştur. Taberî, *Câmiu'l-beyân*'ıyla³⁹ müfessirler, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'üyle⁴⁰ müverrihler için geleneğin genel karakterini temsilde dönüm noktası olması, aynı zamanda kendisinden sonraki dönem için önemli bir örnek oluşturması sebebiyle bu çalışmanın merkezî noktasındadır. Tefsir ve siyer-megâzî edebiyatı tetkik edilirken dönemlendirmede *Taberî Öncesi Dönem* ve *Taberî Sonrası Dönem* ifadesinin tercihi de buna dayanır.

Taberî ve Sonrası Dönem başlığı altında incelenecek bu dönemde Taberî, İbn İshâk'ı kaynakları arasına alan ve ilk devirle beraber kendi devrinin tefsir anlayışını yansıtan⁴¹ İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938)⁴², Yahyâ b. Sellâm'ın (ö. 200/815) tefsirini ihtisâr ederek günümüze ulaşmasını sağlayan⁴³ Endülüslü müfessir İbn Ebû Zemenîn (ö. 399/1008)⁴⁴, kendi içerisinde farklı çizgi ve yöntem farklılıkları barındırır da Taberî sonrası geleneğin belirginleşmesinin görünür yüzü olarak Semerkandî (ö. 373/983)⁴⁵, Sa'lebî (ö. 427/1035)⁴⁶, Mâverdî (ö. 450/1058)⁴⁷, Begavî (ö. 516/1122)⁴⁸,

³⁸ Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ' (ö. 207/822), *Meâni'l-Kur'ân*, Beyrut 1403/1983.

³⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî (ö. 310/923), *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Ķur'ân* (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), Kâhîre 1422/2001.

⁴⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî (ö. 310/923), *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm), II, Beyrut 1967.

⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Cerrahoğlu, "İbn Ebû Hâtim ve Tefsiri", *AÜİFD*, XVIII, Ankara 1970, s. 35-45.

⁴² Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (ö. 327/938), *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm müsne'den ani'r-Rasûl ve's-sahâbe ve't-tâbiîn* (thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib), I-X, Mekke 1417/1997.

⁴³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Karataş, "Endülüs Tefsir Geleneği ve Müfessir İbn Ebû Zemenîn (ö. 324-399/935-1008)", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 40, Erzurum 2013, s. 295-318.

⁴⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsâ el-Mürrî el-Kurtubî (ö. 399/1008), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîz* (thk. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ukkâşe, Muhammed b. Mustafa el-Kenz), III, Kâhîre 1423/2002.

⁴⁵ Ebû'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim (ö. 373/983), *Tefsîru's-Semerkandî* (thk. Ali Muhammed Muavviz, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Zekeriyâ Abdülmeccid en-Nûfî), Beyrut 1413/1993.

⁴⁶ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbüri (ö. 427/1035), *el-Keşf ve'l-beyân* (thk. Ebû Muhammed b. Âşûr), VIII, Beyrut 1422/2002.

⁴⁷ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (ö. 450/1058), *en-Nüket ve'l-uyûn* (thk. Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm), Beyrut 1412/1992.

⁴⁸ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ (ö. 516/1122), *Meâlimu't-tenzîl* (thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cum'a ed-Dumeyriyye, Süleyman Müslim el-Harş), Riyad 1409.

Zemahşerî (ö. 538/1144)⁴⁹, İbn Atıyye (ö. 541/1147)⁵⁰, İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)⁵¹, Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210)⁵², Sehâvî (ö. 643/1245)⁵³, Kurtubî (ö. 671/1273)⁵⁴, Beyzâvî (ö. 685/1286)⁵⁵, Neseî (ö. 710/1310)⁵⁶, İbn Cüzeyy (ö. 741/1340)⁵⁷, Ebû Hayyân (ö. 745/1344)⁵⁸, İbn Kesîr (ö. 774/1373)⁵⁹, Suyûtî (ö. 911/1505)⁶⁰ ve Şeyhülislam Ebüssuûd Efendi'ye (ö. 982/1574)⁶¹ ait tefsirler kaynaklarımız arasındadır.

XIX. Yüzyıl ve Sonrası Dönem başlığı altında ise Fransız İhtilali'nden sonra tefsir faaliyetlerini gerçekleştiren müfessirler incelenecektir. Avrupa'nın 1498'de Ümit Burnu'nun keşfiyle hızlanan sömürgecilik faaliyetleri sömürge topraklarını kültürel ve sosyal açıdan dönüştürmeyi hedeflemiş, misyonerlik de buna araç kılınmıştır. Reform ve rönesans hareketiyle yeniden inşa sürecine giren Batı düşüncesi, 1789 Fransız İhtilali ile tarihin akışını değiştiren hürriyet, eşitlik ve milliyetçilik kavramlarını tartışmaya açmış, Napoleon Bonaparte'ın 1798'de Mısır'ı işgali, Aydınlanma ve kendisiyle ilişkili olarak gelişen sosyal hadiseler için bir devrim oluşturmuş Sanayi Devrimi gibi olay ve olgular Batı'nın tahakküm yollarını İslam dünyasına taşımıştır. Bu arkaplanla modernizm, temelleri rönesansa uzanan bir süreçtir.

⁴⁹ Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed (ö. 538/1144), *el-Keşşâf 'an hâkâiki ğavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil* (thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz), Riyad 1418/1998.

⁵⁰ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî (ö. 541/1147), *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* (thk. er-Rahhâle el-Fâruk ve diğerleri), Katar 1428/2008.

⁵¹ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, Beyrut 1404.

⁵² Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (ö. 606/1210), *et-Tefsîru'l-kebîr*, el-Matbaatu'l-Behiyye, Kahire, ty.

⁵³ Ebü'l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed (ö. 643/1245), *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm* (thk. Mûsâ Ali Mûsâ Mes'ûd, Eşref Muhammed Abdullah el-Kassâs), Kahire 2008.

⁵⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr b. Ferh (ö. 671/1273), *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), XVII, Beyrut 1427/2006.

⁵⁵ Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed (ö. 685/1286), *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil* (thk. Muhammed Subhi b. Hasan, Muhammed Ahmed Atraş), Beyrut 1421/2000.

⁵⁶ Ebü'l-Berekât Hâfzüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd (ö. 710/1310), *Medâriku't-tenzil ve hakâiku't-te'vil* (thk. Seyyid Zekeriyâ), ty.

⁵⁷ Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Gırnâtî (ö. 741/1340), *et-Teshîl li-ulûmi't-tenzil* (nşr. Muhammed Sâlim Hâşim), Beyrut 1415/1995.

⁵⁸ Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf el-Endelüsî (ö. 745/1344), *el-Bahru'l-Muhîd* (thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvid, Zekeriyâ Abdülmevcûd en-Nûtî, Ahmed en-Necülî el-Cemel), Beyrut 1413/1993.

⁵⁹ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer (ö. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm* (thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed ve arkadaşları), Kahire 1421/2000.

⁶⁰ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr b. Muhammed (ö. 911/1505), *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Kahire 1424/2003.

⁶¹ Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574), *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm* (thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Riyad 1974.

Kavram olarak modernizm, insanın yine kendi prensiplerinden hareketle evreni, insanüstü âlemi ve insanî fiilleri tanımlanmasıdır. Ebedî ve aşkın olandan koparılmış, metafizik ilkelere yoksun yeni bir duruştur. Bu dönemde bir bakıma siyasî-kültürel zorunlulukla modernizm ile karşı karşıya kalan İslam dünyasında Batı düşüncesinin referanslarıyla kendini tanımlama tercihleri tezahür etmiş, bu, Kur'ân anlayışı ve tefsir konusunda yeni tartışmaları gündeme getirmiştir. Bu başlık altında incelenen müfessirin modernist bir anlayışa sahip olup olmadığı değil, yaşadığı dönem esas alınmıştır. Bu bağlamda Şevkânî (ö. 1250/1834)⁶², Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942)⁶³, Seyyid Kutub (ö. 1966)⁶⁴, Ömer Nasûhi Bilmen (ö. 1971)⁶⁵, İbn Âşûr (ö. 1973)⁶⁶, Mevdûdî (ö. 1979)⁶⁷, İzzet Derveze (ö. 1984)⁶⁸, Saîd Havvâ (ö. 1989)⁶⁹ ve Muhammed Âbid el-Câbirî (ö. 2010)⁷⁰ kaynaklarımız arasındadır.

Taberî Sonrası Siyer-Megâzî Edebiyatı başlığı altında ise Taberî (ö. 310/923)⁷¹; İbn Abdilberr (ö. 463/1071)⁷²; İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)⁷³; İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233)⁷⁴; İbn Seyyidinnâs (ö. 734/1334)⁷⁵; İbn Kesîr (ö. 774/1373)⁷⁶; Halebî (ö. 779/1377)⁷⁷; Makrizî (ö. 845/1442)⁷⁸, Kastallânî (923/1517)⁷⁹; Şâmî (ö.

⁶² Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *Fethu'l-kadir el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr* (thk. Abdurrahman Umeyre), yy.

⁶³ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1971.

⁶⁴ Seyyid Kutub (ö. 1966), *Fî zilâli'l-Kur'an*, Kahire 1423/2003.

⁶⁵ Ömer Nasûhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri* İstanbul 1990.

⁶⁶ Muhammed b. Tâhir, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, Tunus 1984.

⁶⁷ Ebü'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an* (çev. Muhammed Han Kayanî ve diğerleri), İstanbul 1996.

⁶⁸ Muhammed İzzet Derveze (ö. 1404/1984), *et-Tefsîru'l-hadîs tertîbu's-süveri ve hasebi'n-nüzûl*, Beyrut 1421/2000.

⁶⁹ Saîd Havvâ, *el-Esâs fi't-tefsîr*, I-XI, Kahire 1409/1989.

⁷⁰ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Fehmü'l-Kur'an* (çev. Muhammed Coşkun), İstanbul 2014.

⁷¹ Ebû Ca'fer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî (ö. 310/923), *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Beyrut 1967.

⁷² Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî (ö. 463/1071), *ed-Dürer fi'htisâri'l-megâzî ve's-siyer* (thk. Şevkî Dayf), I-II, Kahire 1386/1966.

⁷³ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem* (thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ), I-XIX, Beyrut 1412/1992.

⁷⁴ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-târîh* (thk. Ebü'l-fidâ Abdullah el-Kâdî), I-XI, Beyrut 1407/1987.

⁷⁵ Ebü'l-Feth Fethüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî (ö. 734/1334), *Uyûnü'l-eser fi funûni'l-megâzî ve's-şemâil ve's-siyer* (thk. Muhammed el-İd el-Hatrâvî - Muhyiddin Mestû), Medine-Dimaşk 1413/1992

⁷⁶ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbüddîn Ömer (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye* (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), I-XXI, Cize 1997/1416.

⁷⁷ Ebü Muhammed Bedreddîn Hasan b. Ömer b. Habîb (ö. 779/1377), *el-Muktefâ min Sîreti'l-Mustafâ* (thk. Mustafa Muhammed Hüseyin ez-ZehEbû), Kahire 1416/1996.

⁷⁸ Ebü'l-Abbas Takiyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkâhir b. Muhammed (ö. 845/1442), *İmtâü'l-Esmâ' bimâ li'n-Nebiyi mine'l-Ahvâl ve'l-Emvâl ve'l-Hafade ve'l-Meta'* (thk. Muhammed Abdulhamîd en-Nümeysi), I-XV, Beyrut 1420/1999.

⁷⁹ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebü Bekr (ö. 923/1517), *el-Mevâhibu'l-ledünniyye* (thk. Sâlih Ahmed eş-Şâmî), I-III, Beyrut 1425/2004.

942/1536)⁸⁰; İzzet Derveze (ö. 1404/1984)⁸¹ ve M. Âsım Köksal (ö. 1998)⁸² ile birlikte, ilgili âyetleri ele aldıkları bağlamı gözlemlemek üzere bazı araştırmalar Tez'in kaynakları arasına dahil edilmişlerdir.⁸³

E. AHZÂB SÛRESİNDE HENDEK SAVAŞI

1. Ahzâb Sûresi

Medine döneminde nâzil olan Ahzâb sûresi Kur'ân-ı Kerîm'in otuz üçüncü sûresidir. 73 âyettir. İsmi 20 ve 22. âyetlerindeki *ahzâb* kelimesinden almıştır. Bu kelime kısım, parça, silah, harp âleti ve cemaat anlamlarına gelen *hizbin* çoğuludur. Kur'ân cüzünün dörtte birine ve kişinin okumayı âdet hâline getirdiği Kur'ân virdine de *hizb* denir.⁸⁴

Kur'ân-ı Kerîm'de ayrıca, aynı kökten gelen “Allah'ın dinine uyan ve dini yüceltme ülküsü etrafında birleşen müminler topluluğu” anlamında *hizbullah*⁸⁵ ile “şeytanın askerleri ve taraftarları” anlamında *hizbü's-şeytân*⁸⁶ tanımları da yer bulur. Sûreye ismini veren *ahzâb* kelimesi Kur'ân'ın diğer âyetlerinde ise şu şekilde zikredilir:

“Rabbi katından açık bir delile dayanan kimse, yalnız dünyalık isteyen kimse gibi midir? Kaldı ki, bu delili Rabbinden bir şahit (Kur'ân) ve bir de ondan (Kur'ân'dan) önce bir önder ve bir rahmet olarak (indirilmiş olan) Mûsâ'nın kitabı (Tevrat) desteklemektedir. İşte bunlar ona (Kur'ân'a) inanırlar. Ahzâbdan her kim onu inkâr ederse, ateş onun varacağı yerdir. Ondan hiç şüphelen olmasın. Şüphesiz o, Rabbin tarafından (bildirilmiş) gerçektir. Fakat insanların çoğu inanmazlar.”⁸⁷

⁸⁰ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf es-Sâlihî eş-Şâfî (ö. 942/1536), *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-ibâd* (thk. Mustafa Abdülvâhid), I-XII, Kâhire 1418/1997.

⁸¹ Muhammed İzzet Derveze (ö. 1404/1984), *Sîretü'r-rasûl suverun muktebesetun mine'l-Kur'ân'il-Kerîm*, Beyrut, ty.

⁸² M. Âsım Köksal, (ö. 1998), *İslam Tarihi*, İstanbul 1974.

⁸³ Muhammed Hüseyin Heykel (ö. 1956), *Hayâtu Muhammed*, Kahire 2001; Mübârekfûrî, Safiyyurrahmân, *er-Rahîku'l-mahtûm*, İskenderiyye ty; Ali Muhammed Sallâbî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ardu vekâi'* ve *tahlîlü ahdâs*, Beyrut 1429/2008; Ekrem Ziyâ Ömerî, *es-Sîretü'n-Nebeviyyeti's-sahîha*, Medine 1415/1994; Muhammed Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, İstanbul 1990; Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1986.

⁸⁴ Ayrıca bkz. Emin Işık, “Ahzâb Sûresi”, *DİA*, II, s. 195-196.

⁸⁵ Mâide 5/51-57; Mucâdile 58/22; bu Kur'ân terimi için ayrıca bkz. Abdülhamit Birışık, “Hizbullah”, *DİA*, XVIII, s. 183-184.

⁸⁶ Mucâdile 58/14-21; Fâtır 35/6.

⁸⁷ Hûd 11/17.

“Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, sana indirilen Kur’ân ile sevinirler. Fakat **ahzâb**dan onun bir kısmını inkâr edenler de vardır. De ki: ‘Ben ancak Allah’a kulluk etmek ve O’na ortak koşmamakla emrolundum. Ben yalnız O’na çağırıyorum ve dönüşüm de yalnız O’nadır.’”⁸⁸

“Fakat **ahzâb** aralarında ayrılığa düştüler. Büyük bir günü görüp yaşayacakları için vay kâfirlerin hâline!”⁸⁹

“Onlar, çeşitli gruplardan (**ahzâb**) oluşmuş ve şuracıkta bozguna uğrayacak derme çatma bir ordudur. Onlardan önce de Nûh kavmi, Âd kavmi, kazıklar sahibi Firavun, Semûd kavmi, Lût kavmi ve Eyke halkı da peygamberleri yalanlamışlardı. İşte onlar da (böyle) gruplardı.”⁹⁰

“Onlardan önce Nûh’un kavmi ve onlardan sonra gelen **ahzâb** da yalanlamıştı. Her ümmet kendi peygamberini yakalayıp cezalandırmaya azmetmişti. Hakkı yok etmek için batıl şeyler ileri sürerek tartışmışlardı. Bu yüzden onları kısıvrak yakaladım. Benim cezalandırmam nasılmış, (gördüler)!”⁹¹

“İman etmiş olan adam dedi ki: ‘Ey kavimim! Şüphesiz ben, Nûh kavmi, Âd kavmi, Semûd kavmi ve onlardan sonra gelen **ahzâb**ın başına gelen olayların sizin de başınıza gelmesinden korkuyorum. Allah, kullarına asla zulmetmek istemez.’”⁹²

“Ama aralarından çıkan **ahzâb** ayrılığa düştüler. Elem dolu bir günün azâbından vay o zulmedenlerin hâline!”⁹³

Bu âyetlere göre **ahzâb** Hz. Peygamber’den önce tebliğ vazifesini üstlenen peygamberleri iman etmeyerek yalanlayan, onlara muhalefet eden, hatta öldürmeye teşebbüs eden ve bu sebeple azaba uğrayan kavimler/topluluklardır. Sûrede konu edilen **ahzâb** ise, Hz. Peygamber’i yalanlayan, ona muhalefet eden, ‘onu ve ashâbını yeryüzünden silmek’ maksadıyla Medine’ye yürüyen Kureys, Gatafân, Benî Fezâre, Benî Esed, Benî Süleym ve Yahudilerden oluşan topluluktur. Ayrıntılarıyla inceleyeceğimiz Hendek Savaşı’yla ilgili âyet aralığı Kur’ân’ın diğer **ahzâb** misallerinin sonunu hatırlatan şu âyetle sonlanacaktır:

“Allah inkar edenleri, hiçbir hayra ulaşmaksızın kin ve öfkeleriyle geri çevirdi. Allah savaşta müminlere kâfi geldi. Allah kuvvetlidir, mutlak güç sahibidir.”⁹⁴

Bütün olarak bakıldığında ise Ahzâb sûresinin muhtevası şöyle özetlenebilir:

⁸⁸ Ra’d 13/36.

⁸⁹ Meryem 19/37.

⁹⁰ Sâd 38/11-13.

⁹¹ Mümin 40/5.

⁹² Mümin 40/30.

⁹³ Zuhruf 43/65.

⁹⁴ Ahzâb 33/25.

- 1-3. âyetler:** Allah'ın yegâne güvenilecek varlık olduğunun ve Hz. Peygamber'in kâfir ve münâfıkların baskılarına boyun eğmemesinin hatırlatılması.
- 4-5. âyetler:** Câhiliyenin evlat edinme ve zihâr uygulamasının reddi.
- 6. âyet:** Hz. Peygamber ve eşlerinin müminler nezdindeki konumu.
- 7-8. âyetler:** Allah'ın Hz. Nuh, İbrahim, Musa ve İsa peygamberlerle gerçekleştirdiği ağır sözleşmeyi Hz. Peygamber ile de gerçekleştirmesi ve Allah'ın bunu sadıkların sadakatini ölçmek için yapması, inkarcılara ise acı bir azap hazırlaması.
- 9-25. âyetler:** Hendek Savaşı. (Bkz. Ek 1)
- 26-27. âyetler:** Benî Kurayza seferi.
- 28-34. âyetler:** Hz. Peygamber'in eşlerine hitap ve Hz. Peygamber'e itaate çağrı.
- 35-36. âyetler:** Allah ve Rasûlüne itaat eden kadın ve erkek bütün Müslümanların mağfiret ve mükâfata ulaşacağı.
- 37-40. âyetler:** Câhiliye dönemindeki evlatlık uygulamasının kaldırılması ve Hz. Peygamber'in Zeyneb bint Cahş ile evliliği.
- 41-44. âyetler:** Allah'ın iman edenlere hitabı; onu çokça zikredenlere melekleriyle birlikte rahmet ve merhamet indirdiğini, onlara mükâfat hazırladığını bildirmesi.
- 45-48. âyetler:** Allah'ın Hz. Peygamber'e hitabı; Hz. Peygamber'i şahit, müjdecî ve uyarıcı olarak göndermesi ve müminlere mükâfat müjdesinde bulunması. Kâfir ve münâfıklara boyun eğmemesinin yeniden hatırlatılması.
- 49. âyet:** Zifaktan önce boşanan kadının hukuku.
- 50-52. âyetler:** Hz. Peygamber'in eşleriyle ilgili hükümler.
- 53-55. âyetler:** Hz. Peygamber ve eşlerine karşı müminlerin riâyet etmesi gereken muâşeret kuralları.
- 56-57. âyetler:** Hz. Peygamber'e salâtü selam getirme tavsiyesi, Allah'a ve Rasûlüne eziyet edenlerin durumu.
- 58. âyet:** Mümin erkek ve kadına yapılan iftiranın uhrevî bir karşılığı olacağı.
- 59. âyet:** Mümin kadınlara tesettür emri.
- 60-62. âyetler:** Münâfıklar, kalplerinde hastalık bulunanlar ve Medine'de dedikodu yapanlarla Hz. Peygamber vasıtasıyla mücadele edileceği, bundan önceki kavimlerin akıbetinin de böyle olduğunun haber verilmesi.
- 63-68. âyetler:** Hz. Peygamber'e kıyamet vaktini soranlara onun bilgisinin ancak Allah nezdinde olduğu cevabının verilmesi, inkar edenlerin cehennemdeki durumlarının ve pişmanlıklarının ifadesi.

69-73. âyetler: Müminlere hitapla kavminin Hz. Musa'ya yaptığı eziyetleri Hz. Peygamber'e yapmamaları çağrısı. Hz. Peygamber'in de Hz. Musa gibi Allah nezdinde mevki sahibi olduğu ve korunacağı hususu. Allah'a ve Rasûlüne itaat çağrısı. Müminlerin sözlerinin/ahidlerinin sağlam olması gerektiği. Allah'ın emaneti dağlara arzettiği halde dağların bundan çekindiği ama insanın emaneti yüklendiği. Allah'ın münâfik erkek ve kadınlar ile müşrik erkek ve kadınlara azap edecekken mümin erkek ve kadınların tevbelerini kabul edeceği müjdesi.

Görebildiğimiz kadarıyla iman, ahlak, eğitim ve hukuka dair evrensel ilkeler barındıran Ahzâb sûresinin ana teması verilen sözü/sorumluluğu yerine getirmek ve ahde vefa göstermektir. Sûrede ahde vefa müminlerin hasletlerinden biri olarak sunulmuştur. Hendek Savaşı da ahde vefa gösterenler ve göstermeyenlerin ayrıldığı bir imtihan alanı olarak sûrede yerini almıştır.

2. Hendek Savaşı

Genel kabule göre Hendek Savaşı Uhud Savaşı'ndan iki yıl sonra⁹⁵, hicretin 5. yılı Şevval ayının 7. günü (1 Mart 627) başlamış, Zilkade'nin ilk günü (24 Mart 627) sona ermiştir.⁹⁶ Şehrin savunması çevresine kazılan hendeklerle sağlandığı için Hendek Savaşı adı verilmiştir. Düşman ordusunu oluşturan Kureyşliler, Gatafânlılar, Fezâreliler, Esedoğulları ve Süleymoğulları gibi çok sayıda topluluğu ifade etmek için Kur'ân-ı Kerîm'de "ahzâb" (hizipler, gruplar) tabiri kullanılmış, bu sebeple Ahzâb Savaşı olarak da anılmıştır.⁹⁷

⁹⁵ İbn Şihâb ez-Zührî, s. 79.

⁹⁶ İbn Hişâm, III, s. 224; İbn Sa'd, II, s. 62; Hamîdullah, "Hendek Gazvesi", *DİA*, 194. Savaşın hicretin 4. yılı Şevval ayı (Mûsâ b. Ukbe, s. 214), hicretin 5. yılı Zilkade ayının 8. günü (Vâkıdî, II, s. 440) başladığına dair kayıtlar da vardır. Muhammed Hamîdullah, hicretin 4. yılı ve 5. yılı bilgileri arasındaki farklılığı Beyhakî'den nakille izah eder. Buna göre bu farklılık Hz. Ömer'in takvim uygulamasından önce Müslümanların, hicretten bir yıl önce takvimi başlatanlar, hicretten bir yıl sonra takvimi başlatanlar ve hicretin kendi tarihinde takvimi başlatanların hesaplama usulüyle ilgilidir. Bkz. *Hz. Peygamberin Savaşları*, s. 97-98. Caetani İbn İshâk'ın verdiği Hendek Savaşı'nın h. 5. yılın Şevval ayında olduğu bilgisini kabul etmez. Zira Caetani'ye göre bu tarih Şubat ayının sonlarıyla Mart ayının sonları arasına tekabül eder. Bu tarihte de Medine'de hasat Mart ayında olduğuna göre bu tarihlerde arparlar hasat edilmiş ve ambarlarda beklemiş olması gerekeceğinden Kureyş'in atları kuru otlar arasında yiyecek bulamayacaklardır. (Bkz. *İslam Tarihi*, (çev. Hüseyin Câhit Yalçın), IV, İstanbul 1924, s. 171-173) Âsım Köksal ise Caetani'ye reddiyesinde, yalnızca arpanın hasat mevsimini göz önünde bulundurarak Şevval ayı görüşünü benimseyenlerin istihfaf edilemeyeceğini belirtir. Köksal'a göre hasat mevsiminin hiç aksamayacağı iddiasına tutunmak da doğru değildir. Zira kurak yıllarda mahsul vaktinden önce yetişir ve yağışlı yıllar ile kıyaslanamaz. Buna delil olarak da Caetani'nin h. 4. yılını kurak bir yıl olarak tanımlamasını getirir. (Bkz. *İslam Tarihi*, V, s. 300-301.

⁹⁷ Hamîdullah, agmd, 194.

Hicretin 3. yılında Uhud Savaşı'yla Şam bölgesi ticaret yolunun güvenliğini sağlamak için Medine'yi ele geçirmeyi hedefleyen Kureyş bunu gerçekleştirememiştir. Uhud'da müşrikler kısmî başarılarına rağmen Hz. Peygamber'in girişimleri ve tedbirleriyle hedefledikleri sonuca ulaşamamışlar; buna karşılık Müslümanlar kısa zamanda eski kuvvetine kavuşmuştur. Hz. Peygamber'in öncülüğünde yeni hamlelerle Zâtürrikâ' ve Dûmetülcendel seferleri gerçekleştirilmiş, Kureyş'in Şam ve Mısır ticaret yollarıyla beraber Irak ticaret yolu da kapatılmıştır.

Hız. Peygamber'e suikast girişimleri sebebiyle hicrî 4. yılda Medine'den sürgün edilen Benî Nadîr Yahudileri bu süreçte Şam ticaret yolunun emniyeti bakımından tehdit oluşturmaya ve civar halkı kışkırtmaya başlamış, bunu Hz. Peygamber'le mücadelenin bir yolu olarak görmüşlerdir.⁹⁸ Benî Nadîr'in önde gelen isimleri Sellâm b. Ebü'l-Hukayk, Huyey b. Ahtab ve Rebî' b. Ebü'l-Hukayk Mekke'ye gitmişler ve Kureyş'in önde gelen isimleriyle görüşerek onları Müslümanlara karşı birlikte mücadeleye ikna etmişlerdir.⁹⁹ Aynı fikirden hareketle Dûmetülcendel liderinin, toprakları üzerinden Medine'ye giden kervanlara zarar vermesini salık vermiş, Gatafân ve Fezâre kabilelerini, Hayber'in bir yıllık hurma mahsulüne karşılık Müslümanlara karşı savaşmaya ikna etmiş, Benî Esed ve Benî Süleym'i de bu ittifaka dahil etmişlerdir.

Bu anlaşmalarla Yahudiler, kuzeyde Gatafân, Fezâre ve Esed, güneyde Kureyş ve Kinâne, doğuda ise Süleym kabileleriyle Medine'yi üç taraftan kuşatmayı planlamış, aynı zamanda Hz. Peygamber'i Medine'den dışarı çıkmaya zorlayarak onun merkezden uzaklaşmasını, zafer hamlesini de her yönden kuşatıldığı bu anda gerçekleştirmeyi hedeflemişlerdir. Nitekim Dûmetülcendel lideri Ükeydir b. Abdülmelik'in hububat yüküyle Suriye ve Irak'tan Medine'ye gelen kervanların yolunu kesmesi bu amaca yöneliktir. Hz. Peygamber kervanların yolunun kesildiği haberi üzerine Dûmetülcendel'e hareket etmiş, ancak düşmanlarının ihtimal vermediği bir şekilde Medine'ye geri dönmüştür. Hz. Peygamber'in bu kararı, Huzâalılar'ın on günlük mesafeyi dört günde kat eden habercilerinin Kureyş'in savaş hazırlığında olduğu bilgisini vermeleri üzerine aldığı kaydedilir.¹⁰⁰

Hız. Peygamber Medine'ye dönünce ashâbıyla istişare ederek savaş hazırlıklarına başlamış, Uhud'daki meydan savaşı tercihinin akıbeti değerlendirilerek

⁹⁸ Hamîdullah, *Hız. Peygamberin Savaşları*, İstanbul 1972, s. 95-96.

⁹⁹ İbn Hişâm, III, s. 225; Vâkıdî, II, s. 441-442.

¹⁰⁰ Hamîdullah, *Hız. Peygamberin Savaşları*, s. 98-99.

şehrin içeriden savunulması kararlaştırılmıştır.¹⁰¹ Bu istişareler sırasında yiyecek ve içecek ihtiyacı gözden geçirilmiş, şehrin üç tarafının yoğun olarak bahçeler ve alçak duvarlarla çevrilmesi sebebiyle düşmanın bu engelleri aşamayacağı, aşsa bile küçük birliklerin bile onları mağlup edeceği teyid edilmiştir.¹⁰² Ancak düşmanın sayıca fazla olduğu yönündeki haberler üzerine savunmayı takviye amaçlı, şehrin düşmanla karşı karşıya kalma imkanı veren bölgelerine Selmân-ı Fârisî'nin teklifiyle hendek kazılmasına karar verilmiştir.¹⁰³

Hz. Peygamber bazı sahâbîlerle birlikte hendek kazılacak bölgeyi tesbit ettikten sonra askerleri onar kişilik gruplara ayırmış ve her bir grubun kazacağı bölgeyi tayin etmiş, hendek kazımı esnasında bizzat çalışmıştır.¹⁰⁴ Kazılan hendek yaklaşık olarak 5,5 km. uzunluğa, 9 m. genişliğe, 4,5 m. derinliğe sahipti.¹⁰⁵

Kaynakların verdiği bilgilere göre 10-12.000 kişiden oluşan Ahzâb ordusu karargâhını Uhud Savaşı'nın yapıldığı alanda kurmuştur. Bu savaşta müşriklerin kumandanı Ebû Süfyân b. Harb, sancaktarı ise Benî Abdüddâr'dan Osman b. Talha'dır. İslam ordusunun sayısı ise 3000 kadardır. Hz. Peygamber, karargâhının Medine'nin kuzey-batısındaki Sel' Dağı eteklerine kurulmasını emretmiştir. Hz. Peygamber'in hendek kazımı sürecinde de kullandığı ve o sırada Zûbâb dağında olan Türk çadırı da karargâhın yanına, bugün Fetih Mescidi'nin bulunduğu bölgeye nakledilmiştir.¹⁰⁶ Hz. Peygamber güvenliklerini temin etmek için kadınları ve çocukları şehrin müstahkem yapılarına/utumlara yerleştirmiştir.¹⁰⁷ Hendek Savaşı'nda muhacirlerin sancaktarı Zeyd b. Hârise iken, ensarın sancaktarı Sa'd b. Ubâde'dir.¹⁰⁸

Ahzâb ordusu Medine'yi çevreleyen hendekle karşılaşınca oldukça şaşırmış, hendeğin ebatları düşman süvarilerini hücumdan caydırmıştır. Hendeğin dar bölgesi ise daima İslam askerleri tarafından gözetilmiş, kontrol altında tutulmuştur. Bu süreç Benî Nadîr Yahudilerini Medine'nin güvenliğini tehlikeye düşürecek yeni çözüm arayışlarına itmiş, içlerinden bir heyet, Medine'de yaşayan ve Hz. Peygamber ile anlaşmalı durumdaki Benî Kurayza'ya işbirliği önerisini iletmiş, Benî Kurayza lideri Ka'b b. Esed önce bu teklife karşı çıksa da daha sonra kabul etmiştir.¹⁰⁹

¹⁰¹ İbn Hişâm, III, s. 226-227; Vâkıdî, II, s. 445.

¹⁰² Hamîdullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, s. 100-101.

¹⁰³ İbn Hişâm, III, s. 235; Vâkıdî, II, s. 446.

¹⁰⁴ İbn Hişâm, III, s. 226; Vâkıdî, II, s. 446-449.

¹⁰⁵ Hamîdullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, s. 103-104.

¹⁰⁶ Hamîdullah, *age*, s. 109-110.

¹⁰⁷ Vâkıdî, II, s. 451.

¹⁰⁸ Hamîdullah, *agmd*, s. 194.

¹⁰⁹ Vâkıdî, II, s. 455-457.

Benî Kurayza'nın ihanetini öğrenen Hz. Peygamber birkaç yüz kişilik iki birlikle bu mahallelerde tedbir almış, onların hareket imkanını kısıtlamıştır. Bunun yanında kuşatmanın gittikçe ağırlaşması üzerine Gatafân ve Fezâre'nin paralı askerlerine Medine hurmasının üçte biri karşılığında ordudan ayrılmalarını teklif etmiş, ancak hurmanın yarısını istemeleri üzerine ashâbın itirazıyla anlaşma reddedilmiştir.¹¹⁰ Benî Eşca' kabilesinin lideri Nuaym b. Mes'ûd'un Hz. Peygamber'e gizlice Müslüman olduğunu bildirmesi savaşın seyrini değiştirmiş, Hz. Peygamber ondan ordular arasında her bir tarafın bozgunculuğuna dair diğer tarafa haber götürmesini istemiştir. Buna göre Nuaym b. Mes'ûd Benî Kurayza'ya giderek, Ahzâb ordusu Medine'den ayrıldığında şehirde Hz. Peygamber'e karşı yalnız kalacakları için kuşatmayı kaldırmamalarına güvence olarak Kureyş'ten rehin istemelerini salık vermiş, Ahzâb ordugâhına dönerek de Benî Kurayza'nın Hz. Peygamber'le gizlice anlaşacağını, bu sebeple Kureyş'ten rehin isteyip ona götüreceklerini söylemiştir. Hem Ahzâb ordusu hem de Benî Kurayza'nın karşılıklı teyidleriyle güçlenen bu ihtilaf tarafların moral olarak yıpranmalarını beraberinde getirmiştir.¹¹¹

Moral-motivasyon bakımından oldukça zayıflayan Ahzâb ordusu hamlelerini hendeğin dar bölgelerinden geçerek gerçekleştirmeyi hedeflemiş, taraflar arasında ok ve taş ile çatışmalar yaşanmıştır. Hz. Peygamber'in çadırı da yoğun bir ok saldırısına maruz kalmış, ancak ashâb bunu savuşturmuştur. Müşriklerden nöbetleşe hücumlar başlamış, bu hücumları Ebû Süfyân b. Harb, Hübeyre b. Ebû Vehb, İkrime b. Ebû Cehil, Dırâr b. Hattâb, Hâlid b. Velîd ve Amr b. Âs gibi ünlü savaşçılar yönetmişlerdir. Bunlardan İkrime b. Ebû Cehil, Dırâr b. Hattâb, Nevfel b. Abdullah, Hübeyre b. Ebû Vehb ve Amr b. Abdivedd hendeği geçmeyi başarmış, ancak Amr b. Abdivedd Hz. Ali tarafından öldürülmüş, Nevfel b. Abdullah ise atıyla birlikte hendeğe düşerek ölmüştür.¹¹²

Müttefikler arasında yaşanan problemler, müşriklerin bu önemli savaşçılarının ölümü, kısa süreli olacağı tahmin edilen kuşatmanın uzamasıyla asker ve hayvanların yiyeceklerinin tükenmesi, Hayber Yahudilerinin gönderdiği yirmi deve yükü yiyecek takviyesinin Müslümanların eline geçmesi, havanın günden güne soğuması ve esen şiddetli rüzgâr Ahzâb ordusunun mukavemetini oldukça zayıflatmış, kuşatmanın uzatılmasına rağmen sonuç alınamaması ve Zilkâde'nin girip de hac mevsiminin

¹¹⁰ İbn Hişâm, III, s. 233-234; Vâkıdî, II, s. 478; İbn Sa'd, II, s. 65; İbn Ebû Şeybe, *Kitâbü'l-Megâzi*, s. 259-260; Belâzürî, I, s. 430-43.

¹¹¹ İbn Hişâm, II, s. 240-241; Vâkıdî, II, s. 480; İbn Sa'd, II, s. 65.

¹¹² Vâkıdî, II, s. 464-466; İbn Sa'd, II, s. 64-65.

başlayacak olması muhasaranın kaldırılmasına sebep olmuştur.¹¹³ Hendek Savaşı'nda Sa'd b. Muâz, Enes b. Evs, Abdullah b. Sehl, Tufeyl b. Nu'mân, Sa'lebe b. Ganeme ve Kâ'b b. Zeyd olmak üzere altı Müslüman şehid olmuş ve sekiz düşman askeri öldürülmüştür.¹¹⁴

Müşriklerin, bütün güçlerini toplayıp kurdukları ittifaklarla Medine üzerine yürüdükleri, Müslümanlar için savunma savaşı hükmünü taşıyan ve ihanetleri sebebiyle Medine'deki son Yahudi kabilesi Benî Kurayza üzerine seferle sonuçlanan Hendek Savaşı, Kureyş için müspet sonuçlanmadığı gibi itibarlarını da sarsmış, bu son hamleleri de hezimete uğramış, taarruz konumundan savunma durumuna düşmüşlerdir. Hendek Savaşı sonucunda Müslümanlar psikolojik üstünlük kazanmış, Medine'deki bu birliktelik, Arap Yarımadası'nda İslâm'ın yayılması noktasında elverişli ortam hazırlamıştır.

¹¹³ Hamîdullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, s. 118-119.

¹¹⁴ İbn Hişâm, III, s. 264-265; Vâkıdî, II, s. 496.

BİRİNCİ BÖLÜM

AHZÂB ORDUSUNUN MEDİNE'YE YÜRÜYÜŞÜ

Ahzâb sûresinde Hendek Savaşı anlatımı sûrenin 9. âyeti ile başlar. Bu âyet icmâlî olarak savaşın başlangıcı ve sonucuna dair bilgi verir. Sonraki âyetler bu bilgiyi tafsilatlandıracaktır. Nitekim 10. âyet Ahzâb ordusunun Medine'ye yürüyüşü ve şehre hangi noktalardan ulaşıp kuşattığı bilgisini verir. Ayrıca 10. ve 11. âyetler bu orduyu karşılarında gören Medine halkının tutumu ve psikolojisine dâir ipuçları barındırır. Bu başlık altında Hendek Savaşı'nın Kur'ânî anlatımına giriş mahiyetindeki 9-10-11. âyetler ele alınacaktır:

I. Ahzâb Ordusuna Karşı Allah'ın Yardımı

Ahzâb sûresinde Hendek Savaşı hakkında bilgi veren 9. âyet, Ahzâb ordusunun saldırı ve kuşatmasına karşılık sabreden, samimiyet ve ciddiyetle mücadeleye devam eden Müslümanlara, Allah'ın rüzgâr ve melek ordusuyla yardımını gönderdiğinden bahseder:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَجُنُودًا لَّمْ تَرَوْهَا ۗ وَكَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا﴾

9. Âyet: “Ey iman edenler! Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani (düşman) ordular üzerinize gelmişti de biz onların üzerine bir rüzgâr ve göremediğiniz ordular göndermiştik. Allah yaptıklarınızı hakkıyla görmektedir.”

a) Taberî Öncesi Dönem

Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) bu âyeti tefsir ederken; Ebû Süfyan b. Harb ve beraberindeki müşriklerin Hendek günü Hz. Peygamber ve ashabına karşı Medine önlerinde karargâh kurup üç koldan harekete geçtiklerini, Allah'ın ise geceleyin üzerlerine melekler ile soğuk bir rüzgâr gönderip, bu rüzgârın çadırların iplerini

kopardığını, müşrik orduların ateşlerini söndürdüğünü, atlarını birbirine girdirdiğini, sonuçta müşriklerin savaşmaksızın geri dönüp kaçtıklarını zikretmektedir. Mukâtil'e göre âyette geçen *nimet* müşriklerin defedilmesi, *görünmeyen ordular* ise aralarında Cebrâil'in de olduğu bin melektir.¹¹⁵ Abdurrezzâk b. Hemmâm da (ö. 211/826-27) sayı belirtmemekle beraber *görünmeyen ordulardan* maksadın melekler olduğu görüşünü paylaşır.¹¹⁶

Mûsâ b. Ukbe (ö. 141/758), *el-Megâzi'* de Benî Kurayza'nın ihanet haberiyle artık hezimete uğrayacağını anlayan Ebû Süfyân'ın kuşatmayı kaldırıp geri dönme kararına değindikten sonra, sûre ya da ilgili âyetlere atıf yapmadan *Allah'ın dediği gibi* ibaresini kullanır, Allah'ın onlar üzerine *rüzgâr* ve *görünmeyen ordular* gönderdiğini belirtir.¹¹⁷ Savaşa dair detaylara yer verdikten sonra ise, Ahzâb Sûresi'nin Hendek Savaşı ve Benî Kurayza seferi ile ilgili âyetlerini ardarda, kaydettiği bilgiler çerçevesinde bir nevi tefsir metoduyla açıklar. Buna göre âyetteki *nimet*, *üst taraflarından* ve *alt taraflarından* gelen düşman ordularına karşı Allah'ın *rüzgâr* ve *görünmeyen ordular* göndermesidir.¹¹⁸

İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *es-Sîretü'n-Nebeviyye* 'de kaydettiğine göre, Şevval ayının bir Sebt gecesini 'Allah'ın, Peygamber'i için yaptığı işlerden biri', Ebû Süfyân ve Gatafân reisinin İkrime b. Ebû Cehil'i kendi temsilcileriyle beraber Benî Kurayza'ya göndermesidir. Bu heyet Benî Kurayza'nın yardımını talep etmiş, ancak onlar Sebt günü olması ve Nuaym b. Mes'ud'un haberlerinin doğru olduğunu düşünmeleri sebebiyle bu talebe olumlu cevap vermemişlerdir. Bunu vesile kılarak Allah iki tarafın arasını açmış, *onların üzerine* soğuk bir *rüzgâr* göndermiş, bu *rüzgâr* onların tencerelerini ve çadırlarını alt üst etmiştir.¹¹⁹

Bu âyetin anlaşılması bağlamında İbn Hişâm'daki bir diğer kayıt ise Hz. Peygamber'in Huzeyfe b. Yemân'ı haber almak için düşman birliklerine göndermesi üzerine Huzeyfe'den nakledilen şu sözlerdir:

“Ben de gittim ve kavmin içine girdim. *Rüzgâr* ve *Allah'ın askerleri* onlara yapacağını yapıyordu. Ne tencereleri, ne ateşleri, ne çadırları kalıyordu.”¹²⁰

¹¹⁵ Mukâtil b. Süleyman, III, s. 37.

¹¹⁶ Abdurrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyârî (211/826-27), *Tefsîru'l-Kur'ân* (thk. Mustafa Müslim Muhammed), Riyad 1410, II, s. 113.

¹¹⁷ Mûsâ b. Ukbe, s. 222.

¹¹⁸ Mûsâ b. Ukbe, s. 227.

¹¹⁹ İbn Hişâm, III, s. 241-242.

¹²⁰ İbn Hişâm, III, s. 243.

İbn Hişâm daha sonra Ebû Süfyân'ın şu sözlerine yer verir:

“Ey Kureyş topluluğu, vallahi siz durulacak yerde değilsiniz, atlar ve develer helak oldu, Benî Kurayza vaadettiğini yerine getirmedi, onlardan hoşumuza gitmeyen haber geldi. Biz şu gördüğünüz rüzgârın şiddetiyle karşılaştık. Tencereler devrilmeden durmuyor, ateşler yanmıyor, çadırlar yerinde kalmıyor. Artık yola çıkın, ben de çıkıyorum.

Huzeyfe şöyle dedi: ‘Sonra da, devesine doğru vardı. Devenin bir dizi bağlı idi, üzerine oturdu, yürütmek için ona vurdu. Deve üç ayağı üzerine sıçrayıp kalktı. Vallahi, devenin ayak bağı ayakta iken çözüldü! Eğer Rasûlullah'ın ‘Bana dönüp gelinceye kadar bir hadise çıkarmayacaksınız!’ buyruğu olmasaydı ve isteseydim, onu okla vurup öldürürdüm.’¹²¹

Nitekim “*Hendek ve Benî Kurayza Hakkında Nâzil Olan Âyetler*” başlığı altında İbn Hişâm bu âyeti tefsir ederken *ordulardan* maksadın Kureyş, Gatafân ve Benî Kurayza; *rüzgâr*la birlikte onların üzerine *gönderilen orduların* ise melekler olduğunu belirtir. Ancak tarihî anlatımında yer verdiği rüzgârın düşman ordusuna verdiği zararın şekline -tencerelerin devrilmesi, ateşlerin sönmesi, atların ve develerin helak olması, çadırların sökülmesi- tekrar değinmez.¹²²

Vâkıdî (ö. 207/823) *Kitâbü'l-Megâzî*'de, Ahzâb ordusunun kuşatması sebebiyle Müslümanların açlık ve soğğun şiddetinden olumsuz etkilendikleri bir anda, Câbir b. Abdullah'tan rivâyetle Hz. Peygamber'in mescidde Pazartesi, Salı ve Çarşamba günü dua ettiği, Çarşamba günü öğle ile ikindi namazı arasında duasının kabul buyurulduğunun kendisine vahyedildiği, ashâbın bunu Hz. Peygamber'in yüzünde dalgalanan sevinçten anladıkları haberine yer vermektedir.¹²³ Vâkıdî'nin nakilleri göstermektedir ki, kuşatma boyunca Hz. Peygamber askerî stratejileri uygulamakla birlikte duaya devam etmiştir.¹²⁴

“Hz. Peygamber Ahzâb Mescidi'nin¹²⁵ yerinde ridâsını bırakıp ayağa kalktı. Ellerini kaldırdı. Tekrar oraya vardı. Yine müşriklere beddua etti ve orada namaz kıldı.”

¹²¹ İbn Hişâm, III, s. 243-244.

¹²² İbn Hişâm, III, s. 257.

¹²³ Vâkıdî, II, s. 488.

¹²⁴ Vâkıdî, II, s. 488.

¹²⁵ Medine'de Sel' dağının kuzeybatısındaki mesâcid-i feth diye de anılan mescitlerden biri olan Ahzâb mescidinin diğer adı da Fetih Mescidi'dir. “Eğer fetih istiyorsanız işte fetih geldi” (Enfâl 8/19) meâlindeki âyet ya da Feth sûresi burada nâzil olduğu için mescide bu adın verildiği kaydedilmekle birlikte genelde kabul gören rivayet, Hendek Savaşı sırasında Hz. Peygamber'in Medine'yi kuşatma altına alan Ahzâb ordusunun mağlubiyeti için bu mescidin bulunduğu yerde dua ettiği, mescidin adının da buradan geldiği şeklindedir. Mescid'in Ahzâb Mescidi olarak anılmasının sebebi de budur. Diğer mescitlerden daha yüksek bir yerde inşa edildiği için Mescid-i A'lâ olarak da anılır. Zikri geçen

Bir sıkıntı ve üzüntüye uğradığı zaman namaz kılmayı artırdığı belirtilen Hz. Peygamber¹²⁶ Ahzâb ordusu karşısında şöyle dua etmiştir:

“Ey Kitabı indiren, hesabı en çabuk gören Allahım, Ahzâb’ı hezimete uğrat! Onları hezimete uğrat!”¹²⁷

Bunun üzerine Vâkıdî, güney rüzgârının kuzey rüzgârına “*kalk, Allah Rasûlü’ne yardım edelim*” dediğini, kuzey rüzgârının “*geceleyn sıcak bir esinti esmez*” diye cevap verdiğini kaydeder ve düşmanların üzerine Sabâ rüzgârı gönderildiği rivâyetini nakleder.¹²⁸ Vâkıdî bu rüzgâra dair ayrıca “*Ben, Allah tarafından Sabâ ile yardım olundum! Âd kavmi ise Debûr ile helak oldular*” hadisini de zikretmiş¹²⁹, İbn Hişâm’da nakli geçen Huzeyfe b. Yemân ve Ebû Süfyân’ın bu hadiselerle şahitliklerine dair rivâyete de ver vermiştir.¹³⁰

“*Allah’ın Kur’ân’dan Hendek Hakkında İnzâl Ettikleri*” başlığı altında ise âyetteki *ordulardan* maksadın Müslümanlar üzerine yürüyen Kureyş, Gatafân, Esed ve Süleymoğulları olduğunu belirten Vâkıdî, Allah’ın onlar üzerine gönderdiği orduların ise *rüzgâr* olduğunu söyler.¹³¹ İbn Sa’d (ö. 230/845) ise bu âyeti zikrettikten sonra, Hz. Peygamber’in rüzgârla birlikte gelen Cebrâil’i gördüğünde üç kere “müjdelere olsun” demesinin ardından rüzgârın çadırları söktüğü, tencereleri altüst ettiği, direkleri devirdiği, kimsenin kimseyi bilemez halde geri döndüğü bilgisine yer verir.¹³² İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849), bu anlatımdan sonra hezimetini “*Allah, savaşta müminlere kâfi geldi*” meâlindeki Ahzâb sûresinin 25. âyetini aktararak delillendirir.¹³³ Belâzürî (ö. 279/892-93) müşriklerin cephede hezimete uğramalarına

rivayet, Hendek Savaşı esnasında namazgâh niteliğinde olan bu alana daha sonra tek revaklı bir mescid inşa edildiği bilgisini de destekler mahiyettedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Adnan Demircan, “Mesâcid-i Seb’a”, *DİA*, XXIX, 260-261. Hz. Peygamber’in Hendek Savaşı esnasında Benî Kurayza’nın ihanet haberini aldığı Müslümanları fetih ve zaferle müjdelemesi üzerine bu mescidin Fetih Mescidi olarak anıldığına dair bkz. Köksal, V, s. 234.

¹²⁶ Vâkıdî, II, s. 488.

¹²⁷ Vâkıdî, II, s. 487.

¹²⁸ Vâkıdî, II, s. 476. Kayıtlarda zikri geçen Sabâ kuzeydoğu rüzgârıdır. Doğudan esen rüzgâra Kabûl, batıdan esene Debûr, güneyden esene Cenûb, kuzeyden esene Şimâl rüzgârı adı verilir (Mes’ûdî, *Mürücü’z-zehab*, II, s. 233).

¹²⁹ Vâkıdî, II, s. 475-476.

¹³⁰ Vâkıdî, II, s. 488-491; İbn Sa’d, II, s. 65.

¹³¹ Vâkıdî, II, s. 494.

¹³² İbn Sa’d, II, s. 68.

¹³³ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed (235/849), *Kitâbü’l-Megâzî* (thk. Abdülazîz b. İbrahim el-Ömerî), Riyad 1420/1999, s. 246-247.

dair anlatısından sonra Allah'ın Müslümanlara rüzgârla yardım ettiğini, rüzgâr ve meleklerin onları nasıl yıldırıldığı ve ümitsizliğe sevkettiğini âyete işaret etmeksizin zikreder.¹³⁴

b) Taberî ve Sonrası Dönem

Kureyş, Gatafân, Benî Kurayza ve Benî Nadîr'den oluşan Ahzâb ordusuna karşılık Allah'ın müminlere Sabâ rüzgârıyla nimetini gönderdiğini belirten Taberî,¹³⁵ bu bilgilerden sonra konuyla ilgili rivâyetlere yer verir. Burada öncelikle ilk dönemde Vâkıdî'nin eserinde rastlanan güney rüzgârının kuzey rüzgârına “*kalk, Allah Rasûlü'ne yardım edelim*” dediği, kuzey rüzgârının “*geceleyin sıcak bir esinti esmez*” diye cevap verdiği ve düşmanların üzerine Sabâ rüzgârı gönderildiği rivâyetine farklı bir senedle yer vermekle başlar.¹³⁶ Aynı rivâyet Taberî sonrası dönem müfessirlerince de tekrarlanır.¹³⁷ Akabinde Sabâ rüzgârının şiddetine, İslam ve düşman cephesinde nelere sebep olduğuna dair rivâyetleri sıralar.

Bu kısımda, bir sonraki âyetin muhtevasını da içinde barındırması yönüyle önemli olan, ashâbdan bazı kişilerin Hz. Peygamber'e gelerek “*Yürekler ağza geldi, söyleyeceğimiz bir şey var mı?*” şeklindeki sorularına, Hz. Peygamber'in “*Allahım ayıplarımızı ört, korktuklarımızdan emin kıl*” duasıyla cevap verdiği rivâyet Ahmed b. Hanbel'in de naklettiği senedle yer alır.¹³⁸ Hz. Peygamber'in bu duası üzerine Allah düşmanların yüzüne rüzgârla vurmuş, onları rüzgârla hezimete uğratmıştır. Taberî burada Müslümanların rüzgârın etkisine şahit oluşlarına dair Osman b. Maz'ûn'un Abdullah b. Ömer'i yiyecek alması için Medine'ye gönderişini aktaran rivâyete yer verir:

“Dayım Osman b. Maz'ûn şiddetli bir soğğun ve rüzgârın hâkim olduğu Hendek gecesinde beni Medine'ye gönderdi, ‘Bize yorgan ve yemek getir’, dedi. Abdullah b. Ömer der ki: ‘Ben varıp Rasûlullah'tan izin istedim. O da bana izin verdi ve dedi ki: ‘Ashabımdan kime

¹³⁴ Belâzürî, I, s. 429.

¹³⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 25. Taberî'den sonra da bu yorum sürdürülür, bkz. Zeccâc, IV, s. 217; İbn Ebû Hâtim, IX, s. 3117; Nehhâs, V, s. 327; Semerkandî, III, s. 41; Sa'lebî, VIII, s. 11; Mâverdî, IV, s. 378; Begavî, VI, s. 321; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, s. 357; Kurtubî, XVII, s. 90; Beyzâvî, III, s. 79; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, XI, s. 124; Ebüssuûd Efendi, s. 403.

¹³⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 25; İbn Ebû Hâtim, IX, s. 3117.

¹³⁷ Sa'lebî, VIII, s. 11; Begavî, VI, s. 321; Kurtubî, XVII, s. 90; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, XI, s. 124.

¹³⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 25; İbn Ebû Hâtim, IX, s. 3117; Mâverdî, IV, s. 378; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, XI, s. 124; Suyûtî, XI, s. 741.

rastlarsan onlara söyle, geri dönsünler.’ Abdullah b. Ömer der ki: ‘Döndüğümde rüzgâr her şeyi savuruyordu. Kime rastladıysam Rasûlullah’ın geri dönüş emrini bildirdim. Hiçkimse boynunu geri döndüremiyordu. Benim üzerimdeyse bir zırh vardı. Zırhın üzerinde demir vardı; beni rahatsız ediyordu. Rüzgâr vurunca demirin bir kısmı avuçlarıma değdi ve zırhı yere düşürdü.’

Huzeyfe b. Yemân’ın haber almak için düşman cephesine gönderildiği, Huzeyfe’nin düşman saflarındaki korku ve endişeye dair gözlemlerini aktardığı rivâyetleri de kaydeden Taberî,¹³⁹ *Târîh*’inde ise Allah’ın düşmanların aralarını açarak onları zelil ettiği ve “*üzerlerine şiddetli bir soğuşun hakim olduğu gecede rüzgârları gönderdiği*” ifadeleriyle tarihî anlatımın içinde âyete yer vermiş, tefsirindeki rivâyetleri burada da şahit göstermiştir.¹⁴⁰

İlk dönem müelliflerinden Vâkıdî’de ve hadis kaynaklarında yer bulan, Hz. Peygamber’in “*Ben, Allah tarafından Sabâ ile yardım olundum! Âd kavmi ise Debûr ile helak oldular*” sözü Taberî’de yer bulmamakla beraber sonraki dönem eserlerinde görülür.¹⁴¹

Taberî’ye göre *gelen ordulardan* maksat Ahzâb ordusu, yani Gatafân, Kureys ve Benî Kurayza’dır. Sa’lebî (ö. 427/1035) buna Benî Nadîr’i de ekler.¹⁴² *Görünmeyen ordular* ise Hendek günü düşmanların kalbine korku salan, ancak o gün savaşmamış¹⁴³ olan meleklerdir. Rüzgâr onların çadırlarını sökmüş, tencerelerini devirmiş, direklerini yerle bir etmiş, atlar birbirine girmiş, Ahzâb ordusunun her bir komutanı kendi birliğine geri dönüş emrini vermiştir.¹⁴⁴ Taberî bu âyetin tefsirini, ilhamını Mâide sûresinin 64. âyetinden¹⁴⁵ aldığı şu yorumla sürdürür:

¹³⁹ İbn İshâk’ın senediyle, Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, s. 25-27; Sa’lebî, VIII, s. 11-12; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-azîm*, XI, s. 124-125.

¹⁴⁰ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, II, s. 579-581; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-azîm*, XI, s. 124.

¹⁴¹ İbn Ebû Hâtîm, IX, s. 3117; Mâturîdî, XI, s. 312; Nehhâs, V, s. 328; Mâverdî, IV, s. 378; Begavî, VI, s. 322; Zemahşeri, *el-Keşşâf*, V, s. 53; Sehâvî, II, s. 101; Kurtubî, XVII, s. 90; Nesefî, III, s. 922; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-azîm*, XI, s. 124, benzer bir rivâyet için bkz. s. 126-127; Suyûtî, XI, s. 742.

¹⁴² Sa’lebî, VIII, s. 11; Vâhidî, *et-Tefsîrû’l-basît*, XVIII, s. 184; Begavî, VI, s. 321; Nesefî, III, s. 921-922.

¹⁴³ “Savaşmamış” kaydı için bkz. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, s. 28; Nehhâs, V, s. 328; İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, VI, s. 357; Suyûtî, XI, s. 742.

¹⁴⁴ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, s. 28; Sa’lebî, VIII, s. 11; Mukâtil b. Süleyman’ı kaynak olarak Cebrâil ile birlikte bin melek bulunduğu ziyadesi için bkz. Vâhidî, *et-Tefsîrû’l-basît*, XVIII, s. 184-185; Begavî, VI, s. 322; Zemahşeri, V, s. 53; İbn Atıyye, VII, s. 95-96; Sehâvî, II, s. 101-102; Kurtubî, XVII, s. 90-91; Nesefî, III, s. 922; İbn Cüzeyy, II, s. 183; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-azîm*, XI, s. 124.

¹⁴⁵ Âyetin tam metni şöyledir: “*Bir de Yahudiler, ‘Allah’ın eli bağlıdır’ dediler. Söylediklerinden ötürü kendi elleri bağlansın ve lânete uğrasınlar! Hayır, O’nun iki eli de açıktır, dilediği gibi verir.*”

“Allah onların üzerine korku ve rüzgâr gönderdi. Onlar her ne zaman ateş yaktilarsa Allah onu söndürmüştür.”¹⁴⁶

İlk dönem kaynaklarında da yer alıp yukarıda zikredilen Huzeyfe b. Yemân’ın naklettiği Ahzâb cephesinin rüzgârla gelen hezimet karşısındaki tavır ve tutumlarını Taberî gibi dönemin diğer müellifleri de kaydetmiştir.¹⁴⁷

Mâturîdî âyetin maksadının, Allah’ın düşmanları defetmesi ve bununla da zafer nasip etmesi nimetine karşılık şükürde bulunmaya çağrı olduğunu belirtir. Bununla beraber; bu âyet zorluk ve musibet karşısında ashabın/selefin dine sarılma, onu koruma ve bize doğru bir şekilde ulaşmasına vesile olmalarındaki örnekliklerine, bundan sonra dinin muhafazasının müminlere düştüğüne dair de bir hatırlatmadır, der. Zira Hendek günü müminler mahvolmaya oldukça yakınken ve ümitsizlik içindeyken Allah Sabâ rüzgârını ve meleklerini göndermiş, onları galip kılmıştır.¹⁴⁸

Mâverdî (ö. 450/1058), Mukâtil b. Süleyman’ın 20. âyetin tefsirinde yer verdiği rivâyete benzer şekilde, Tuleyha b. Huveylid’in Ahzâb ordusuna hitaben “Muhammed sizi büyülemeye başladı” şeklindeki ifadesini naklettikten sonra, bu ordunun savaşmadan ve hezimete uğrayarak geri döndüğünü belirtir.¹⁴⁹

İbn Atıyye (ö. 541/1147) ise farklı bir yaklaşımla; meleklerin rüzgârı şiddetlendirdiği, Allah’ın ordusunun görülememesine mukabil O’nun kullarının fiillerini gördüğü, bu âyetin Allah’ın güç ve otoritesini beyan ettiği şeklinde yorum yapar.¹⁵⁰

Fahreddin Râzî (ö. 606/1210), âyetin tefsirine Hendek Savaşı’nın Ahzâb sûresinin ilk âyetlerinde yer alan takvâ emrine dair bir misal sunduğunu belirterek başlamış, müşriklerin ve Yahudilerin şehri kuşattığı, Hz. Peygamber’in bir önlem olarak hendek kazdırdığı, şiddetli korkunun yaşandığı bu kuşatma günlerinden sonra Allah’ın savaşmaksızın bu topluluğu savuşturduğunu ve müminleri korkularından emin kıldığını beyan etmiştir. Râzî’ye göre bu âyet kulun Rabbinden başka kimseden

Andolsun, sana Rabbinden indirilen (Kur’ân) onlardan birçoğunun azgınlık ve küfrünü artıracaktır. Biz onların arasına kıyamete kadar düşmanlık ve kin saldık. Her ne zaman savaş için bir ateş yakmışlarsa, Allah onu söndürmüştür. Onlar yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışırlar. Allah, bozguncuları sevmez.” (Mâide 5/64)

¹⁴⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, s. 28.

¹⁴⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, s. 26-27; Sa’lebî, VIII, s. 12; Kurtubî, XVII, s. 81-82; Suyûtî, XI, s. 737-740.

¹⁴⁸ Mâturîdî, XI, s. 311-312.

¹⁴⁹ Mâverdî, IV, s. 379; Beyzâvî, III, s. 79; Ebüssüûd Efendi, IV, s. 404.

¹⁵⁰ İbn Atıyye, VII, s. 96.

korkmamasına, bütün işlerinde O'nun kuluna yeteceğine, kimsenin kendini Allah'ın mekr ve cezasından emin hissedemeyeceğine dair delildir. Çünkü Allah mümkinâta kâdirdir: Zayıflık içindeki müslümanları kâfirler eliyle bozguna uğrattığı gibi, kuvvet ve şevket içindeki kâfirleri müslümanlar eliyle bozguna uğratmaya da kâdirdir. Nitekim müminlerin Allah'a iltica edip lütfunu ummaları sonucunda düşmanlarına karşı *rüzgâr ve görünmeyen ordular* göndermiş, bununla düşmanın kalbine korku salınmış ve atlar birbirine girmiştir. Râzî'ye göre bu âyet müminler görmediği halde ihtiyaçlarının karşılandığına, bununla beraber zâhirde bir yardım görünmese dahi yardımın yok sayılamayacağına, Allah'ın herşeyi görüp bildiğine bir dayanak teşkil etmiştir.¹⁵¹

Begavî (ö. 516/1122) gibi Kurtubî de (ö. 671/1273) bu âyetin tefsiri bağlamında Hendek Savaşı'nın sebebi, süreci ve sonuçlarını İbn Hişâm, Taberî ve hadis edebiyatı kaynaklığında bir tarihçi rikkatiyle aktarmış, Hendek Savaşı'nın bir neticesi olan Benî Kurayza seferini de anlatımına dahil etmiş, Begavî'den farklı olarak anlatımını on ayrı konu hâlinde inceleyeceğini açıklamıştır. Kurtubî'nin konuyu ele alışı şu şekilde başlıklandırılabilir:

1. Hendek Savaşı'nın zamanı ve sebebi
2. Savaş kararında devlet başkanının tutumu
3. Hendek kazımı esnasında görülen mucizeler
4. Savaş esnasında taraflar arasında ve cephe gerisinde gerçekleşen hadiseler
5. Müşriklerin hendeği aşma çabaları
6. Nuaym b. Mes'ûd hadisesi
7. Ahzâb'ın dağılması ve geri dönüş kararı; gözlem için Huzeyfe b. Yemân'ın düşman cephesine gönderilmesi
8. Hz. Peygamber'in Benî Kurayza yurduna hareket emri
9. Benî Kurayza Gazvesi
10. Hendek Savaşı'nın ve Benî Kurayza Gazvesi'nin fikhî ve tarihî sonuçları.¹⁵²

Kurtubî rüzgârın bir mucize olduğunu, İslam cephesi ile düşman cephesi arasında yalnızca hendek bulunmasına rağmen Müslümanların rüzgârın felaketine maruz kalmadıklarını, haberlerinin dahi olmadığını kaydeder.¹⁵³ Kurtubî'nin bu

¹⁵¹ Râzî, XV, s. 198.

¹⁵² Kurtubî, XVII, s. 70-89.

¹⁵³ Kurtubî, XVII, s. 90.

yorumuna İbn Kesîr'in (ö. 774/1373), Hâkim (ö. 405/1014) ve Beyhakî'den (ö. 458/1066) naklettiği şu rivâyet itiraz eder gibidir:

“Huzeyfe bir toplulukta Rasûlullah ile beraber yaşadıklarını anlattı. Mecliste bulunanlar ‘Allah’a andolsun ki biz Hz. Peygamber’i görmüş olsaydık şöyle şöyle yapardık’ dediler. Huzeyfe ise ‘Bunu temenni etmeyin’ dedi. ‘Ben Ahzâb gecesini gördüm ki, hepimiz saf tutmuş oturuyorduk. Ebû Süfyân ve beraberindekiler de *bizim üst tarafımızdaydılar*. Yahudi kabilesi Benî Kurayza ise *bizim alt tarafımızdaydılar* ki, ailelerimiz sebebiyle onların saldırısından korkuyorduk. Bizi ne ondan şiddetli bir karanlık sarmıştı, ne de ondan şiddetli bir rüzgâr. Gelen rüzgârın sesleri yıldırım gibiydi. Öyle bir karanlık ki hiçbirimiz parmağını göremiyordu. (...)¹⁵⁴”

c) XIX. Yüzyıl ve Sonrası Dönem

Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) bu âyeti tefsiri Taberî ile paralel görünürken,¹⁵⁵ İzzet Derzeze (ö. 1984) âyetlerin üslûbunu ön plana çıkararak Hendek Savaşı'nın herhangi bir tarihî hadise olarak ele alınmadığını, tıpkı Kur'ân'da yer alan diğer kıssalar ve Hz. Peygamber ve ashâbının diğer savaş tecrübelerinde Kur'ân'a yansıyan tablolarda olduğu gibi ilahî hikmetin ikaz, nasihat ve tehdit metoduyla sebep-sonuç bağlamına odaklandığını söyler. Derzeze, bu bağlamı kurabilmek adına da İbn Hişâm, İbn Sa'd, Taberî ile birlikte Begavî, İbn Kesîr ve bazı diğer müfessirleri kaynak göstererek Hendek Savaşı'nın tarihî arkaplanına yer verir. Burada dikkat çekici olan ilgili âyetlerin lafızlarını metnin örgüsüne dahil etmesidir.¹⁵⁶

Seyyid Kutub, Ahzâb Sûresi'nin ilgili âyetlerini ele almadan önce İbn İshâk'tan naklen tarihî arkaplanı çizer;¹⁵⁷ bu âyette savaşın başlangıcı, sonucu ve bu sonuç dahilinde Allah'ın gönderdiği yardım gibi en belirgin unsurlarına dikkat çekildiğini belirtir.¹⁵⁸ Ömer Nasûhi Bilmen (ö. 1971), muhtasar bir tarihî bilginin akabinde, düşman kuvvetlerine karşılık Müslümanların imdâdına yetişen ilahî yardımın iki bin melek ve Sabâ rüzgârı olduğunu söyler.¹⁵⁹

Mevdûdî (ö. 1979) ise Uhud'dan itibaren çizdiği tarihî arkaplanla kapsamlı bir girişi tercih eder. Âyetin tefsirinde ise rüzgârın Ahzâb ordusu Medine'ye gelir gelmez

¹⁵⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, XI, s. 126-127; Suyûtî, XI, s. 737.

¹⁵⁵ Şevkânî, IV, s. 348; Elmalılı, VI, s. 3877-3878; İbn Âşûr, XXI, s. 279-280; Said Havvâ, s. 4400.

¹⁵⁶ İzzet Derzeze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, VII, s. 361-362.

¹⁵⁷ Seyyid Kutub, XXI, s. 2833-2836.

¹⁵⁸ Seyyid Kutub, XXI, s. 2836.

¹⁵⁹ Bilmen, VI, s. 2786-2787.

değil, yaklaşık bir ay süren kuşatma sonunda etkili olduğunu hatırlatır. *Görünmeyen ordulardan* kastın melekler olabileceğini nakleden Mevdûdî, hadiselerin görünen sebeplerle ilerlediğini düşünen insanın gizli güçler/gizli sebepleri hesaba katması gerektiğini vurgular.¹⁶⁰

Kur'ân Yolu adlı tefsir, kuşatmanın son günlerine doğru bir gece büyük bir fırtına çıkıp bu fırtınanın düşman karargâhının yiyecek ve içeceklerini zâyî ettiğinden yiyeceklerin tükenmesi ve Haram ayların gelmesi sebebiyle geri çekilme kararı alındığını belirtir. Muhammed Hamîdullah'ı kaynak göstererek gerçekleştirilen bu anlatım ilk dönem kaynaklarının zenginliğini yansıtır.¹⁶¹

d) Taberî ve Sonrası Siyer-Megâzî Edebiyatı

Taberî, Hendek Savaşı anlatımını, İbn İshâk'ı kaynak olarak aktardığı Huzeyfe b. Yemân'ın *rüzgârın* Ahzâb ordusunun dağılmasına sebep olduğuna şahitliğine dair haber ile bitirir.¹⁶² Anlatımında ağırlıklı olarak İbn Sa'd ve hadis edebiyatını kaynak olarak kullanan İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) ise, yalnızca 10. âyeti zikretmekle gerçekleştirdiği anlatımını Taberî gibi İbn İshâk haberini zikrederek tamamlar.¹⁶³ Her ikisinde de *rüzgâr* dışında âyete herhangi bir atıf bulunmazken, Taberî'nin Nuaym b. Mes'ûd'un haberleri ardından Ahzâb ordusunun birbirine karşı tavrı ve savaşın sonucunu aktardığı şu ifadeler önemlidir.¹⁶⁴

“(…) Böylece Allah onları birbirinden uzaklaştırdı. Şiddetli soğğun yaşandığı kış gecesinde fırtına gönderdi. Öyle ki, tencereleri devriliyor, çadırları sökülüyordu.”

İbn Kesîr Hendek Savaşı anlatımına doğrudan Ahzâb Sûresi'ndeki ilgili âyetlere atıf yaparak başlar.¹⁶⁵ Makrizî (ö. 845/1442) ise âyete doğrudan atıf yapmamakla birlikte “Rasûlullah'ın Ahzâb'a Bedduası ve Onların Üzerine Rüzgâr Gönderilmesi” başlığı altında yine bu rivayete yer verir. “Hendek Hakkında Kur'ân'dan Nâzil Olanlar” başlığı altında ise yalnızca bu âyeti zikreder.¹⁶⁶

¹⁶⁰ Mevdûdî, IV, s. 395.

¹⁶¹ Heyet, *Kur'ân Yolu*, IV, s. 376.

¹⁶² Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, s. 579-580; İbn Seyyidinnâs, II, s. 96-98; Köksal, V, s. 288.

¹⁶³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, III, s. 237-238.

¹⁶⁴ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, s. 579; İbnü'l-Esîr, II, s. 74; Ömerî, II, s. 430-431; Sallâbî, s. 606.

¹⁶⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, VI, s. 8-9.

¹⁶⁶ Makrizî, I, s. 242-243.

Şâmî (ö. 942/1536) ise Cebrâil'in yardım müjdesinden sonra düşman cephesinde yaşanan bu hadiseleri aktardıktan sonra âyeti zikreder.¹⁶⁷ Şâmî'nin bu konuyu işleyişinde dikkat çeken husus “*Ben, Allah tarafından Sabâ ile yardım olundum! Âd kavmi ise Debûr ile helak oldular*” ve Vâkıdî'nin de yer verdiği güney rüzgârının kuzey rüzgârına “*kalk, Allah Rasûlü'ne yardım edelim*” dediği, kuzey rüzgârının “*geceleyin sıcak bir esinti esmez*” diye cevap verdiği rivâyetlerine İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938) ve hadis edebiyatını kaynak alarak bir müfessir üslûbuyla yer vermesidir ki, burada Katâde ve Mücâhid rivâyetlerini esas alır.¹⁶⁸ Esasen Şâmî, İbn İshâk ve Vâkıdî'den sonra tarihî anlatımının ardından ilgili âyetlere bir müfessir üslûbuyla değinen bir siyer müellifidir, Hendek Savaşı'nın hemen akabinde Ahzâb Sûresi'nin ilgili âyetlerine de “Allah Teâlâ'nın Bu Gazve Hakkında Ahzâb Sûresi'nde İnzâl Ettiklerinin Zikri” başlığı altında yer vermiştir. Buna göre *görünmeyen ordulardan* maksat meleklerdir.¹⁶⁹ Bu melekler düşmanlarda yılgınlık ve başarısızlık, müminlerde ise umut ve güç kaynağı oluşturmuştur. Denilir ki, bu melekler düşmanların atlarını ve develerini hızlandırmış, düşman ordusu hezimete uğramış, bir şekilde kaçarak üç günlük yolu bir günde katetmişlerdir.¹⁷⁰

Sallâbî, “Ahzâb Gazvesi'ne Kur'ânî Tanım” başlığı altında ilgili bütün âyetleri zikreder; ancak bu bir müfessir metodundan ziyade bu âyetlerden çıkan ve zaman/mekan bağlayıcılığını aşır rehberlik eden genel hükümlere yönelmek şeklinde bir anlatımı ortaya koyar. Buna göre bu âyet Allah'ın müminler üzerindeki nimetlerini hatırlatmaya yöneliktir.¹⁷¹

Halebî, Ahzâb'ın hezimetini anlatmak üzere “Allah onların üzerine rüzgâr gönderdi” ifadesini kullanmakla birlikte ilgili âyeti zikretmezken¹⁷², Makrizî ise doğrudan ilgili âyetlere değinmemekle birlikte İbn İshâk'ın Hendek Savaşı anlatımını aktardığından tarihî anlatımın lafızları âyetlerle uyumludur.¹⁷³ Kimi müellifler ise muhtasar bir tarihî anlatımın akabinde delil mahiyetinde ilgili âyetlere değinmeyi tercih eder.¹⁷⁴

¹⁶⁷ Şâmî, IV, s. 545.

¹⁶⁸ Şâmî, IV, s. 545-546.

¹⁶⁹ Şâmî, IV, s. 552-553.

¹⁷⁰ Şâmî, IV, s. 546.

¹⁷¹ Sallâbî, s. 608.

¹⁷² Halebî, s. 159.

¹⁷³ Makrizî, VIII, s. 372-375.

¹⁷⁴ Sibâî, s. 94-95; Arcûn, IV, s. 158; Heyet, *Doğuştan Günümüze*, I, s. 479.

e) Tesbit ve Değerlendirmeler

1. Savaşa Dair Tarihî Bilginin Kaynağı

Tefsir edebiyatına bakıldığında Hendek Savaşı'ndan bahsedilen bu ilk âyetin tefsirinde sebep-i nüzûl sadedinde, savaşın sebebi, süreci ve sonuçlarına dair tarihî bilgiye yer verildiği görülür.¹⁷⁵ Bu bilgi bazen İbn İshâk'tan doğrudan nakille,¹⁷⁶ bazen İbn İshâk ve Taberî kaynak gösterilmekle birlikte konuyla ilgili hadislerle¹⁷⁷ örülürken, bazen de müfessir tarafından kaynak zikredilmeksizin muhtasar bir tarih bilgisi sunulur.¹⁷⁸ Bazı müfessirler kaynak olarak gösterilir¹⁷⁹ ya da Râzî gibi, bu tarih bilgisi “meşhur” olduğundan zikre ihtiyaç duyulmaz.¹⁸⁰ Bazı müfessirlerin ise siyer-megâzî edebiyatından doğrudan/dolaylı bir nakilde bulunmayıp tefsir ve hadis edebiyatıyla yetindiği görülür.¹⁸¹ Kimi zaman ise başvuru kaynağı hadis şerhleridir.¹⁸²

2. Âyetin İfade Biçimi

Âyetin “*Ey iman edenler! Allah'ın size olan nimetini hatırlayın*” şeklindeki başlangıç ifadesi Mâide Sûresi'nde de karşımıza çıkar:

*“Ey iman edenler! Allah'ın size olan nimetini hatırlayın: Hani bir topluluk size ellerini uzatmaya yeltenmişti de Allah onların ellerini sizden çekmişti. Allah'tan korkun ve müminler yalnızca Allah'a güvensinler.”*¹⁸³

İbn İshâk'ın bu âyetin sebep-i nüzûlüne dair kaydettiği bir rivâyet şu şekildedir: Zâtürrikâ' seferi sırasında Benî Muhârib'den Ğavres isimli bir adam kavminin de desteğiyle Hz. Peygamber'i öldürme kararıyla yanına gitmiş, Hz. Peygamber'in kınında olan kılıcını bakma bahanesiyle istemiş, onu savunmasız bırakmıştı. Bu durum karşısında Hz. Peygamber'in kendisinden korkmasını bekleyen

¹⁷⁵ Ebû Hayyân, VII, s. 95-96.

¹⁷⁶ Begavî, VI, s. 322-324;

¹⁷⁷ Sa'lebî, VIII, s. 11-17; Kurtubî, XVII, s. 70-91; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, XI, s. 122-123.

¹⁷⁸ Semerkandî, III, s. 39-41; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, s. 356-357; Ebû Hayyân, VII, s. 95-96; Neseî, III, s. 921-922; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 403;

¹⁷⁹ İbn Kesîr ve Kurtubî için bkz. Heyet, *Kur'ân Yolu*, IV, s. 374-376.

¹⁸⁰ Râzî, XV, s. 198.

¹⁸¹ Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-basît*, XVIII, s. 184-185.

¹⁸² Elmalılı, VI, s. 3876-3877.

¹⁸³ Mâide 5/11.

ve ondan korkup korkmadığını soran Ğavres “Allah beni korur” cevabını alınca şaşırılmış, kılıcı kınına iade etmiştir. Bunun üzerine Allah bu âyeti indirmiştir.¹⁸⁴ Taberî de âyetin sebep-i nüzûlü olarak zikrettiği rivâyetler arasında bu hadiseye muhtasar olarak yer verir.

İkrime, Mücâhid ve İbn İshâk’ın¹⁸⁵ bu âyetin sebep-i nüzûlüne dair bir diğerk nakilleri ise şu şekildedir:

Benî Âmir kabilesi reisi Ebû Berâ Âmir b. Mâlik Medine’ye gelerek Hz. Peygamber’le görüşmüş ve kabilesine İslamı anlatacak davetçiler göndermesini istemiştir. Hz. Peygamber davetçilerin bir tehlike ile karşılaşmasından endişe ettiğini söylemesi üzerine Ebû Berâ onların emniyetlerini sağlayacağına söz vermiştir. Bunun üzerine Medine’den yola çıkan ve Hz. Peygamber’in Ebû Berâ’ya mektubunu da taşıyan heyet Bi’rimaûne denilen mahalde konaklamıştır. Ebû Berâ’nın vefat ettiği şayiası üzerine mektubu yeğeni Âmir b. Tufeyl’e götüren Harâm b. Milhân orada şehid edilmiş, Ebû Berâ’nın emniyet sözünden haberdar olan Benî Âmir kabilesi Âmir b. Tufeyl’in diğerk davetçileri öldürme çağrısına cevap vermemişlerdir. Âmir b. Tufeyl bunun üzerine Benî Süleym kabilesi ile işbirliği yapmış ve sayıları yetmiş kadar olan Müslüman davetçi Bi’rimaûne’de tuzağa düşürölüp şehid edilmişlerdir. Bu esnada kaçıp kurtulan Amr b. Ümeyye ed-Damrî, hadiseyi Hz. Peygamber’e bildirmek üzere Medine’ye giderken yolda Benî Âmir kabilesinden iki Müslümanla karşılaşmış, onların da tuzak kuranlar içinde oldukları zannıyla ikisini de öldürmüştür. Hz. Peygamber yapılan bu hata karşısında maktullerin diyetini ödemek için bir grup sahâbiyle Benî Nadîr’e gitmiş, aralarındaki anlaşma sebebiyle diyete iştirak etmelerini istemiştir. Yahudiler paylarına düşen kısmı toplamak üzere ayrıldıklarında, onları duvar dibinde oturarak beklerken yukarıdan taş yuvarlayarak gerçekleştirmek istedikleri suikast girişimine hedef olan Hz. Peygamber’e bu bilgi vahiyle bildirilmiştir. Hz. Peygamber bu teşebbüs üzerine Medine’ye dönmüş ve Benî Nadîr’e on gün içinde Medine’yi terketmeleri haberini göndermiş, bu hadise onların Medine’den sürölmelerinin sebebini teşkil etmiştir.¹⁸⁶

Taberî bu iki rivâyetten Benî Nadîr ile ilgili olanın tercih edilmesi gerektiğini İsrâiloğulları’nın kendi peygamberlerine karşı ihanetlerini ve çirkin fiillerini göz

¹⁸⁴ İbn Hişâm, III, s. 215-216.

¹⁸⁵ İbn Hişâm, III, s. 216.

¹⁸⁶ İbn Hişâm, III, s. 199-200; Vâkıdî, I, s. 363-366; Ayrıca bkz. Ahmet Önkak, “Bi’rimaûne”, *DİA*, VI, 195-196.

önünde bulundurarak temellendirir. Nitekim bir sonraki âyet “Allah İsrâiloğulları’ndan söz almıştı” ifadesiyle başlar.¹⁸⁷

Hem Ahzâb hem de Mâide Sûresi’nde yer alan söz konusu âyetlerin bu giriş cümlesi, görebildiğimiz kadarıyla iki bakımdan dikkat çekicidir:

a. Benî Nadîr hadisesinde Hz. Peygamber’in şahsı üzerinden; Hendek Savaşı’nda ise Hz. Peygamber’in şahsı ve ashâbı üzerinden İslam’a açılan savaş Allah’ın nimetiyle yani zaferle sonuçlanmıştır.

b. Mâide Sûresi’nin 11. âyetinin işaret ettiği süreç Benî Nadîr’in Medine’den sürülmesini, Ahzâb Sûresi’nin 9. âyetinin işaret ettiği süreç ise Benî Kurayza’nın Medine’den sürülmesini beraberinde getirmiştir.

3. Kelamî Tartışmalar

Râzî âyetteki “Biz onların üzerine bir rüzgâr ve göremediğiniz ordular göndermiştik. Allah yaptıklarınızı hakkıyla görmektedir” ifadesini şu şekilde yorumlar:

“Allah siz görmediğiniz halde ihtiyaçlarınızı giderir. Eğer sizin için bir emniyet zuhûr etmezse onun zuhûr etmemesine bakmayın. Çünkü siz herşeyi göremezsiniz. Allah’tan başkasından da korkmayın. Allah ne yaparsanız hakkıyla görendir.”¹⁸⁸

Eş’arî bir âlim olan Râzî’nin bu yorumu, Mutezile’nin Allah’a atıfla kulları hakkında en uygun, en faydalı, en iyi olan şeyi yaratması ve bunun kendine vâcib olması temeline dayanan salâh-aslah¹⁸⁹ tartışmasına karşılık, ilâhî fiillerin bir gaye ve hikmete bağlı olmadığını vurgulayıp irade sıfatını öne çıkararak, bir bakıma ilâhî fiillerde hikmet aranmamasını tercih eden Eş’arî prensibini hatırlatır.¹⁹⁰ Bu yorum Râzî’nin tefsirinde tarihî bağlam ya da süreç yerine kelamî tartışmalara ağırlık verdiğini gösteren bir veri teşkil eder.

¹⁸⁷ Mâide 5/12.

¹⁸⁸ Râzî, XV, s. 198.

¹⁸⁹ Avni İlhan, “Aslah”, *DİA*, III, 495-496.

¹⁹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Eş’ariyye”, *DİA*, XI, 447-455.

II. Kuşatılma Psikolojisi

﴿إِذْ جَاءَكُمْ مِّنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنكُمْ وَإِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَتَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونًا﴾

10. Âyet: *Hani onlar size hem üst tarafınızdan hem alt tarafınızdan gelmişlerdi. Hani gözler kaymış ve yürekler ağızlara gelmişti. Siz de Allah'a karşı çeşitli zanlarda bulunuyordunuz.*

a) Taberî Öncesi Dönem

Erken dönem siyer-megâzî müelliflerine göre âyette işaret edilen ve *alt taraflarından* ve *üst taraflarından* olarak Müslümanların düşman cephesini ikiye çıkarırlar, *üst taraflarındaki* Benî Kurayza Yahudileridir. Hz. Peygamber hicretten sonra Medine'de Müslüman ve Yahudi kabileleriyle Medine Sözleşmesi'ni gerçekleştirmiş, can, mal ve din hürriyetleri garanti altına alınan Yahudilerden, Medine'ye bir saldırı söz konusu olduğunda şehrin savunmasına katılmalarını, gerek Kureyş gerek Müslümanların diğer düşmanlarıyla ittifaka girmemelerini istemiştir. Bu antlaşmayı bozan Benî Kaynukâ' ve Benî Nadîr Medine'den sürgün edilmiş, Medine'de bir Yahudi kabilesi olarak yalnız Benî Kurayza kalmıştır.

Sürgün neticesinde Hayber'e yerleşen Benî Nadîr Yahudileri, intikam almak için Hendek Savaşı öncesinde Kureyş ve müttefikleriyle birleşmişlerdir. İttifak teklifini Benî Kurayza'ya da götürmüşler, Benî Kurayza'dan Hz. Peygamber'in daima doğruluğunu gördükleri,¹⁹¹ ona ihanet edemeyecekleri cevabını almalarına rağmen çabalarıyla onları ikna etmeyi başarmışlardır. Bu girişim, Hz. Peygamber'in Nuaym b. Mes'ûd eliyle ittifakı parçalamaya yönelik hamlesiyle başarısızlığa uğramış, ancak en kritik zamanda ihanete uğrayan Hz. Peygamber'in Hendek Savaşı'nın hemen akabinde Benî Kurayza seferini düzenlemesine de zemin hazırlamıştır.¹⁹²

Mûsâ b. Ukbe'ye göre *Ahzâb*, Ebû Süfyân b. Harb komutasında Kureyşliler, Tuleyha b. Esed komutasında Esedoğulları, Ebü'l-A' ver komutasında Süleymoğulları,

¹⁹¹ Mûsâ b. Ukbe, s. 216-217.

¹⁹² Casim Avcı, "Kurayza (Benî Kurayza)", *DİA*, XXVI, 431-432.

Uyeyne b. Hısn komutasında Gatafânlılar'dan ibaretken¹⁹³, İbn İshâk'a göre *Ahzâb*, Ebû Süfyân b. Harb komutasında Kureyşliler, Uyeyne b. Hısn komutasında Gatafânlılar ve onlarla birlikte Fezâreliler, Hâris b. Avf komutasında Benî Mürre, Mi'ser b. Ruhayle komutasında Benî Eşca'dan ibarettir.¹⁹⁴ Belâzürî buna Benî Sakîf'i de ilave eder.¹⁹⁵ Benî Esed'in Kureyş¹⁹⁶, Benî Fezâre, Benî Eşca've Benî Mürre'nin Gatafân kabilelerinin kolları olduğu¹⁹⁷ göz önünde bulundurulduğunda ayrıntıların büyük bir farklılık oluşturmadığı görülür.

Mukâtil b. Süleyman, vadinin *üst taraflarından gelenleri*, Mâlik b. Avf en-Nasrî komutasında Hevâzinliler, onlarla birlikte Âmir et-Tufeyl ile Uyeyne b. Hısn el-Fezârî komutasında Gatafânlılar ve Tuleyha b. Huveylid komutasında Esedoğulları ile Yahudi Huyey b. Ahtâb ile Benî Kurayza; vadinin *alt taraflarından gelenleri* ise merkezde Ebû Süfyân b. Harb, sağ ve sol cenahın başında da Yezîd b. Huleys ile A'ver es-Sülemî'nin bulunduğu Kureyşliler olarak belirler.¹⁹⁸ Dönemin meşhur Arap dili âlimi ve müfessir Ferrâ ise, *üst taraflarından gelenleri* Mekke yönünden *alt taraflarından gelenleri* ise Medine yönünden gelenler olarak açıklar.¹⁹⁹

İbn İshâk bu âyetin tefsirinde *üst taraflarından gelenleri* Benî Kurayza, *alt taraflarından gelenleri* ise Kureyş ve Gatafân olarak zikreder.²⁰⁰ Vâkîdî alt taraflarından gelenlere Benî Süleym'i de ekler.²⁰¹ Belâzürî tarihî anlatımında İbn İshâk'ı tasdik etmekle beraber, *üst taraflarından gelenler* Gatafân, *alt taraflarından gelenler* ise Kureyş olduğunu belirten Mücâhid rivâyetine de yer verir.²⁰²

Bu tablo karşısında Müslümanlar cephesinde *gözler korkudan yerlerinden kaymış, yürekler ağızlara gelmiştir*. Bu psikoloji dahilinde *Allah hakkında zan*, müminlerin yardımdan ümitlerini kesmeleri, işlerin tersine döndüğü düşüncesine kapılmalarıdır.²⁰³ Ferrâ'ya göre ise *zan* münâfıkların zannıdır.²⁰⁴ Mukâtil b. Süleyman'ın bu kısa kaydına karşın megâzî müellifleri âyetin zeminini daha da

¹⁹³ Mûsâ b. Ukbe, s. 215; İbn Sa'd, II, s. 62.

¹⁹⁴ İbn Hişâm, III, s. 226; Vâkîdî, II, s. 443.

¹⁹⁵ Belâzürî, I, s. 427. Benî Sakîf'in Hendek Savaşı'na iştirak ettiğine dair bkz. Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Sakîf", *DİA*, XXXVI, s. 10-11; Muhammed Hamîdullah, "Hendek Gazvesi", *DİA*, XVII, s. 194-195.

¹⁹⁶ Casim Avcı, "Kureyş", *DİA*, XXVI, s. 442-444.

¹⁹⁷ Hüseyin Algül, "Gatafân", *DİA*, XIII, s. 399-400.

¹⁹⁸ Mukâtil b. Süleyman, III, s. 37.

¹⁹⁹ Ferrâ, II, s. 336.

²⁰⁰ İbn Hişâm, III, s. 257; Belâzürî, I, s. 428.

²⁰¹ Vâkîdî, II, s. 494.

²⁰² Belâzürî, I, s. 428.

²⁰³ Mukâtil b. Süleyman, III, s. 37.

²⁰⁴ Ferrâ, II, s. 336.

belirginleştirecek, anlatılan hadisenin vukûu esnasında yaşanan sosyo-psikolojik ortama ışık tutacak rivâyetlere yer vermişlerdir:

Hız. Peygamber Benî Kurayza'nın ihanet haberini aldığında bilgiyi doğrulamak ve eğer doğruysa tekrar anlaşmaya çağırarak için elçi göndermiş, bu elçilerin olumsuz haberle dönmesi üzerine “*hasbunallah ve ni'mel-vekîl*” demiş,²⁰⁵ bu haberi cepheyi oluşturan Müslümanlardan gizlemelerini istemiştir.²⁰⁶ Hız. Peygamber'in elçilerden bu talebi, *ahzâb* ordusunu karşısında görmüş ve savaş psikolojisi içerisinde endişeye garkolmuş, *gözleri korkudan yerlerinden kaymış, yürekleri ağızlarına gelmiş* ashâbı kaygılandırmamaya yönelik olmalıdır. Nitekim ashâbdan bazı kişiler Hız. Peygamber'e gelerek “*yürekler ağza geldi*, söyleyebileceğimiz bir şey var mı?” diye sormuş, Hız. Peygamber buna şu duayla cevap vermiştir:

“Allahım ayıplarımızı ört, bizi korktuklarımızdan emin kıl!”

Bu haber ve gözlemlerle Hız. Peygamber, Uhud gününden daha şiddetli bir korkuya kapılan²⁰⁷ ashâbın yanına dönmüş, onları büyük bir endişe ve huzursuzluk içinde görmüş, gelen haberi sormaları üzerine de “*hayırdır, müjdelers olsun*” demiştir.²⁰⁸ Mûsa b. Ukbe, Hız. Peygamber'in daha sonra elbisesine sarınarak uzandığını, bunu gözlemleyen ashâbın haberin hayırlı olmadığına kanaat getirdiğini, bunun üzerine başını kaldırarak “*Allahın fethini ve yardımını müjdeleyin*” dediğini belirtir.²⁰⁹ Bunun üzerine Müslümanlarda korku daha da şiddetlenmiştir.²¹⁰ İbn Sa'd da bu kayıtlara yer verir ve bu âyete işaretlerle ekler: “Allah'ın dediği gibi idiler.”²¹¹

Bu ortam üzüntü ve ümitsizliğe sevkeden konuşmalarıyla münâfikları ortaya çıkarmış, Hız. Peygamber insanların bu üzüntüsünü görünce şu müjdeyi vermiştir:

“Nefsim elinde olana yemin ederim ki, gördüğünüz bu sıkıntılar sizi terkedecek, ben Beyt-i Atık'i tavaf edeceğim, Allah Kâbe'nin anahtarlarını bana verecek, Kisra ve Kayseri helak edecek, onların hazinelerini Allah yolunda harcayacaksınız.”²¹²

²⁰⁵ İbn Sa'd, II, s. 63-64.

²⁰⁶ Mûsâ b. Ukbe, s. 216-217.

²⁰⁷ Mûsâ b. Ukbe, s. 219.

²⁰⁸ Mûsâ b. Ukbe, s. 219.

²⁰⁹ Mûsâ b. Ukbe, s. 219.

²¹⁰ Vâkıdî, II, s. 457-459.

²¹¹ İbn Sa'd, II, s. 63-64.

²¹² Mûsâ b. Ukbe, s. 218.

b) Taberî ve Sonrası Dönem

Taberî tefsirinde bu âyetin Hendek gününe işaret ettiğini bildiren Hz. Âişe'nin sözüne²¹³ yer verdikten sonra, İbn İshâk'tan naklen, *Târîh*'iyle de paralel biçimde Hendek Savaşı'na zemin hazırlayan ittifak arayışlarını gündeme getirerek bir anlamda savaşın tarihî arkaplanını sunarken, şu konuşmalara da yer verir:

“Sellâm b. Ebû'l-Hukayk en-Nadrî, Huyeyy b. Ahtab en-Nadrî, Kinâne b. Rebî' b. Ebû'l-Hukayk, Hevze b. Kays el-Vâilî ve Ebû Ammâr el-Vâilî'nin de içinde bulunduğu Yahudiler'den bir topluluk ile Benî Nadîr ve Benî Vâil kabilelerinden bir topluluk Mekke'ye, Kureyş'e geldiler. Onları Hz. Peygamber ile savaşmaya ikna etmek üzere şöyle dediler: 'Biz onun kökünü kurutuncaya kadar sizlerle beraberiz.' Kureyşliler onlara şu suali yönelttiler: 'Ey Yahudi topluluğu! Siz ehl-i kitabın ilkisiniz. Muhammed ile anlaşamadığımız konuyu da bilirsiniz. Acaba bizim dinimiz mi yoksa onun dini mi hayırlıdır?' Bunun üzerine Yahudiler, 'Sizin dininiz onun dininden daha hayırlıdır ve siz de ondan hakka daha yakınsınız' cevabını verdiler.”²¹⁴

Bu rivâyetin ardından şu âyetlerin bu diyalogun tarafları hakkında nâzil olduğunu belirtir:

“Kendilerine kitap verilmiş olanların puta ve şeytana kanıp, inkar edenlere: 'Bunlar, inananlardan daha doğru yoldadırlar' dediklerini görmedin mi? İşte Allah'ın lanetledikleri onlardır. Allah'ın lanetlediği kişiye asla yardımcı bulamayacaksın.”²¹⁵

Taberî aynı yerde, Yahudiler'in bu sözleri Kureyş'e söylemekle onları sevindirdiklerini, Hz. Peygamber'e karşı savaşta onları motive ettiği rivâyetine yer verir. Ayrıca İbn İshâk'tan naklen Ahzâb'ı kimlerin oluşturduğunu, komutanlarını, Benî Nadîr'den Huyeyy b. Ahtab'ın Benî Kurayza'dan Ka'b b. Esed'i Hz. Peygamber'le antlaşmasını bozmaya ikna çabasını, Benî Kurayza'nın ihanetini doğrulamak isteyen Hz. Peygamber'in onlara elçi göndermesini de bu satırlar ardından kaydeder.²¹⁶

²¹³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 30; Suyûfî, XI, s. 743.

²¹⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 30-31; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, s. 564-565; Sa'lebî, VIII, s. 12-13. Taberî'nin aynı senedle İbn İshâk'tan naklettiği bu rivâyet için bkz. İbn Hişâm, III, s. 225. Nisâ 4/51-52'ye işaret eden daha ayrıntılı benzer rivâyet için bkz. Vâkîdî, II, s. 441-442.

²¹⁵ Nisâ 4/51-52.

²¹⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 30-34; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, s. 570-572; Sa'lebî, VIII, s. 13-14.

Üst taraflarından gelenlerin Benî Kurayza, alt taraflarından gelenlerin ise Kureyş ve Gatafân olduğunu kaydederek İbn İshâk'ı kaynak gösteren Taberî²¹⁷, Belâzürî gibi Mücâhid rivâyetine de yer verir. Buna göre üst taraflarından gelenler Gatafân, alt taraflarından gelenler ise Kureyş'tir.²¹⁸ Âyetin sonunda yer alan *siz de Allah'a karşı çeşitli zarlarda bulunuyordunuz* ibaresinin savaşta Hz. Peygamber'in yanında bulunmakla beraber onun mağlup olacağını, Allah'ın ona vaadettiği yardımın gerçekleşmeyeceğini düşünenlere ait olduğunu söyler²¹⁹ ve buna delil olarak Hasan el-Basrî'den nakledilen şu rivâyeti zikreder:

“Bunlar muhtelif zarlardır. Münâfikların zannı Hz. Muhammed ve ashâbının kökünün kurutulacağı idi. Müminlerin yakîn ile bilgisi ise Allah'ın onlara vadinin hak olduğu idi ki bu, *Allah'ın dinini müşrikler hoşlanmasa da bütün dinlere üstün kılacağıdır.*”²²⁰

Sa'lebî ise Hasan el-Basrî'ye işaret etmeden müminlerin, Allah'ın onlara vadinin hak olduğuna, *Allah'ın dinini müşrikler hoşlanmasa da bütün dinlere üstün kılacağına* iman ettiklerini kaydeder.²²¹

Mâturîdî, üst taraflarından gelenler ve alt taraflarından gelenler ifadesinin vadinin alt tarafı ve üst tarafı olarak anlaşılabilceği bilgisinin yanında, bu ifadenin her taraftan kuşatılmanın verdiği korkudan, helak olma düşüncesinden kinaye olabileceği vurgusunu yapar.²²²

Vâhidî, müminleri dehşete düşüren, *yüreklere ağızlara getiren* bu manzara karşısında ashâbın Hz. Peygamber'e nasıl dua edeceklerini sordukları, Hz. Peygamber'in de “Allahım ayıplarımızı ört, korktuklarımızdan emin kıl” cevabını verdiği, ashâbın bununla dua ettiği ve Allah'ın düşmanlarını rüzgârla hezimete

²¹⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 34; Zeccâc, IV, s. 218; Nehhâs, V, s. 328-329; Sa'lebî ve Vâhidî ise tefsirlerinde Mukâtil b. Süleyman ile uzlaşır görünür, bkz. Sa'lebî, VIII, s. 12; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, XVIII, s. 185. Begavî ise Mukâtil b. Süleyman ile uzlaşır, bkz. *Meâlimu't-tenzîl*, VI, s. 331; Suyûtî'nin buna Benî Esed'i eklediği yorumu için bkz. Suyûtî, XI, s. 745.

²¹⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 30; İbn Cüzeyy, II, s. 183.

²¹⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 35; Mâturîdî, XI, s. 313; Semerkandî, III, s. 41; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, XI, s. 128; Ebû Hayyân, VII, s. 211; Benzer rivâyet için bkz. İbn Ebû Zemenîn, III, s. 390.

²²⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 35-36. Rivâyetin sonundaki ifade Tevbe 9/33 âyetinin lafzıyla ifade edilmiştir: *O, müşrikler hoşlanmasa bile dinini bütün dinlere üstün kılmak için Peygamberini hidâyetle ve hak dinle gönderendir*; İbn Ebû Hâtim, IX, s. 3119; Mâverîdî, IV, s. 380; Zemahşerî, V, s. 54; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-meşîr*, VI, s. 358; Kurtubî, XVII, s. 93; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, XI, s. 128; Ebû Hayyân, VII, s. 211.

²²¹ Sa'lebî, VIII, s. 18; Suyûtî, XI, s. 749.

²²² Mâturîdî, XI, s. 313.

uğrattığı rivâyetini nakleder.²²³ *Siz de Allah'a karşı çeşitli zanlarda bulunuyordunuz* ibâresini, Mukâtil b. Süleyman gibi, müminlerin yardımdan ümitlerini kesmeleri, işlerin tersine döndüğü düşüncesine kapılmaları ve Kelbî'den nakille, münâfikların Hz. Peygamber ve ashâbını helak edeceğine, müminlerin ise Allah'ın yardım vaadini gerçekleştireceğine inanmaları olarak açıklar.²²⁴

Râzî yaşananların ve korkunun şiddetini belirleyen bu âyetteki *üst taraflarından gelenler* ifadesinden kastın doğu yönünden, *alt taraflarından gelenler* ifadesinden kastın ise batı yönünden yol alanlar olduğuna değindikten sonra, batı yönünden gelenlerin Mekkeliler olduğunu belirtmekle yetinir. Beyzâvî (ö. 685/1286), Râzî ile uzlaşmakla birlikte, doğu yönünden gelenlerin Gatafân, batı yönünden gelenlerin ise Kureyş olduğunu söyler.²²⁵

Râzî, *Siz de Allah'a karşı çeşitli zanlarda bulunuyordunuz* ifadesini ise mümin için aslolanın Allah hakkında hüsn-i zanda bulunmak olduğu, ancak *zanlar* kelimesi filolojik olarak tahlil edildiğinde zanların doğru ve yanlış içerebileceği, dolayısıyla âyetin işaret ettiği kitle içinde zanlarında isabet edenler olabileceği gibi, hata edenlerin de olabileceğini kaydeder.²²⁶

Kurtubî 9. âyetin tefsirine başlarken verdiği tarihî anlatımında *üst taraflarından* ve *alt taraflarından gelenler* hususunda İbn İshâk rivâyetini benimserken²²⁷, bu âyetin tefsirinde ise kaynak vermese de Mukâtil b. Süleyman rivâyetine yaklaşarak farklı iki yorumu benimser görünür.²²⁸

İbn Kesîr yorumunu bir önceki âyette zikrettiği Huzeyfe b. Yemân'ın haberine göre şekillendirir ve *üst taraflarından gelenleri* Ahzâb, *alt taraflarından gelenleri* ise Benî Kurayza olarak belirler. Ancak Ahzâb'ın ayrıntısına dair bir bilgi vermez.²²⁹

c) XIX. Yüzyıl ve Sonrası Dönem

Şevkânî, *üst taraflarından gelenler* ve *alt taraflarından gelenler* hususunda Mukâtil b. Süleyman'ın görüşünü benimserken,²³⁰ Elmalılı (ö. 1942), Mücâhid

²²³ Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-basît*, XVIII, s. 188; İbn Atıyye, VII, s. 97; Neseî, III, s. 923; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, XI, s. 129.

²²⁴ Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-basît*, XVIII, s. 188; Begavî, VI, s. 331; Benzer bir yorum için bkz. Beyzâvî, III, s. 79; İbn Cüzeyy, II, s. 183; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 405.

²²⁵ Beyzâvî, III, s. 79; Neseî, III, s. 922; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 404.

²²⁶ Râzî, XV, s. 198-199.

²²⁷ Kurtubî, XVII, s. 71.

²²⁸ Kurtubî, XVII, s. 91.

²²⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, XI, s. 128.

rivâyetini esas alır görünür.²³¹ Seyyid Kutub (ö. 1966), Medine'nin her yönünden, yukarısından ve aşağısından,²³² Kureyş, Gatafân ve Benî Kurayza tarafından kuşatıldığını belirttikten sonra, âyetin müminlerin yaşadıkları bu ağır imtihanın kalplerindeki ve gözlerindeki yansımaları tasvir ettiğini söyler.²³³ *Kur'ân Yolu*, doğudan ve batıdan geldiklerini belirtmekle yetinir.²³⁴

Şevkânî, *Siz de Allah'a karşı çeşitli zanlarda bulunuyordunuz* ifadesinde Hasan el-Basrî'nin yorumunun evlâ olduğunu belirtir.²³⁵ İbn Âşûr'a (ö. 1973) göre ise fiilin muzâri sigasında zikredilmiş olması imtihanın uzun müddet devam etmesine delalet eder.²³⁶ Elmalılı *dehşetin* sebebinin Hz. Ali'nin Amr b. Abdivedd'i öldürmesinde ve Hz. Peygamber ile ashâbın o gün savaşın şiddetinden namazlarını kılamamalarında ararken âyeti Hendek Savaşı'nın en çetin gününe hasır etmiş gibidir.²³⁷

d) Taberî ve Sonrası Siyer-Megâzî Edebiyatı

Taberî ve sonrası siyer-megâzî edebiyatında Ahzâb'ın Medine üzerine yürüyüşüyle birlikte Benî Kurayza'nın ahdini bozduğu haberi Hz. Peygamber'e ulaştığında, Medine'de özellikle kadın ve çocukların güvenliğine dair endişelerin artıp korkunun şiddetlendiği kaydıdan sonra bu âyete yer verilmiş,²³⁸ bazen de doğrudan âyete yer verilmeksizin tarihî anlatım âyetin lafızlarıyla gerçekleşmiştir:

“(…) İmtihan büyüdü, korku daha da şiddetlendi. Düşmanları *üstlerinden ve altlarından* gelmeye başladı.”²³⁹

²³⁰ Şevkânî, IV, s. 349.

²³¹ Elmalılı, VI, s. 3878-3879; Bilmen, VI, s. 2788; Saîd Havvâ, s. 4400.

²³² Seyyid Kutub, XXI, s. 2837; İbn Âşûr, XXI, s. 280; Mevdûdî, IV, s. 395.

²³³ Seyyid Kutub, XXI, s. 2837.

²³⁴ Heyet, *Kur'ân Yolu*, IV, s. 375.

²³⁵ Şevkânî, IV, s. 349; Hasan el-Basrî'ye işaret etmeyen benzer yorum için bkz. Elmalılı, VI, s. 3880; Bilmen, VI, s. 2788; Saîd Havvâ, s. 4401.

²³⁶ İbn Âşûr, XXI, s. 281.

²³⁷ Elmalılı, VI, s. 3879-3880.

²³⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, III, s. 229; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, VI, s. 34; Makrizî, I, s. 233; Şâmî, IV, s. 528; Ömerî, II, s. 427-428; Heykel, s. 342; Sallâbî, I-II, s. 599-600; Heyet, *Doğuştan Günümüze*, I, s. 478.

²³⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, s. 572, 577-578; İbnü'l-Esîr, II, s. 71; Kastallânî, I, s. 453; İbn Abdilberr, II, s. 183; İzzet Derveze, *Sîretü'r-rasûl*, II, s. 343.

Şâmî, eserinin tefsir bölümünde bu âyetle ilgili olarak “vadinin üst ve alt taraflarından” ve “doğudan ve batıdan” yorumuyla yetinir.²⁴⁰ Arcûn ise tarihî anlatımında müminlerin *alt taraflarından* ve *üst taraflarından* Ahzâb ordusunun geldiğini söyleyip taraflara dair bir işaretle bulunmazken,²⁴¹ ilgili âyetlere atıf yaptığı bölümde bir müfessir metoduyla bu âyeti ele alır ve *üst taraflarından gelenlerin* Gatafân, *alt taraflarından gelenlerin* ise Kureyş olduğunu belirterek bu bilgiyi veren Mücâhid rivâyetini benimser görünür.²⁴²

Arcûn ayrıca “Siz de Allah’a karşı çeşitli zarlarda bulunuyordunuz” ibaresinin bela ve musibetle karşı karşıya kalan müminlerin hallerine işaret ettiğini söyledikten sonra bu durumun iyi ve kötünün birbirinden ayrılması için Allah’ın sınaması dahilinde olduğunu belirtir ve şu âyeti buna delil getirir.²⁴³

“Allah, pisi temizden ayırıncaya kadar müminleri içinde bulunduğunuz şu durumda bırakacak değildir. Allah, size gaybı bildirecek de değildir. Fakat Allah, peygamberlerinden dilediğini seçer (gaybı ona bildirir). O hâlde, Allah’a ve peygamberlerine iman edin. Eğer iman eder ve Allah’a karşı gelmekten sakınırsanız sizin için büyük bir mükâfat vardır.”²⁴⁴

e) Tesbit ve Değerlendirmeler

1. Ahzâb Ordusunun Medine’yi Kuşatması

Siyer-megâzî ve tefsir edebiyatı incelendiğinde, âyette zikri geçen *alt taraflarından gelenler* ve *üst taraflarından gelenler* ile ilgili temelde üç yaklaşımın öne çıktığı görülür:

a. Erken dönem siyer-megâzî müellifleri *alt taraflarından gelenlerin* Kureyş ve Gatafân; *üst taraflarından gelenlerin* ise Benî Kurayza olduğunda uzlaşır. Müfessirlerden Zeccâc ve Nehhâs da bu bilgiyi aktarır. Belâzürî, tarihî anlatımında bu bilgiyi nakletmekle birlikte âyeti zikrettikten sonra tefsir sadedinde *üst taraflarından gelenlerin* Gatafân; *alt taraflarından gelenlerin* ise Kureyş olduğuna

²⁴⁰ Şâmî, IV, s. 552.

²⁴¹ Arcûn, IV, s. 147; İzzet Derveze, *Sîretü’r-rasûl*, II, s. 343.

²⁴² Arcûn, IV, s. 158.

²⁴³ Arcûn, IV, s. 159.

²⁴⁴ Âl-i İmrân 3/179.

dair Mücâhid rivayetine yer verir. Belâzürî'nin her iki bilgiyi paylaşan bu yaklaşımı Taberî ve Kurtubî tarafından da sürdürülür.

b. Mücâhid rivayetiyle ortak tarafları olan Mukâtil b. Süleyman'ın yaklaşımı ise Sa'lebî, Vâhidî, Begavî, Râzî, Beyzâvî, Neseî (ö. 710/1310) ve XIX. Yüzyıl sonrası bazı müfessirler tarafından benimsenmiştir.

c. İbn Kesîr ise Huzeyfe b. Yemân'dan gelen rivayete dayanarak *alt taraflarından gelenlerin* Benî Kurayza; *üst taraflarından gelenlerin* ise Ahzâb ordusu olduğunu kaydeder.

Görebildiğimiz kadarıyla bu yorum farklılıkları, âyet mutlak bir yön bilgisi içermediği için bu bilgiyi aktaranların konumlarıyla ilgilidir. Rivayetlere bakıldığında *alt taraf* ve *üst taraf* ifadelerinin kuzey-güney ile doğu-batı yönleri olarak yorumlandığı görülür. Nitekim *üst taraflarından gelenlerin* Gatafân; *alt taraflarından gelenlerin* ise Kureyş olduğu bilgisini paylaşan müfessirler bu açıklamalarını “doğudan ve batıdan” ifadesiyle desteklemişlerdir. Buna göre Medine'nin savaşa imkan veren ve hendek kazılan yegane cephesi olan kuzeyine, doğusundan -yerleşim olarak da şehrin doğu yönünde kalan- Gatafân ve müttefiklerinin; batısından da Kureyş ve müttefiklerinin geldiği göz önünde bulundurulmuş olmalıdır.

Alt taraf ve *üst taraf* ifadelerini kuzey-güney yönü olarak yorumlayan siyer-megâzî müelliflerinin ise bu yorumu Benî Kurayza'nın ihanetiyle düşman cephesinin ikiye çıkmasına bağladığı düşünülebilir. Zira Benî Kurayza'nın ihanet haberinden önce Hz. Peygamber ve ashâbı, düşmanla tek cephede -şehrin kuzey yönünde- karşılaşacaklarını düşündükleri için hendek kazmışlardır. Ancak Benî Kurayza'nın ihaneti düşman cephesini ikiye çıkarmıştır. Denilebilir ki, *gözlerin kayması ve yüreklerin ağızlara gelmesi, müminlerin orada sınıp şiddetli bir şekilde sarsılması* da bu yorumu güçlendirir mahiyettedir. Huzeyfe b. Yemân'ın İslam askerlerinin bulunduğu cepheye nazaran *alt taraf* ve *üst taraf* tanımında bulunması da bu durumu değiştirmeyecektir.

2. Mâlik b. Avf'ın Kumandanlar Arasında Zikredilmesi

Mukâtil b. Süleyman'ın Ahzâb birliklerinin kumandanları arasında zikrettiği Mâlik b. Avf en-Nasrî'nin Hendek Savaşı'na katıldığı bilgisine ilk dönem siyer kaynaklarında rastlanmamıştır. Mekke ile Necid arasında, güneyde Yemen'e uzanan bölgeye yayılan Hevâzin ile Kureyş arasında Câhiliye döneminden beri süregelen ticarî rekabete dayalı düşmanlık, Kureyş mensubiyetinden dolayı Hz. Peygamber'e ve İslâm'a yönelmiş, Hevâzinliler'in Hudeybiye Antlaşması'nda yer alan yol emniyetiyle ilgili hükümleri ihlâl etmeleriyle Hz. Peygamber bazı küçük seriyeler düzenlemiştir. Hevâzin'in kin ve düşmanlıklarının artması Mekke'nin fethi sırasında onları, Hz. Peygamber'in Kureyş'ten sonra en önemli hedeflerinden biri hâline getirmiş, bunu bekleyen Hevâzinliler de Hz. Peygamber'in büyük bir ordu ile Medine'den yola çıktığı haberini aldıklarında savaş hazırlıklarına başlamıştır.

Hevâzin'in önemli bir kolunu teşkil eden Sakîf kabilesinin desteğiyle Evtâs'ta, Mâlik b. Avf komutasında toplanan ordu, hicrî 8. yılın Şevval ayında, Huneyn Savaşı'nda Hz. Peygamber tarafından bozguna uğratılmıştır.²⁴⁵ Buna karşılık Huneyn Savaşı'ndan önceki hayatıyla ilgili bilgiye rastlanmayan²⁴⁶ Mâlik b. Avf'ın Hendek Savaşı'na katıldığını aktaran Mukâtil b. Süleyman'ın haberini Semerkandî (ö. 373/983)²⁴⁷, Mâverdi²⁴⁸, Sa'lebî, Vâhidî, Begavî²⁴⁹, Kurtubî gibi müfessirlerin nakledegeldiği görülür.

3. Âyetin Lafızları

Âyette yer alan “*Hani gözler kaymış ve yürekler ağızlara gelmişti*” ifadesinin lafızları kıyâmet ahvâlinden bahseden Mümin sûresindeki şu âyeti hatırlatır. Lafızların bu benzerliği ile, Hendek Savaşı'nda Müslümanların psikolojik durumları ile ilgili tarihî kayıtlar incelendiğinde, kuşatmanın dehşetinin kıyamete benzediği teklifi mümkün kılınabilir:

²⁴⁵ M. Ali Kapar, “Hevâzin”, *DİA*, XVII, 276-277; Muhammed Hamîdullah, “Huneyn Gazvesi”, *DİA*, XVIII, 376-377.

²⁴⁶ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Mâlik b. Avf”, *DİA*, XXVII, 504-505.

²⁴⁷ Semerkandî, III, s. 41.

²⁴⁸ Mâverdi, IV, s. 379.

²⁴⁹ Begavî, VI, s. 331.

“Bugün herkese kazandığının karşılığı verilir. Bugün haksızlık yoktur. Şüphesiz Allah hesabı çarçabuk görendir. Yaklaşan gün hususunda onları uyar! Çünkü o onda dehşet içinde yutkunurken yürekleri ağızlarına gelmiştir. Zalimlerin ne dostu ne de sözü dinlenir şefaatchisi vardır.”²⁵⁰

4. Siyer-Megâzî Edebiyatında Âyetin Âyetle Tefsiri

Arcûn’un “Siz de Allah’a karşı çeşitli zanlarda bulunuyordunuz” ibâresini Âl-i İmrân 3/179’u temel alarak açıklaması, bu âyetin Uhud günü mümin ve münâfıkın birbirinden ayrılması, temyîz edilmesi üzerine nâzil olduğu,²⁵¹ Hendek Savaşı’nda da 11. âyette zikredileceği üzere iman ve nifaka dair bir *sınanma* yaşandığı bilgisiyle birlikte düşünüldüğünde tarihî bağlama riâyet edildiği söylenebilir. Bu aynı zamanda erken dönem siyer-megâzî edebiyatında göze çarpan siyer-tefsir ilişkisinin son dönem eserlerinde de gözlemlendiğine dair bir örnek teşkil edebilir.²⁵²

5. Kelamî Tartışmalar

Râzî’nin âyete dair yorumu Eş’ariyye’nin Allah-kâinat, yaratan-yaratılan irtibatı göz önünde bulundurulduğunda gündeme gelen ilâhî sıfatlar meselesini hatırlatır: Buna göre beşerî idraki aşığı için ilahî zât ve sıfatların hakikatine akıl yürüterek ulaşmak mümkün değildir. Râzî bu konuda Cüveynî ve Gazzâlî’yi takip etmiş, Kâdî Beyzâvî bu görüşü sürdürmüştür.²⁵³ Râzî bu âyette de kelamî tartışmalarını sürdürür görünür.

III. Müminlerin İmtihanı

Âyet, Ahzâb ordusuyla karşı karşıya kalan Müslümanlar için yaşadıkları korku, dehşet ve sıkıntının birer imtihan vesilesi olduğunu hatırlatarak, Hendek Savaşı’nın Medine sosyal hayatında etkin ve söz sahibi Müslümanların mümin ve münâfık olarak birbirinden ayrılması için bir zemin teşkil ettiğini gösterir:

²⁵⁰ Mümin 40/17-18.

²⁵¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, VI, s. 262-263.

²⁵² Arcûn, IV, s. 159.

²⁵³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Eş’ariyye”, *DİA*, XI, 447-455.

﴿هُنَالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ وَزُلْزِلُوا زُلْزَالًا شَدِيدًا﴾

11. Âyet: *İşte orada müminler denendiler ve şiddetli bir şekilde sarsıldılar.*

a) Taberî Öncesi Dönem

Fitne ortaya çıkınca müminler ümitsizliğe düşmüş, korku şiddetlenmiş, kadın ve çocuklar için korkuya düşülmüştür. Mukâtil b. Süleyman'ın dediği gibi “savaş ve kuşatılmak ile” sınanmıştır.²⁵⁴ Ferrâ bu âyetin tefsirinde müminlerin şiddetle fitneye tahrik edildiklerini ancak bundan korunduklarını kaydetmekle yetinir.²⁵⁵ İbn İshâk ve Vâkıdî ise âyet için özel bir yorumda bulunmaz.

b) Taberî ve Sonrası Dönem

Taberî *İşte orada müminler sınanıldılar* âyetindeki sınanma merciinin müminlerin imanı olup o gün müminin münâfıktan bu imtihanla ayrıldığını belirtirken,²⁵⁶ *şiddetli bir şekilde sarsıldılar* ibaresinin ise güçlü bir tahrikle fitneye sevkolunduklarına ve bunun da sınanmanın bir yönü olduğuna dikkat çeker.²⁵⁷ Mâturîdî'ye göre *sınanma* savaş ve çeşitli musibetlerle gerçekleşmiştir.²⁵⁸

Zeccâc'ın 22. âyetin tefsirini yaparken Bakara 2/214'e işaret etmesinin ardından düştüğü şu kayıt bu bağlamda önemlidir:

“İşte bunun için Hz. Peygamber'in ashâbı *sınanıldığında* ve *şiddetli bir şekilde sarsıldığında* bildiler ki, yardım, zafer ve cennet onlara vacip oldu.”²⁵⁹

Mâverdî'nin âyete getirdiği yorum siyer-megâzî edebiyatındaki ayrıntılara dikkat çeker niteliktedir. Buna göre *sınanmanın* üç boyutu vardır:

²⁵⁴ Mukâtil b. Süleyman, III, s. 37.

²⁵⁵ Ferrâ, II, s. 336.

²⁵⁶ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XIX, s. 37-38; Sa'lebî, VIII, s. 19; Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-basît*, XVIII, s. 191-192; Begavî, VI, s. 331; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, s. 358; Beyzâvî, III, s. 79; Neseî, III, s. 923; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 405.

²⁵⁷ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XIX, s. 37-38; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, IV, s. 219; İbn Ebû Hâtim, IX, s. 3119; Semerkandî, III, s. 42; *sarsılmanın* korkuya kapılma olarak yorumu için bkz. İbn Ebû Zemenîn, III, s. 390; İbn Atıyye, VII, s. 97; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, XI, s. 129.

²⁵⁸ Mâturîdî, XI, s. 314.

²⁵⁹ Zeccâc, IV, s. 222.

1. Muhasara
2. Açlık
3. Mümin ve münâfıkın imanının temyiz noktası sayılan sabır.²⁶⁰

Mâverdî'ye göre *şiddetli bir şekilde sarsılmanın* da dört boyutu olmalıdır:²⁶¹

1. Yahyâ b. Selâm'a göre: Şiddetli korkuya kapılma
2. Kimisi için can güvenliğinin, kimisi için de dinin sorgulandığı kargaşa ve huzursuzluk ortamı
3. Sabır ve sebât ile sınanma
4. Dahhâk'a göre: Hendek dışında durulabilecek bir yer bulamayıp sürekli yer değiştirmek durumunda kalma.

Râzî, Taberî'nin yorumuna katılmakla birlikte Allah'ın imtihanının mercii kendi bilgisi değildir. Zira herşey Allah'ın bilgisi dahilindedir. İmtihan melekler ve peygamberler gibi kendisi dışındakilere yöneliktir. Sınananlar arasında sebât edenler kalpleri Allah zikriyle itminân bulanlardır ki, onlar müminlerdir.²⁶²

Kurtubî de Mâverdî gibi *sınanmanın* korku, savaş, açlık ve kuşatma ile gerçekleştiğini belirlemiş, yine Mâverdî'nin naklettiği Dahhâk rivâyetine yer vermiştir.²⁶³ Yer değiştirmenin mahiyetini temrîz sîgasıyla²⁶⁴ aktaran Kurtubî, Müslümanların içinde buldukları hâlin manevî ve dinî bakımdan sarsılmaya sebep olduğu görüşünü de paylaşır.²⁶⁵

Suyûtî'nin (ö. 911/1505) bu âyeti zikrettikten sonra Hendek kazımı esnasında Hz. Peygamber ve ashâbının yoğun bir çalışma içinde olmalarına rağmen üç gün yemek yemedikleri rivâyetine yer vermesi de *sınanmanın* açlık boyutuna dikkat çekmek için olmalıdır.²⁶⁶

²⁶⁰ Mâverdî, IV, s. 380;

²⁶¹ Mâverdî, IV, s. 380-381.

²⁶² Râzî, XV, s. 199.

²⁶³ Kurtubî, XVII, s. 95; Ebû Hayyân, VII, s. 211.

²⁶⁴ Râvînin, özellikle de haberin zayıflığını gösteren ifadeler olarak bkz. Erdinç Ahatlı, "Temrîz", *DİA*, XL, 433-434.

²⁶⁵ Kurtubî, XVII, s. 95-96.

²⁶⁶ Suyûtî, XI, s. 749.

c) XIX. Yüzyıl ve Sonrası Dönem

Şevkânî'nin, korku, savaş, açlık ve muhasarayla sınanıp müminin münâfıktan ayrılması olarak açıkladığı²⁶⁷ bu âyetteki *sarsıntıya* İzzet Derveze düşmanın sayıca çokluğu²⁶⁸ ve silah yönünden üstünlüğü ile Yahudilerin ihanetini sebep gösterir.²⁶⁹

Seyyid Kutub âyetteki *sınanmanın* dehşet uyandıran bir korku olduğunu belirtir ve Müslümanların Hendek Savaşı'nda yaşadıkları dehşet sebebiyle gecelerinin gündüze döndüğü, düşmanın sırayla hendeğin dar yerinde nöbet tuttuğu haberine yer verir. Devamında Makrizî'den nakille sabaha karşı başlayan müşriklerin çetin saldırısını gece yarısına kadar defetmeye çalışan Müslümanların mevzilerini terkedemedikleri için namazlarının kazaya kaldığı, Hz. Peygamber'in de kendilerini namazdan alıkoyan müşriklere “Allah içlerini ve kalplerini ateşle doldursun” diyerek beddua ettiği bilgisini nakleder ve dehşeti artıran esas unsurun Medine her taraftan kuşatılmışken ihanet eden Benî Kurayza olduğunu kaydeder.²⁷⁰

d) Taberî ve Sonrası Siyer-Megâzî Edebiyatı

Makrizî'nin “Hendek Savaşı” başlığının hemen altında kaydettiği şu ifadeler Kur'ân-siyer ilişkisi bağlamında anlamlıdır:

“Hendek Savaşı Ahzâb Savaşı olarak da anılır. O öyle bir savaştır ki, Allah Teâlâ *orada* mümin kullarını *snadı*, onları *sarstı*, kalplerindeki imanı tesbit etti, nifâk ehlinin gizlediği nifakı ortaya çıkardı ve onlara serzenişte bulundu. Sonra Allah Teâlâ yardımını indirdi, kuluna yardım etti, Ahzâb'ı hezimete uğrattı, kendi ordusunu aziz kıldı, *kâfirleri öfkesiyle geri çevirdi*, müminleri onların hilesinden korudu (...).”²⁷¹

İzzet Derveze âyetin Müslümanların çoğunluğuna endişe ve korku sebebiyle hakim olan büyük acı ve ızdırabı, hatta bazılarının Allah'ın yardımına imandan şüphesini anlattığını belirtir.²⁷² Hamîdullah'a göre bu âyet, korku ve dehşetin son noktasını tasvir eden ifadeler içerir ve bu tanımlamalar kuşatma hâlindeki Müslümanların içinde bulunduğu endişeli ve sıkıntılı ruh hâli göz önünde

²⁶⁷ Şevkânî, IV, s. 349-350; Elmalılı, VI, s. 3880; Bilmen, VI, s. 2788.

²⁶⁸ İbn Âşûr, XXI, s. 283.

²⁶⁹ İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, VII, s. 363.

²⁷⁰ Seyyid Kutub, XXI, s. 2837-2838.

²⁷¹ Makrizî, I, s. 221.

²⁷² İzzet Derveze, *Sîretü'r-rasûl*, II, s. 343.

bulundurulduğunda sadece durumun beyanı hâline gelir.²⁷³ Mübârekfûrî ise Benî Kurayza'nın ihanetine dair bilgiye yer verdikten sonra bu âyete işaret eder.²⁷⁴

Arcûn, tarihî anlatımında bela ve musibetin şiddetlendiği ve Müslüman askerler arasında *şiddetli sarsıntı*nın yaşandığı bilgisine yer verdikten sonra kendinden önceki tefsir ve siyer müelliflerinin 22. âyet için esas aldıkları Bakara 2/214'e işaret eder ve Katâde'nin bu âyetin Hendek günü Müslümanların bela, musibet ve kuşatma ile karşı karşıya kaldığında nâzil olduğunu belirtir ki²⁷⁵, bununla ilgili 22. âyette değerlendirmede bulunulacaktır.

e) Tesbit ve Değerlendirmeler

1. Sınanmanın Mahiyeti

Taberî ve onu takip eden bazı müfessirlerin ağırlıklı olarak *sınanma* fiilini filolojik tahlile tâbi tutmasına karşılık, Mâverdî, Kurtubî, Suyûtî ve XIX. Yüzyıl sonrasında incelenen müfessirlerin bu fiilin kapsamını siyer-megâzî ve hadis edebiyatında aradığı görülür. Bu müfessirlere göre *sınanma*, Benî Kurayza'nın ihaneti, açlık, düşmandan duyulan korku, muhasara ve bu sıkıntılar karşısında iman/nifak ehlinin tutumunu içerir. Bu yorumlar erken dönem siyer-megâzî edebiyatında güçlü ve geniş bir biçimde karşılığını bulur:

Kuşkusuz ki, Hendek'te Müslümanların en fazla korku içinde oldukları cephe Benî Kurayza'dır. Onların baskınına uğramadan sabaha çıkılması şükür sebebi olarak zikredilir. Nitekim Vâkıdî Hz. Ebû Bekir'in şu sözlerine yer verir:

“Medine’de çoluk çocuklarımız hakkında Benî Kurayza Yahudilerinden duyduğumuz korku, Kureyş ve Gatafân ordularından duyduğumuz korkudan daha fazla idi. Zaman zaman Sel’ dağının tepesine çıkıp Medine evlerine bakar, onları sükûnet ve esenlik içinde gördükçe, Allah’a hamd ve şükrederdim.”²⁷⁶

Bu endişe sebebiyle Hz. Peygamber Medine’deki emniyetlerini sağlamaya yönelik kadın ve çocukların kalelere yerleştirilmesini emrettiği²⁷⁷ gibi, Seleme b.

²⁷³ Muhammed Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, I, s. 245.

²⁷⁴ Mübârekfûrî, s. 238; Köksal, V, s. 237.

²⁷⁵ Arcûn, IV, s. 157-158.

²⁷⁶ Vâkıdî, II, s. 460.

²⁷⁷ İbn Hişâm, III, s. 231; Vâkıdî, II, s. 451; İbn Sa’d, II, s. 63.

Eslem'i 200 ve Zeyd b. Hârise'yi 300 kişilik birlikleriyle Medine'yi gözetlemeye göndermiştir.²⁷⁸ Kuşatma günleri içerisinde bir gece Benî Kurayza Yahudilerinden Nebbâş b. Kays'ın yanında bir grup Yahudiyle beraber rastgeldikleri Müslümanlara ansızın saldırmak üzere kalelerinden çıkıp Medine'ye yönelmeleri, Seleme b. Eslem ve arkadaşlarının takibiyle bozguna uğramış, Yahudiler kalelerine girmeye zorlanmış ve "geceleynin belaya uğradık" diyerek korkularını dile getirmişlerdir.²⁷⁹

Hz. Peygamber'in halası Safiyye bint Abdulmuttalib'in şu sözleri de kuşatma günlerinin *sarsıntısını* gözler önüne serer niteliktedir:

"Hassân b. Sâbit, kadınlar ve çocuklarla birlikte orada, yanımızda bulunuyordu. Yahudilerden bir adam, bizim yanımıza geldi. Kaleyi dolaşıp durmaya başladı. Benî Kurayza savaşı açmıştı. Rasûlullah ile aralarındaki ilişkileri kesmişlerdi. Bizimle onlar arasında bizi koruyacak, bizi müdafaa edecek bir kimse yoktu. Rasûlullah ile diğer Müslümanlar düşmanlarının karşısında göğüs göğüse bulunuyorlardı. Herhangi biri bize geldiği zaman bunlar düşmanlarının yanından ayrılarak yanımıza gelemiyorlardı. Dedim ki: 'Ey Hassân bu Yahudi gördüğün gibi kaleyi dolaşıyor. Ben bunun arkamızdaki Yahudilere bizi göstermeyeceğinden emin değilim. Rasûlullah ve ashâbı da bizimle ilgilenmiyor, in, onu öldür.' Buna karşılık Hassan 'Ey Abdulmuttalib'in kızı! Allah senin iyiliğini versin. Vallahi sen de biliyorsun ki, ben bu işi yapacak bir kimse değilim' dedi. Hassân bana böyle söylediği zaman bir tahta parçası alıp kaleden indim. O Yahudiye tahta parçasıyla vurup onu öldürdüm."²⁸⁰

Seleme b. Eslem ve Zeyd b. Hârise'yi birlikleriyle birlikte Benî Kurayza'nın saldırı tehlikesine karşı tedbire sevkeden Hz. Peygamber, aceleyle geldiği için kazımı tamamlanamayan²⁸¹ hendeğin en dar kısmında nöbet tutanlar arasındadır. Kuşatma esnasında Hz. Peygamber ile birlikte bulunan Hz. Âişe'nin şu sözleri de *sarsıntıyı* açıklar mahiyettedir:

"Rasûlullah hendekteki dar gediği beklemek için gidip geldiği sırada soğuktan titremiş, gelip ısınmak için yanıma sokulmak zorunda kalmıştı. Biraz ısındıktan sonra, yine o

²⁷⁸ Vâkıdî, II, s. 460; İbn Sa'd, II, s. 63-64.

²⁷⁹ Vâkıdî, II, s. 462.

²⁸⁰ İbn Hişâm, III, s. 239; Vâkıdî, II, s. 462-463. Bu haber üzerine Hassân b. Sâbit'in korkaklıkla itham edilmesine cevap olarak, eğer korkak olsaydı muhalifi şairler tarafından hicvedileceğine dair bkz. Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî el-Mâlekî (581/1185), *er-Ravzü'l-ünüf fi şerhi's-Sîreti'n-nebeviyye li'bni Hişâm*, (thk. Mecdî b. Mansûr b. Seyyid eş-Şûrâ), Beyrut, ty, III, s. 432-433; Hassân b. Sâbit'in Safiyye bint Abdulmuttalib'in çağrısına olumsuz cevap vermesine sebep olarak Hassân'ın ileri yaşı ve el damarının kesilmiş olması sebebiyle işlevini yitirdiğine dair bkz. Hüseyin Elmalı, "Hassân b. Sâbit", *DİA*, XVI, 399-400.

²⁸¹ Vâkıdî, II, s. 464.

gediği bekleme gideceği sırada şöyle dedi: ‘Ben düşmanların oradan başka bir yerden geçip gelebileceklerinden korkmuyorum. Keşke bu gece sâlih bir adam olsa, benim yerime orayı beklese.’ O sırada, bir silah ve demir şıkırtısı işittim. Rasûlullah ‘Kim o?’ diye sordu. O da ‘Sa’d b. Ebû Vakkâs’ diye cevap verdi. Rasûlullah ona ‘Bu gedik senindir! Sen orayı bekle’ dedi ve kendisi de uyumaya başladı. Uyurken, nefesinin çıkardığı sesi işittim.”²⁸²

Benzer bir şahitlik yine bu savaşta Hz. Peygamber ile birlikte bulunan eşi Ümmü Seleme’den gelir. Buna göre şiddetli bir soğuşun hakim olduğu bir gece Hz. Peygamber yine zikri geçen dar gediği bizzat beklerken namaza durmuş, sonra ara vererek hendeğe bakmış, saldırı hazırlığında olan müşrik süvarilerini farketmiştir. Onlara karşı koyması için Abbâd b. Bişr ve taraftarlarını hendeğe yönlendirmiş, şöyle dua etmiştir:

“Allahım, Onların şerrini bizden uzaklaştır. Onlara karşı bize yardım et ve bizi onlara galip kıl. Senden başka, bizi onlara galip kılabacak yoktur.”

Hendeğin diğer tarafında dolaşanlar Ebû Süfyân ve taraftarlarıdır, Abbâd b. Bişr ve arkadaşlarının ok ve taş saldırısıyla bozulan bu grup yerlerine dönmek durumunda kalmıştır -ki, tıpkı Abbâd b. Bişr gibi, Useyd b. Hudayr ve Selmân-ı Fârisî de hendeğin bu dar yerinde müşrik cephesindeki Amr b. Âs, Hâlid b. Velîd, Dırâr b. Hattâb ve Uyeyne b. Hısn gibi komutanlar ile karşılaşan ve mücadele eden sahâbîlerdendir²⁸³- Bu haberden sonra Ümmü Seleme, kuşatma boyunca Hz. Peygamber’in çadırını bekleyenlerden Abbâd b. Bişr’i rahmet ve minnetle yadeder.²⁸⁴ Ümmü Seleme’nin şu sözleri de Hendek günlerinin Müslümanlar nezdindeki sarsıntısını gözler önüne serer niteliktedir:

“Ben Rasûlullah’ın yanında, içinde korku ve savaşın olduğu Müreysi’, Hayber, Mekke’nin fethi, Huneyn gibi birçok savaşta ve Hudeybiye’de buldum. Rasûlullah ve bizim için bunların hiçbirisi, Hendek’ten daha zahmetli ve daha korkulu olmamıştır. Benî Kurayza Yahudilerinin çoluk çocuklarımıza baskın yapmayacaklarından emin değildik. Medine sabahlara kadar bekleniyordu. Orada korkudan sabahlara kadar Müslümanların getirdikleri tekbir sesleri işitiliyordu. Bu *Allah’ın onları hiçbir hayra ulaştırmaksızın kin ve öfkeleriyle geri çevirene kadar sürdü, Allah müminlere kâfi geldi.*”²⁸⁵

²⁸² Vâkıdî, II, s. 463.

²⁸³ Vâkıdî, II, s. 464-466; İbn Sa’d, II, s. 64-65.

²⁸⁴ Vâkıdî, II, s. 464.

²⁸⁵ Vâkıdî, II, s. 467.

Âyette zikri geçen ابتلى fiili, denenmek, sınanmak anlamıyla öne çıkar ki, Hendek Savaşı iman edenleri/İslam cephesinin savaşçıları savaşın zor şartlarıyla sarsmış ve sınamış, *Allah hakkında çeşitli zanlarda bulunan* müminler ile münâfikların fiillerini ayrıştırıcı bir imtihan zemini hazırlamıştır. Bu yönüyle bakıldığında *sınanmanın* bir boyutunu da münâfikların endişe ve şüpheye sevkeden söylemleri oluşturmuştur. Nitekim 12. âyet ve sonrası Ahzâb karşısında münâfikların tutumunu gözler önüne serer.

İKİNCİ BÖLÜM

AHZÂB ORDUSU KARŞISINDA MÜNÂFIKLARIN TUTUMU

Terim olarak, küfrünü gizleyerek kendini mümin gösteren, ya da imanla küfür arasında bocalayan kimseler anlamında münâfıklar²⁸⁶, nifak hareketlerine İslâm tarihinde Müslümanların siyasî bir güç ve organize bir topluluk olarak tarih sahnesine çıktığı Medine döneminde²⁸⁷ başlamıştır. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra iman etmeyen ve buna meyillileri de olmayan bir kısım Medineliler ile Medine civarındaki bedevîlerden bazı kimselerin siyasî-ekonomik sebepler ya da toplum nezdindeki saygınlıklarını yitirme çekincesiyle zâhiren Müslüman olmakta kendileri için yarar görmeleri bu tutumlarına sebep olmalıdır. Genel olarak kaydedildiği üzere Abdullah b. Übey'in başı çektiği bu nifak hareketleri karşısında insanların iki gruba ayrıldığı görülür: Birinci grup, câhiliye duygusundan henüz kurtulamayan ve bu girişimin kötü niyetinden haberdar olmaksızın siyasî propagandalara aldanarak ona katılanlar, ikinci grup ise kalben ve fiilen nifak üzere bulunanlardır.²⁸⁸

Nitekim Hendek Savaşı'nın gerek öncesi gerekse sonrasında nâzil olan âyetlere genel olarak bakıldığında münâfıkların karakteri, ağızlarıyla “inandık” demeleri ancak yalancı olmaları²⁸⁹; iman etmemeleri²⁹⁰; hidâyete karşı dalâleti satın almaları²⁹¹; fâsik olmaları²⁹²; kalplerinde manevî hastalık bulunması²⁹³; kalplerinin

²⁸⁶ Hülya Alper, “Münâfik”, *DİA*, XXXI, 565.

²⁸⁷ Mekke döneminde nâzil olmuş Ankebût 29/11, Müddessir 74/31, Hac 22/53, Mâün 107/6 âyetlerinde geçen ve nifâk fiilini çağrıştıran kavramların tarihî arkaplanı ve taşıdığı anlamların Medine dönemi nifâkının taşıdığı anlamlardan farklı olduğuna dair bkz. Kutbettin Ekinci, “Ankebut Suresi'nin 11. Âyeti Bağlamında Mekke Döneminde Nifak”, *E-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, VII, Sayı 2, 2015, s. 277-296.

²⁸⁸ H. Ahmet Sezikli, “Münâfik”, *DİA*, XXXI, 568.

²⁸⁹ Bakara 2/4, 8; Nisâ 4/60, 65; Tevbe 9/56, 57, 62; Nûr 24/47; Münâfikûn 63/1-3.

²⁹⁰ Bakara 2/13; Nisâ 4/65.

²⁹¹ Bakara 2/16.

²⁹² Tevbe 9/84; Münâfikûn 63/6; Tevbe 9/67.

²⁹³ Bakara 2/10; Mâide 5/52.

mühürlü, kulaklarının sağır, dilsiz ve gözlerinin kör olması²⁹⁴; Allah ve Rasûlü'nün emrine/hükmüne razı olmamaları²⁹⁵; kötülüğü emredip iyilikten men etmeleri²⁹⁶; küfür ile iman arasında kararsız olmaları²⁹⁷; şeytanın taraftarları olmaları²⁹⁸ gibi tanımlarla tarif edilmiştir.²⁹⁹

Hız. Peygamber Medine'de bu nifak hareketlerinin eyleme dönüşmesine imkan vermemiş, münâfiklara karşı aldığı önlemlerle bu hareketleri engellemeye gayret etmiş, sayılarını ve etkilerini en aza indirmiştir. Hız. Peygamber'in bu problemi İslâm toplumunun bir iç meselesi olarak değerlendirmesi -bu cümleden münâfiklara mânevî müeyyide uygulamakla yetinmesi, onların hukukuna riâyet etmesi, düşman muamelesinde bulunmaması- münâfikların kendi aralarında giderek kuvvet kazanmasını önlemiştir.³⁰⁰

Kur'ân âyetleri bütün olarak değerlendirildiğinde münâfikların faaliyetleri, barış zamanlarında ensar ve muhacirler arasında kavga çıkarıp İslâm toplumunu birbirine düşürmek, vahyi küçümseyip yeni Müslümanlar arasında şüphe oluşturmak, Hız. Peygamber'in şahsını ve ailesini toplum içinde yıpratmak şeklinde görülürken, savaş zamanlarında Müslümanların cesaretini kırıp düşmana avantaj sağlamak, Hız. Peygamber'e karşı düşmanla işbirliği içinde olmak ve İslâm ordusunu içten çökertmeye çalışmak şeklinde olmuştur. Nitekim Hendek Savaşı, bu savaşın siyasî ve sosyo-psikolojik ortamı münâfikların bu faaliyetlerine önemli bir zemin teşkil etmiş, Ahzâb sûresinin ilgili kısmı ağırlıklı olarak münâfikların savaş esnasındaki tutumlarını ortaya koymuştur:

I. Münâfikların Ümitsizliğe Sevki

﴿وَإِذْ يَقُولُ الْمُنْفِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَّرَضٌ مَّا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا﴾

²⁹⁴ Bakara 2/18; Muhammed 47/23-24; Münâfikûn 63/3.

²⁹⁵ Nisâ 4/61; Tevbe 9/127; Nûr 24/48-50; Lokmân 31/21.

²⁹⁶ Tevbe 9/67.

²⁹⁷ Nisâ 4/143.

²⁹⁸ Mücâdele 58/19.

²⁹⁹ Münâfikların bu tutumlarına dair âyetlerin sebep-i nüzûllerini tarihî arkaplanıyla inceleyen bir çalışma olarak bkz. Şinasi Kuş, *Kur'ân-ı Kerim ve Tefsir'e Göre Bütün Yönleriyle Münâfik*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1996.

³⁰⁰ H. Ahmet Sezikli, a.g.md., s. 568-569; Hız. Peygamber'in münâfiklarla ilişkileri ve münâfikların savaş esnasındaki tutumlarına dair ayrıca bkz. Adnan Demircan, "Rasûlullah (s.a.v)'in Münâfiklarla İlişkileri", *İslam'da İnsan Modeli ve Hız. Peygamber Örneği*, Ankara 1995, s. 141-154.

12. Âyet: “*Hani münâfıklar ve kalplerinde hastalık olanlar, ‘Allah ve Rasûlü bize, ancak aldatmak için vaadde bulunmuşlar’ diyorlardı.*”

a) Taberî Öncesi Dönem

Kureyş’in öncülük ettiği orduların yola çıktığı haberi Medine’ye ulaştığında, Hz. Peygamber liderliğinde Müslümanlar düşmana karşı nasıl mücadele edeceklerine dair istişarede bulunmuş, bir meydan savaşı olan Uhud’un galibiyetle sonuçlanmaması da bir savunma savaşını suhûletle kabule zemin hazırlamıştır.

Medine’nin doğu, batı ve güney sınırlarının dağlarla ve bahçelerle çevrili olması sebebiyle Selmân-ı Fârisî’nin teklifiyle düşmanın nüfûz edebileceği bölgeler hendekle çevrilmiştir.³⁰¹ Hendeğin kazımına Hz. Peygamber bizzat iştirak etmiştir. Onar kişilik gruplar hâlinde, belirlenmiş bölgeler kazılırken Selmân-ı Fârisî’nin şahit olduğu şu hadise bu âyetin sebab-i nüzûlü olarak değerlendirilmiştir:

“Hendek günü ben, bir bölümün kazılması için çalışıyor fakat güçlük çekiyordum. Güçlük çektiğimi farkedenden Rasûlullah hendeğe inip elimden balyozu aldı ve şiddetle kayaya vurdu. Bu sırada balyozun altından bir kıvılcım çıktı. Bir daha vurdu, yine altından bir kıvılcım çıktı. Üçüncü kez vurdu, yine bir kıvılcım çıktı. Ben dedim ki: ‘Anam-babam sana fedâ olsun ey Allah’ın Rasûlü, sen vurduğunda gördüğüm bu parlak kıvılcımlar nedir?’ Hz. Peygamber ‘Onları sen de gördün mü?’ dedi, ben de ‘Evet’ dedim. Şöyle devam etti: ‘Birinci kıvılcım, Allah’ın bana Yemen’in fethini, ikincisi Şam’ın ve Mağrib’in fethini, üçüncüsü ise Meşrik’in fethini ihsan edeceğinin işaretidir.’³⁰²

³⁰¹ Hendek kazılması fikrinin Selmân-ı Fârisî’nin teklifiyle gündeme geldiği bilgisi İbn Hişâm’da yer alır (İbn Hişâm, III, s. 235). Taberî sonrası dönemde de bu bilgi zikredilegelmiştir (İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-azîm*, XI, s. 123). Vâkıdî de Hz. Peygamber’in savaş zamanında ashâbıyla istişaresini artırdığını kaydettikten sonra Selmân-ı Fârisî’nin hendek kazmayı teklif ettiğini belirtir (Vâkıdî, II, s. 446). Ancak aynı eserde Ebû Süfyân’dan Hz. Peygamber’e gelen bir mektuba da yer verir. Bu mektupta, Ebû Süfyân’ın kendileriyle birebir karşılaşmak yerine neden hendekler arkasına saklandığını, hendek kazımının Araplar’da görülmediğini ve bunu kimden öğrendiğini müstehzî ifadelerle sorduğu bilgisi yer alır. Hz. Peygamber bu mektuba, “(...) Bu öyle bir iştir ki, Allah senin yapmak istediğini engelliyor ve bize de bir daha Lât ve Uzzâ adını ağzına alamayacağın güzel bir akıbet hazırlıyor. Hendek hakkında ‘bunu sana kim öğretti’ sözüne gelince, hiç şüphesiz seni ve arkadaşlarını kızdırmak için onu bana Yüce Allah ilham etti (...)” sözleriyle cevap verir (Vâkıdî, II, s. 492-493). Vâkıdî’de birbirinden farklı ve tenâkuz içerdiği izlenimi veren bu rivâyetler, Hz. Peygamber’in istişareye verdiği önem ve “Allahım, bana gerçeği bulma yeteneğini *ilhâm et*” duâsıyla (Tirmizî, “De’avât”, 69) birlikte düşünüldüğünde ise birbirinin sonucu olarak değerlendirilebilir.

³⁰² Ferrâ, II, s. 336; İbn Hişâm, III, s. 230.

Vâkıdî'nin Ömer b. Hattâb'dan aktardığı bir diğer rivâyette ise bu hadisenin Selmân'ın Hz. Peygamber'in hak üzere gönderildiğine dair inancını güçlendirdiği, Hz. Peygamber'in de ona bu yerlerin kendisinden sonra fethedileceğini tekrar haber vermesi ziyadesi³⁰³ ile Hz. Peygamber'in bu parlıtlarda Şam, Yemen ve Medâin saraylarını gördüğü bilgisi vardır.³⁰⁴

Hz. Peygamber'in kazı esnasındaki müjdelerine dair bir diğer rivâyet ise şöyledir:

“Hz. Peygamber ve ashabı için imtihan şiddetlendiğinde pek çok kişinin nifakı ortaya çıktı ve çirkin sözlerle konuştular. Rasûlullah insanların endişelerini görünce onları müjdeledi ve şöyle dedi: ‘Nefsim elinde olana yemin ederim ki, gördüğünüz bu şiddet sizi terkedecek, Beyt-i Atîk’i tavaf edeceğim, Allah Kâbe’nin anahtarlarını bana verecek, kısra ve kayseri helak edecek, onların hazinelerini Allah yolunda harcayacaksınız.’”³⁰⁵

Hz. Peygamber'in bu müjdeleri³⁰⁶ kısa vadede, Hendek Savaşı'nın vukû bulduğu h. 5. yılda Medine'de yaşanan kıtlığın savaş günlerinde açlığı beraberinde getirdiği,³⁰⁷ uzun bir savaşa hazırlık sürecine imkan bulamayıp hendek kazımında kullanılan aletlerin dahi Benî Kurayza'dan emaneten temin edildiği³⁰⁸, 10000 kişilik mücehhez bir düşman ordusuna mukabil 3000 kişilik bir orduyla savunma savaşına hazırlanmanın verdiği endişe gibi tarihî ortam göz önünde bulundurulduğunda, Hendek Savaşı'nın zaferle sonuçlanacağı yönünde Müslümanlara kesin bir inanç sağlamaya yardımcı olmuştur.

Ancak İslam ordusu içindeki münâfıklar bu inancı sarsmak üzere çalışmış, Hz. Peygamber'i bir komutan olarak zor durumda bırakmayı hedeflemişlerdir. Nitekim İmam Şâfiî (ö. 204/820) bu âyeti, münâfıkların İslam hukukundaki yeri ve onlara uygulanacak hükümlere dair delil olarak alıp ‘devlet başkanının birlikte gazâ etmemesi gereken kişi’ kaydıyla Uhud gününde beraber savaşılan münâfıklarla Hendek günü de savaşması ve sonuçlarına dair delil getirmiştir.³⁰⁹

³⁰³ Vâkıdî, II, s. 450.

³⁰⁴ Vâkıdî, II, s. 449-450; İbn Ebû Şeybe, *Kitâbü'l-Megâzi*, s. 261.

³⁰⁵ Mûsâ b. Ukbe, s. 218; Vâkıdî, II, s. 460.

³⁰⁶ Hz. Peygamber'in bu müjdelerinin tarihî değeri ve savaş öncesi verdiği haberlerin Müslümanlar nezdindeki etkilerine dair ayrıca bkz. Ali Rıza Ayar, Hüseyin Güneş, “Hz. Peygamber'in Savaş Öncesinde, Zafer Sonrası Elde Edilecek Ganimetlere Dikkat Çekmesi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVI, Sayı 16, s. 215-234.

³⁰⁷ Vâkıdî, II, s. 479-480.

³⁰⁸ Vâkıdî, II, s. 445-446.

³⁰⁹ Ferran, Ahmed b. Mustafa, *Tefsîru'l-İmam eş-Şâfiî*, Riyad 2006, s. 1187-1188.

Âyetteki *münâfiklar* ve *kalplerinde hastalık bulunanlar* şeklindeki³¹⁰ ikili ifade tarzı Kur’ân terminolojisinde münâfik kavramının iki farklı insan tipi için kullanıldığını gösterir ki³¹¹, ilki aslında inanmadıkları halde Allah’a ve âhîret gününe iman ettiklerini söyleyenler³¹²; ikincisi ise imandan çok küfre yakın olan³¹³, irade zayıflığı ve zihnî karışıklık sebebiyle iman ile küfür arasında gidip gelen, şüphe içinde bocalayan kimselerdir.³¹⁴ *Hastalık* kelimesine küfür, şüphe ve tereddüt anlamlarını veren³¹⁵ Mukâtil b. Süleyman’ın yanında, bu âyetle ilgili ilk dönem tarih kayıtları da buna örnek teşkil eder niteliktedir:

Hz. Peygamber hendek kazımı esnasında Müslümanları bu haberlerle müjdelediğinde, Muattıb b. Kuşeyr ve onun gibi düşünen münâfiklar şöyle söylenmiştir:³¹⁶

“Siz de şaşırıyor musunuz, Muhammed bize Beyt-i Atîk’i tavaf edeceğimizi Fars ve Şam’ın hazinelerini vaad ediyordu, biz ise hâcetimizi dahi gideremiyoruz. *Allah ve Rasûlü’nün bize vaad ettiği aldatmadan başka birşey değil.*”³¹⁷

“Münâfiklardan bir grup şöyle dedi: ‘Muhammed bize Fars ve Rum’un fethini vaadediyordu, oysa biz burada muhasara altındayız, bizden biri hâcetini dahi gideremiyor. *Allah ve Rasûlü’nün bize vaad ettiği aldatmadan başka birşey değil.*”³¹⁸

b) Taberî ve Sonrası Dönem

Âyette zikri geçen *hastalık* kelimesini imanda şüphe ve itikatta zaaf olarak açıklayan Taberî de³¹⁹ bu âyetin Muattıb b. Kuşeyr’in sözlerine işaret ettiğini söyleyerek ilk dönem müelliflerini teyid etmekle birlikte doğrudan onun lafızlarına yer vermez.³²⁰ *Târîh*’inde ise bu âyete doğrudan işaret etmeden İbn İshâk’tan naklen

³¹⁰ Aynı ifade için bkz. Enfâl 8/49.

³¹¹ Hülya Alper, a.g.md., s. 565.

³¹² Bakara 2/8.

³¹³ Âl-i İmrân 3/167.

³¹⁴ Nisâ 4/137, 143; Tevbe 9/44-45.

³¹⁵ Mukâtil b. Süleyman, III, s. 38.

³¹⁶ Mukâtil b. Süleyman, III, s. 38; Ferrâ, II, s. 336; İbn Hişâm, III, s. 257; Vâkîdî, II, s. 460, 494. Mûsa b. Ukbe ise Muattıb b. Kuşeyr’e işaret etmeden “onlardan biri” ifadesini tercih eder (Mûsâ b. Ukbe, s. 218).

³¹⁷ Mûsâ b. Ukbe, s. 218; İbn Hişâm, III, s. 233; Vâkîdî, II, s. 460; Abdürrezzâk b. Hemâm, II, s. 113-114; M. Atâ Yûsuf, *Tefsîrû’s-Süddî el-kebîr*, Mansûre 1414/1993, s. 383; İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 468.

³¹⁸ Ferrâ, II, s. 336.

³¹⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, s. 38; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-azîm*, XI, s. 130; Ebû Hayyân, VII, s. 212; Beyzâvî, III, s. 79; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 405.

³²⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, s. 38; Sa’lebî, VIII, s. 19. Bu sözü söyleyenin Kuşeyr b. Muattıb ya da Kuşeyr b. Adıyy el-Ensârî olduğuna dair bkz. Mâverdî, IV, s. 381. Muattıb b. Kuşeyr’i zikretmekle

“Muhammed bize Kisra ve Kayser’in hazinelerine sahip olacağımızı vaadediyordu. Oysa içimizden biri hâcetini dahi gideremiyor” ifadesini kaydeder.³²¹ Mâturîdî, ehl-i te’vîlin bunu Hz. Peygamber’in beldeleri fetih müjdelerine karşılık kuşatma ile karşılaşan münâfıkların sözleri olduğu şeklinde yorumladıklarını söylerken³²², Kurtubî bu sözü içlerinde Tu’me b. Ubeyrik ve Muattib b. Kuşeyr’in de bulunduğu yaklaşık yetmiş kişilik bir grubun söylediğini belirtir.³²³

Mâverdî ise *hastalık* kelimesinin Katâde’den nakille nifak hastalığı, Hasan el-Basrî’den nakille şirk olarak anlaşılması gerektiğini aktararak ilk dönem müelliflerini teyid eder.³²⁴

Taberî, tefsirinin devamında Hendek günü münâfıkların nifak ile, müminlerin ise hak ve imanla konuştukları rivâyetine yer verdikten sonra³²⁵ münâfıkların nifâkını şöyle örneklendirir ki, bunların ilki yukarıda zikredildiği üzere Ferrâ tarafından da nakledilmiştir:

“Münâfıklardan bir grup şöyle dedi: ‘Muhammed bize Fars ve Rum’un fethini vaadediyordu, oysa biz burada muhasara altındayız, bizden biri hâcetini dahi gideremiyor. Allah ve Rasûlü’nün bize vaad ettiği aldatmadan başka birşey değil.’”³²⁶

“Ahzâb günü bir adam Hz. Peygamber’in ashâbından bir adama şöyle dedi: ‘Ey filan, sen Rasûlullah’ın ‘Kayser öldükten sonra artık başka bir kayser gelmeyecektir. Kisra öldükten sonra da artık başka bir kisra gelmeyecektir. Nefsim kudret elinde bulunan Allah’a yemin ederim ki, bu ikisinin hazinelerini Allah yolunda harcayacaksınız’ dediğini görmedin mi? Peki bu ne zaman? Hiçbirimiz korkudan hâcetini gidermeye bile çıkamıyor. Allah ve Rasûlü bize aldatıştan başka bir şey vadetmiyor’, dedi. Sahabî ‘Yalan söylüyorsun, seni Rasûlullah’a söyleyeceğim’ dedi ve Hz. Peygamber’e durumu bildirdi. Hz. Peygamber onu yanına çağırdı, ‘Böyle mi söyledin?’ diye sordu. O da ‘Bana iftira ediliyor, ben böyle bir şey söylemedim. Benden kesinlikle böyle bir şey çıkmamıştır’ dedi. Allah şöyle buyurdu.’³²⁷

beraber temriz sîgasıyla *münâfıklardan* kastın Abdullah b. Übey ve ashabı olduğu rivâyeti için bkz. Begavî, VI, s. 332; İbn Cüzeyy, II, s. 184; Suyûtî, XI, s. 745.

³²¹ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, II, s. 572; Sa’lebî, VIII, s. 14-15; Vâhidî, *et-Tefsîrû’l-basît*, XVIII, s. 193; Begavî, VI, s. 326, 332; Zemahşerî, V, s. 53; İbn Atıyye, VII, s. 98; İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, VI, s. 359; Neseî, III, s. 923; Ebû Hayyân, VII, s. 212; Suyûtî, XI, s. 745; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 405.

³²² Mâturîdî, XI, s. 314.

³²³ Kurtubî, XVII, s. 96.

³²⁴ Mâverdî, IV, s. 381; İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, VI, s. 359.

³²⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, s. 38; İbn Ebû Hâtim, IX, s. 3119; Suyûtî, XI, s. 749.

³²⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, s. 38-39; Zeccâc, IV, s. 219; İbn Ebû Hâtim, IX, s. 3119; Nehhâs, V, s. 330; Vâhidî, *et-Tefsîrû’l-basît*, XVIII, s. 194; Zemahşerî, V, s. 55; Beyzâvî, III, s. 79; Suyûtî, XI, s. 750.

³²⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, s. 39.

‘(Ey Muhammed! O sözleri) söylemediklerine dair Allah’a yemin ediyorlar. Halbuki o küfür sözünü elbette söylediler ve Müslüman olduktan sonra kâfir oldular. Başaramadıkları bir şeye de yeltendiler. Ve sırf Allah ve Rasûlü kendi lütuflarından onları zenginleştirdiği için öç almaya kalkıştılar. Eğer tevbe ederlerse onlar için daha hayırlı olur. Yüz çevirirlerse Allah onları dünyada da, ahirette de elem verici bir azaba çarpturacaktır. Yeryüzünde onların ne dostu ne de yardımcısı vardır.’³²⁸

Allah’ın şu kavli de buna dairdir:

“Boşuna özür dilemeyin! Çünkü siz, (sözde) iman ettikten sonra küfrünüzü açığa vurdunuz. İçinizden (tevbe eden) bir zümreyi affetsek bile, suçlarında ısrar etmeleri sebebiyle, diğer bir zümreye azap edeceğiz.”³²⁹

“Rasûlullah hendek kazılacak bölgeyi Benî Hârise toprağı tarafından, Şeyhayn kalelerinden başlayarak Mezâd’a kadar uzanan bir çizgi ile belirledi, sonra her on kişiye 40 zira’ uzunluğunda yer ayırdı. Ensar ve muhacirler, Selmân-ı Fârisî’nin -ki, kuvvetli bir adamdı- kendilerinden olduğu konusunda tartıştılar. Ensar, “Selman bizdendir”, Muhacirler “Selman bizdendir”, dedi. Rasûlullah “Selman bizden, Ehl-i Beytten’dir” dedi. Amr b. Avf dedi ki: “Ben, Selman, Huzeyfe b. Yemân, Numan b. Mukarrin el-Müzenî ve ensardan altı kişi 40 zira’ olan bölgemizi kazıyorduk. Zübâb’ın aşağı tarafını kazarken nemli toprağa kadar indik. Nihâyet sert bir kaya parçası ile karşılaştık. Kazmamız kırıldı. Onu yerinden çıkarmamız zordu. Biz de Selman’a Hz. Peygamber’i haberdar etmesini söyledik, zira belirlenen çizgi yakın olduğundan bu kayayı bir yanda bırakarak kazmaya devam edeceğimiz ya da başka bir yolu mu benimsememizi önereceği konusunda tereddütlüydük, belirlediği çizginin dışına çıkmayı istemiyorduk. Selman o sırada Türk çadırı içinde bulunan Rasûlullah’ın yanına gitti, durumu ona arzetti. Rasûlullah, Selman ile birlikte yanımıza geldi. Biz dokuz kişi hendeğin ağız tarafına çekildik. Selman’dan kazmayı alıp o sert kaya parçasına vurdu. Kaya parçalandı. Ama darbe anında kayadan bir kıvılcım çıktı, Medine’nin etrafındaki iki kara taşlık arasında bütün Medine’yi aydınlattı, karanlık gecede bir kandili andırıyordu. Rasûlullah fetih tekbiri getirdi. Bunun üzerine Müslümanlar da tekbir getirdiler. İkinci darbeyi vurdu. Sonra üçüncü darbeyi de vurdu, fetih tekbiri getirdi. Sonra Selman’ın elini tuttu ve kaldırdı. Selman dedi ki, ‘Anam-babam sana feda olsun yâ Rasûlallah, ben daha önce hiç görmediğim bir şey gördüm.’ Rasûlullah oradaki topluluğa dönerek ‘Selman’ın söylediğini siz de gördünüz mü?’ diye sordu. Onlar da ‘Evet yâ Rasûlallah, biz senin kayaya vurduğunu, ondan kıvılcım çıktığını gördük, seni tekbir getirirken de gördük, biz de tekbir getirdik. Bundan başka bir şey görmedik’ dediler. Rasûlullah dedi ki: ‘Birinci darbe anında görülen parıltı, bana Hîre kasırları ile kisanın Medâin şehrini gösterdi. Oraları sanki köpek dişleri gibi idi. Cebraîl, ümmetimin oralara sahip olacağını bana haber verdi. İkinci darbe esnasında görülen parıltı, Rum diyarındaki kızıl kasırları bana gösterdi. Onlar da sanki köpek dişleri gibi

³²⁸ Tevbe 9/74.

³²⁹ Tevbe 9/66.

idi. Cebrail, ümmetimin oralara da sahip olacağını bana haber verdi. Üçüncü darbe anında görülen parıltı ise, San'a kasırlarını bana aydınlatıp gösterdi. Oralari da sanki köpek dişleri gibi idi. Cebrail, ümmetimin oralara da sahip olacağını bana haber verdi. Müjdeler olsun ki, size yardım gelecek, size müjdeler olsun!' Müslümanlar bunun üzerine sevinip birbirlerini müjdelediler, 'Allah'a hamd olsun, bu vaad edilen şey gerçektir, bize muhasaradan sonra yardım vaadedilmiştir', dediler.

Ahzâb ordusu karşlarına çıktığında müminler dediler ki: *'İşte bu, Allah ve peygamberinin bize vaad ettiği. Allah ve peygamberi doğru söylemiştir. Bu onların ancak imanını ve teslimiyetlerini artırdı.'*

Münâfıklar ise şöyle dediler: 'Muhammed, size Yesrib'den Hîre kasırlarını ve kısıranın Medâin şehrini gördüğünü haber veriyor ve buraların fethinin size nasip olacağını bildiriyor. Oysa siz, hendek kazıyorsunuz. Karşlarına çıkmaya güç yetiremiyorsunuz!'

Bunlar hakkında şu âyet-i kerime nâzil oldu:

*'Münâfıklar ve kalblerinde hastalık olanlar, Allah ve Peygamberi bize sadece kuru vaadlerde bulundular, diyorlardı.'*³³⁰

Tarihî anlatımında İbn İshâk ve Taberî'yi kaynak alan Begavî bu rivâyeti naklettikten sonra şu âyetin de bu hadise üzerine nâzil olduğunu söyler:³³¹

*'De ki: 'Ey mülkün sahibi Allahım! Sen mülkü dilediğine verirsin, dilediğinden de onu çeker alırsın, dilediğini aziz edersin, dilediğini zelil edersin. Hayır Senin elindedir. Muhakkak ki sen her şeye kâdersin.'*³³²

İbn Ebû Zemenîn (ö. 399/1008) ise münâfıkların "Allah bize yardım vaadetti, ancak biz yardım görmediğimiz gibi ölüyor ve hezimete uğruyoruz" dediğini kaydederek nakledilen rivâyetlere dair icmalî bir yorum sunar.³³³ Semerkandî'nin bu âyet için "Onlar Hz. Peygamber'e Rasûlullah demiyor, ismiyle hitap ediyorlardı. Burada Allah Teâlâ'nın, onun Allah'ın Rasûlü olduğunu teyid etmiştir" yorumunda bulunması lafzın tercihi bağlamında önemlidir.³³⁴ *Yesrib* lafzının tercihinde görüleceği üzere savaşın sosyo-psikolojik ortamına ışık tutabilir.

³³⁰ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XIX, s. 39-42; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, II, s. 567-570; İbn Ebû Hâtim, IX, s. 3118; Benzer bir rivâyet için bkz. Kurtubî, XVII, s. 73-74; Suyûtî, XI, s. 743-744; Muhtasarı için bkz. Mâverdî, IV, s. 381.

³³¹ Begavî, VI, s. 324.

³³² Âl-i İmrân 3/26.

³³³ İbn Ebû Zemenîn, III, s. 390.

³³⁴ Semerkandî, III, s. 42.

c) XIX. Yüzyıl ve Sonrası Dönem

Şevkânî'ye göre *hastalık* şek ve şüphe olup bu sözü söyleyenler münâfıkların reisi Abdullah b. Übey ve taraftarlarıdır,³³⁵ ki onlar yaklaşık yetmiş kişilerdir.³³⁶

Elmalılı, Muattıb b. Kuşeyr ve sözlerine yer verirken,³³⁷ Seyyid Kutub Müslümanların içerisinde bulunduğu korku ve bedbinlik hâlinde en fazla yararlanan ve bu telaşa kınanmayacaklarından emin olan tarafın münâfıklar olduğunu belirtir. Kutub'a göre münâfıklar, Hz. Peygamber'i küçümsemek ve müminlerin kalbine şüphe düşürmek için elverişli bir ortam sunan savaş sürecini bir fırsata çevirmiş, nifak hareketlerini sürdürmüşlerdir.³³⁸ Ömer Nasûhi Bilmen hendek kazımı esnasındaki Hz. Peygamber'in fetih müjdelere yer vermekle birlikte³³⁹ şu yorumu yapar:³⁴⁰

“Allah ve Rasûlü bize, ancak aldatmak için vaadde bulunmuşlar’, halbuki biz şimdi böyle tehlikeli bir düşman hücumu karşısında bulunuyoruz. Binaenaleyh o yoldaki vaadler asılsız şeylerden başka değil, bizi babalarımızın dininden ayırmak, yurdumuza hakim olmak için yapılmış beyhude vaadler.”

Mevdûdî, âyette zikri geçen *vaadin* müminlerin en sonunda Allah'ın yardımına mazhar olup zafer için yardım edileceğine dair vaad olduğunu kaydederken,³⁴¹ Muhammed Âbid el-Câbirî (ö. 2010) ise bu âyetlerin münâfıkların çirkin tutumlarını ortaya koyup eleştirdiğini belirtmekle yetinir.³⁴² *Kur'ân Yolu* tefsiri bu âyetten 20. âyete kadar konu edilen münâfıkların Müslümanlara karşı tutumlarını sözlerini tutmamak, kargaşa ve kaos ortamında emellerine hizmet edecek fırsatları kullanmak, moral bozucu fiil ve söylemlerde bulunmak, savaş meydanını terketmek, ölüm korkusu ve eğer muzaffer olunursa katkıda bulunmuşçasına bu zaferi sahiplenme olarak özetler, tarihî ayrıntıya ise yer vermez.³⁴³

³³⁵ Şevkânî, IV, s. 350; Bilmen, VI, s. 2790.

³³⁶ Şevkânî, IV, s. 350.

³³⁷ Elmalılı, VI, s. 3881; Saîd Havvâ, s. 4401.

³³⁸ Seyyid Kutub, XXI, s.2838; İbn Âşûr, XXI, s. 283-284; İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, VII, s. 364.

³³⁹ Bilmen, VI, s. 2790; Heyet, *Kur'ân Yolu*, IV, s. 376.

³⁴⁰ Bilmen, VI, s. 2790.

³⁴¹ Mevdûdî, IV, s. 397.

³⁴² Câbirî, III, s. 238-239.

³⁴³ Heyet, *Kur'ân Yolu*, IV, s. 376-377.

d) Taberî ve Sonrası Siyer-Megâzî Edebiyatı

Siyer-megâzî edebiyatında bu âyet, hendek kazımı esnasında Selmân-ı Fârisî'nin de aralarında bulunduğu on kişilik grubun sert bir kayayla karşılaşmış Hz. Peygamber'e haber verdikleri, Hz. Peygamber'in darbeleriyle kayanın kırıldığı ve Yemen, Rum ve Fars illerinin fetih müjdesinin verildiği rivâyetin hemen ardından, bu müjdelere karşılık savaşın zorluklarıyla karşılaşan münâfikların sözleri üzerine nâzil olduğu bilgisiyle yer alır.³⁴⁴ Taberî, *Târîh*'inde hendek kazımında yaşanan hadiseleri anlatan bu rivâyetin hemen ardından İbn İshâk'ın da senedde bulunduğu ve Ebû Hureyre'den nakledilen şu haberi nakleder, ancak buna tefsirinde yer vermez:

“Hz. Ömer ve ondan sonra Hz. Osman zamanlarında yukarıda sözü edilen şehirlerin fetihleri esnasında Ebû Hureyre şöyle diyordu: ‘Aklınıza gelen yerleri fethediniz. Ebû Hureyre'nin nefsi elinde bulunan Allah'a yemin ederim ki, sizin fethettiğiniz ve kıyamet gününe kadar fethedeceğiniz memleketlerin anahtarları mutlaka daha önce Allah tarafından Muhammed'e verilmiştir. Anahtarları ona verilmeyen yerleri fethetmediniz ve edemeyeceksiniz.’”³⁴⁵

Bu dönemin eserlerinde bazen âyetlere işaret edilmeksizin tarihî anlatımın içinde âyetin lafızlarına yer verilirken³⁴⁶, bazen de bu korku ve endişe içerisinde müminlerin zanna kapıldığı, münâfikların ise nifaklarının ortaya çıktığı bilgisinden sonra, başka bir açıklamaya yer verilmeksizin bu âyetin buna işaret ettiğine değinilir.³⁴⁷

Tarihî anlatımında hadis edebiyatını ön plana çıkaran İbn Kesîr, Hendek kazımı esnasında yaşanan hadiseleri naklettikten sonra şu hadîse de yer verir:³⁴⁸

“Allah tarafından düşmanlarımın kalbine korku salınarak bana yardım edildi ve bana özlü sözler verildi. Yeryüzü benim için mescid ve temizleyici kılındı. Bir ara ben uyumakta iken yer hazineleri bana getirildi ve elime bırakıldı.”

³⁴⁴ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, s. 569-570; İbnü'l-Esîr, II, s. 71; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, VI, s. 27-28; Şâmî, IV, s. 520; Ömerî, I, s. 423; Sallâbî, s. 600; Heykel, s. 344; Köksal, V, s. 217-218.

³⁴⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, s. 570.

³⁴⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, s. 572; İbn Seyyidinnâs, II, s. 91; Makrizî, I, s. 232.

³⁴⁷ Kastallânî, I, s. 453-454; Şâmî, IV, s. 528.

³⁴⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, VI, s. 33.

İzzet Derveze, “Medine Döneminde Münâfıklar” bölümünün “Savaş Esnasında Konumları” başlığı altında Ahzâb sûresinin ilgili âyetlerine yer verir. Buna göre Hendek Savaşı’nı Müslümanlar için en şiddetli savaş hâline getiren esas cephe münâfıkların tutumlarıdır; zira onlar Uhud Savaşı’nın hemen akabinde Allah’ın hükmünden uzaklaşmayacaklarına ve Hz. Peygamber’den ayrılmayacaklarına söz vermişlerdir.³⁴⁹ “Savaşlar, Seyri ve Neticeleri” bölümünde ise Ahzâb Sûresi’nin ilgili bütün âyetlerine yer verdikten sonra bu âyet için Hendek Savaşı’nda müminlerin geçirdikleri büyük sarsıntıya rağmen iman ve teslimiyet içinde olmalarına karşın münâfıkların bunu bir fırsata çevirerek, müminleri yavaşlatmak maksatlı entrikaları ve sû-i edeple konuşmalarına delil teşkil ettiğini belirtir.³⁵⁰

Ömerî, anlatımında bu âyete yer verdikten sonra Hendek Savaşı sürecinde münâfıkların nifaklarının doğurduğu endişe ve karakterlerindeki korkaklık sebebiyle savaştan kaçmak için ürettikleri bahanelere, müminleri yüzüstü bırakmalarına dair Ahzâb sûresinin 12-20. âyetlerinin önemli ayrıntılar sunduğunu belirtir.³⁵¹ Sallâbî’ye göre bu âyet münâfıkların kötü niyetlerinin, yerilmiş ahlaklarının, ahidlerini nasıl bozduklarının tezahürüdür,³⁵² Allah’ın onların kalplerini hastalıklı olarak tanımlamasının sebebi de budur.³⁵³ Mübârekfûrî ise âyeti Ahzâb’ın karargâhını kurduğunu gören münâfıkların korkularının bir ifadesi olarak aktarır.³⁵⁴

II. Münâfıkların Yesrib Halkına Çağrısı

Kur’ân-ı Kerîm’de, Hz. Peygamber kendilerine savaşı emrettiğinde mutlaka savaşa çıkacaklarına dair yeminler eden,³⁵⁵ savaş çağrısı karşısında ise ölüm baygınlığına benzer bakışlarla çevresine bakan,³⁵⁶ harbetmeyi bilmediklerini bahane olarak ileri süren,³⁵⁷ savaş esnasında düşmandan Allah’tan korkar gibi hatta daha fazla korkan, savaş sebebiyle kendilerine iyilik dokunduğunda bunu Allah’tan, kötülük dokunduğunda ise Hz. Peygamber’den bilen,³⁵⁸ dünya malı ve menfaat kesin olsa mutlaka savaşa katılacak olup meşakkatli yollara tahammülleri olmayan, Hz.

³⁴⁹ İzzet Derveze, *Sîretü’r-rasûl*, II, s. 115.

³⁵⁰ İzzet Derveze, *Sîretü’r-rasûl*, II, s. 343.

³⁵¹ Ömerî, I, s. 422-425.

³⁵² Sallâbî, s. 609.

³⁵³ Arcûn, IV, s. 159-160.

³⁵⁴ Mübârekfûrî, s. 234.

³⁵⁵ Nûr 24/53.

³⁵⁶ Nûr 24/53.

³⁵⁷ Âl-i İmrân 3/166-168.

³⁵⁸ Nisâ 4/77.

Peygamber'e muhalefet etmek için kadın ve çocukları bahane göstererek savaştan geri kalıp, sefere çıkmak isteyenlere ise 'bu sıcakta sefere çıkmayın' diyen³⁵⁹ münâfıklar Hendek Savaşı'nda da aynı refleksleri göstermiş, aynı çağrılarını tekrarlamayı sürdürmüştür:

﴿وَإِذْ قَالَتْ طَائِفَةٌ مِّنْهُمْ يَا أَهْلَ يَثْرِبَ لَا مُقَامَ لَكُمْ فَارْجِعُوا ۖ وَيَسْتَأْذِنُ فَرِيقٌ مِّنْهُمُ النَّبِيَّ يَقُولُونَ إِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌ وَمَا هِيَ بِعَوْرَةٍ ۖ إِن يُرِيدُونَ إِلَّا فِرَارًا ۖ ﴿١٠٠﴾ وَكَذَلِكَ دَخَلْنَا عَلَيْهِمْ مِّنْ أَقْطَارِهَا ثُمَّ سَنَلُوا الْفِتْنَةَ لَأَتَوْهَا وَمَا تَلَبَّثُوا بِهَا إِلَّا يَسِيرًا ۖ﴾

13. Âyet: “Hani onlardan bir grup, ‘Ey Yesrib (Medine) halkı! Sizin burada durmak imkanınız yok. Haydi geri dönün’ demişti. Onlardan bir başka grup da, ‘Evlerimiz açık (korumasız)’ diyerek Peygamberden izin istiyorlardı. Oysa evleri açık (korumasız) değildi. Onlar sadece kaçmak istiyorlardı.”

14. Âyet: “Eğer Medine'nin her tarafından üzerlerine gelirse ve orada karışıklık çıkarmaları istenseydi, onu mutlaka yaparlardı; o konuda fazla gecikmezlerdi.”

a) Taberî Öncesi Dönem

Münâfıklar yukarıda zikri geçen âyette olduğu gibi zorluk karşısında Hz. Peygamber'in inanç ve motivasyon amaçlayan müjde ve ifadelerini küçümseyerek Müslümanların manevî olarak sarsılmalarını amaçladıkları gibi, düşman gelmeden tamamlanması hedeflenen ve işgücünün oldukça önemli olduğu hendek kazımı esnasında evlerinin açık ve savunmasız olduğu bahanesiyle şehre dönmek için izin istemişler, Müslümanlara hitaben Medine'ye geri dönme çağrısı ile de hem ümitsizliği körüklemiş hem de savaştan kaçma isteklerini gizlemişlerdir.

Mukâtil b. Süleyman'a göre “onlardan” ifadesi Benî Sâlim'den olan münâfıklara matuftur. Bunlar hendekte yorulmuş ve düşman karşısında korkmuş olarak Medineliler'e bu şartlarda onlarla birlikte kimsenin kalmayacağını, destek bulamayacaklarını, *durulacak bir yer olmayan* cepheden evlerine geri dönmelerini söylemişlerdir. Ensardan Benî Hârise ile Benî Selime ise Medine'nin uç

³⁵⁹ Tevbe 9/42, 45-46, 81, 86-87.

bölgelerindeki *evlerinin boş ve savunmasız olduğunu*, hırsızlardan korktuklarını³⁶⁰ öne sürerek Hz. Peygamber'den cepheden ayrılmak üzere *izin istemişlerdir*. Mukâtil b. Süleyman onların bunu savaştan kaçmak için yaptıklarını ve şu âyetin de Ensardan bu iki kabilenin hendekteki yerlerini terketme girişimi üzerine nâzil olduğunu belirtir³⁶¹:

“Nitekim o zaman içinizden iki tâife bozulmaya yüz tutmuştu. Halbuki Allah onların velisi idi. Müminler ancak Allah'a güvenip dayanmalıdır.”³⁶²

Mukâtil b. Süleyman'ın bu hadisenin Hendek Savaşı esnasında olduğuna dair bu yorumuna karşılık İbn İshâk, Uhud Savaşı'nı anlattığı bahsin hemen akabinde, “Allah'ın Uhud Hakkında İndirdiği Âyetlerin Bahsi” altında bu âyetin Benî Selime ve Benî Hârise³⁶³ hakkında nâzil olduğunu belirtir. Ancak bu tutumlarının onların savaş esnasındaki zayıflık ve mecalsizliklerinden kaynaklanıp imanları hakkında bir şüphe oluşturmayacağını, nitekim âyetin devamında Allah'ın onları dost olarak vafettiğini delil gösterir. İbn Hişâm bu yoruma bu iki topluluğun “Allah bizi himayesine aldığı için buna üzülmiyoruz” anlamındaki sözünü ilave eder.³⁶⁴ Vâkıdî ise “Kur'ân'dan Uhud ile İlgili Nâzil Olanlar” başlığı altında Âl-i İmrân 3/122'yi verir ve burada kastedilenlerin Benî Selime ve Benî Hârise olduğunu, aslında Uhud'a katılmak istemeyip teşvik sonucu savaşa çıktıklarını kaydeder.³⁶⁵

Mûsa b. Ukbe bu âyetlere³⁶⁶ doğrudan işaret etmemiş, ancak âyetin lafızlarını kullandığı bir tarihî anlatım şeklini benimsemiş, münâfiklardan bazılarının “*bize izin ver, evlerimiz savunmasızdır*”; bazılarının ise “*Medine halkı, siz durulacak yerde değilsiniz, evlerinize dönün*” dediklerini kaydetmiştir.³⁶⁷ İbn İshâk, “*siz durulacak yerde değilsiniz*” diyenin Benî Hârise'den Evs b. Kayzî ve onunla beraber olanlar

³⁶⁰ Hırsızlardan duyulan korkunun gerekçe olarak öne sürüldüğü bir diğer rivâyet için bkz. M. Atâ Yûsuf, *Tefsîru's-Süddî*, s. 383-384; Ferrâ, II, s. 337.

³⁶¹ Mukâtil b. Süleyman, III, s. 39. Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsir'indeki megâzî bilgilerinin değerlendirildiği bir çalışma olarak ayrıca bkz. Mustafa Soycan, *Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) Tefsîr Adlı Eserindeki Megâzî Bilgilerinin Tesbit ve Değerlendirmesi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2011.

³⁶² Âl-i İmrân 3/122.

³⁶³ Kastedilen Benî Hârise, Benî Hârise b. el-Hâris'tir, bkz. İbn Hişâm, III, s. 233.

³⁶⁴ İbn Hişâm, III, s. 143.

³⁶⁵ Vâkıdî, II, s. 319.

³⁶⁶ Ahzâb 31/13-14.

³⁶⁷ Mûsâ b. Ukbe, s. 218.

olduğunu tarihî anlatımında belirtip âyete atıf yapmazken,³⁶⁸ tefsir kısmında bu âyetin onlar hakkında olduğunu nakleder.³⁶⁹

Vâkıdî de tarihî anlatımında aynı metodu kullanıp Benî Hârise'nin Evs b. Kayzî'yi Hz. Peygamber'e gönderdiği, sözkonusu isteklerini iletğine yer verir. Bu isteklerine Hz. Peygamber olumlu yanıt vermiş, ancak Sa'd b. Muâz buna Müslümanlar ne zaman zor durumda kalsa, bir musibete uğrasa Benî Hârise'nin bu tavrı gösterdiğini söyleyerek itiraz etmiştir. Sa'd b. Muâz bu tepkisini onlara karşı şöyle dile getirmiştir: “Biz sizden daima böyle hareketler mi göreceğiz? Ne zaman bir musibete uğrasak zor durumda kalsak böyle yapıyorsunuz.” Bunun üzerine Hz. Peygamber onların isteklerini kabulden vazgeçmiştir.³⁷⁰

Vâkıdî konuya dair tefsir bölümünde ise bu âyete sadece “Bu Evs b. Kayzî ve onunla beraber olanların sözüdür” kaydını düşmüştür.³⁷¹ Abdurrezzâk b. Hemmâm ise, Hz. Peygamber'in bu topluluğun endişesinin gerçekliğini araştırmak maksadıyla evlerinin bulunduğu bölgeye bir gözlemci gönderdiğini, ancak giden kişinin orada kimseyi bulamadığını kaydeder.³⁷²

Oysa savaştan kaçma iştiağıyla bu bahaneleri öne süren münâfıklar, *Medine'nin her tarafından üzerlerine gelirse ve orada fitne çıkarmaları istense, onu mutlaka yapıp; o konuda fazla gecikmeyeceklerdir.* Zirâ Mukâtil b. Süleyman, *fitneyi şirk olarak açıklar ve eğer Ahzâb ordusu Medine'nin çevresinden şehre girip de bu münâfıklardan şirk koşmalarını isteseydi bunu mutlaka yerine getireceklerini, böylelikle kendilerini korumaya alacaklarını yazar.*³⁷³ İbn Hişâm da *fitneyi şirke geri dönmek olarak açıklamış;*³⁷⁴ Vâkıdî *fitne çıkarmaları istenenlerin münâfıklar olduğunu belirtmiştir.*³⁷⁵ Ferrâ'ya göre ise *fitne küfürdür.*³⁷⁶

b) Taberî ve Sonrası Dönem

Taberî âyetin tefsirine başlarken Yesrib'in bir yer/bölge ismi olduğu, Hz. Peygamber'in yerleştiği Medine'nin ise Yesrib'in bir nahiyesi olduğu rivâyetine yer

³⁶⁸ İbn Hişâm, III, s. 233.

³⁶⁹ İbn Hişâm, III, s. 258.

³⁷⁰ Vâkıdî, II, s. 463.

³⁷¹ Vâkıdî, II, s. 494; İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 469.

³⁷² Abdurrezzâk b. Hemmâm, II, s. 114.

³⁷³ Mukâtil b. Süleyman, III, s. 39.

³⁷⁴ İbn Hişâm, III s. 258; Abdurrezzâk b. Hemmâm, II, s. 114.

³⁷⁵ Vâkıdî, II, s. 494.

³⁷⁶ Ferrâ, II, s. 337.

verdikten sonra,³⁷⁷ “geri dönün” ifadesinin Müslümanları Hz. Peygamber’in ordusundan kaçmaya ve onu terketmeye çağırdığını bildirir.³⁷⁸ Bu ifadeyi kullananların Evs b. Kayzî ve onun düşüncesindeki kişiler olduğunu rivâyetlerle destekleyen Taberî,³⁷⁹ âyetteki “*Evlerimiz açık (korumasız)’ diyerek Peygamberden izin isteyenler*”in ise Benî Hârise olduğu bilgisine yer verir.³⁸⁰ Benî Hârise, Benî Selime ile birlikte Uhud gününün başarısızlığa uğraması için gayret sarfetmiş, sonra da böyle birşeyi bir daha yapmayacaklarına dair Allah’a ahidde bulunmuşlardır.³⁸¹ Mâverdî, Evs b. Kayzî ile birlikte Ebû Arâbe b. Evs’in de bulunduğunu kaydettikten sonra,³⁸² Hendek günü Hz. Peygamber’den izinsiz olarak cepheden ayrılanların sayısının sekseni bulunduğunu belirtir.³⁸³

Taberî’nin bu âyetle ilgili aktardığı rivâyetler toplu olarak değerlendirildiğinde, Benî Hârise Hz. Peygamber’e “*evlerimiz açık*” diyerek geride içlerinde hırsızların da bulunabileceği düşmanın olduğunu ve hırsızlık korkusunu yaşadıklarını söylemiş,³⁸⁴ Hz. Peygamber de kontrol için bir gözcü göndermiş, ancak orada herhangi bir düşmana rastlanmamıştır.³⁸⁵ Taberî ayrıca âyette “*evlerinin açık*” olduğunu söyleyerek *izin isteyenlerin, evleri açık olmadığı halde* bunu savaştan ve

³⁷⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, s. 47; İbn Ebû Hâtim, IX, s. 3120. Bu bilgi Taberî sonrası dönemde de tekrarlanacaktır: Vâhidî, *et-Tefsîrû’l-basît*, XVIII, s. 194-195; Begavî, VI, s. 332; Zemaşerî, V, s. 55; Sehâvî, II, s. 104; İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, VI, s. 360; Kurtubî, XVII, s. 97; Beyzâvî, III, s. 79; İbn Cüzeyy, II, s. 184; Suyûtî, XI, s. 752; Hz. Peygamber’in Yesrib’i Medine olarak adlandırması kaydı için bkz. Semerkandî, III, s. 42.

³⁷⁸ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, s. 47; Zeccâc, IV, s. 219; İbn Ebû Hâtim, IX, s. 3120; Bu bilgi Taberî sonrası dönemde de tekrarlanacaktır: Vâhidî, *et-Tefsîrû’l-basît*, XVIII, s. 194-195; Begavî, VI, s. 332; Zemaşerî, V, s. 55; Sehâvî, II, s. 104; Kurtubî, XVII, s. 97; Beyzâvî, III, s. 79; Suyûtî, XI, s. 752.

³⁷⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, s. 44-45; Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, II, s. 572; Nehhâs, V, s. 331; Mâverdî, IV, s. 381; Sa’lebî, VIII, s. 19; Begavî, VI, s. 332; Zemaşerî, V, s. 55; Kurtubî, XVII, s. 96; Beyzâvî, III, s. 79; Ebû Hayyân, VII, s. 212; İbn Cüzeyy, II, s. 184; Suyûtî, XI, s. 745; Bununla beraber temrîz sigasıyla Abdullah b. Übey ve ashâbı olduğu bilgisi için bkz: Sehâvî, II, s. 104; -İbn İshâk’ı kaynak göstererek- İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-azîm*, XI, s. 131; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 405.

³⁸⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, s. 47; İbn Atıyye, VII, s. 98; İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, VI, s. 360; Neseffî, III, s. 923; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-azîm*, XI, s. 131; Suyûtî, XI, s. 753; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 406.

³⁸¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, s. 47; İbn Ebû Hâtim, IX, s. 3120; Sa’lebî, VIII, s. 20; Vâhidî, *et-Tefsîrû’l-basît*, XVIII, s. 196; İbn Atıyye, VII, s. 99-100; Kurtubî, XVII, s. 98-99.

³⁸² Mâverdî, IV, s. 382; Suyûtî, XI, s. 753. Süheylî, Ebû Arâbe’yi Evs b. Kayzî’nin oğlu Arâbe b. Evs olarak kaydeder, bkz. Süheylî, III, s. 425.

³⁸³ Mâverdî, IV, s. 382; Ebû Hayyân, VII, s. 213.

³⁸⁴ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, s. 47; Nehhâs, V, s. 332; Mâturîdî, XI, s. 316; Semerkandî, III, s. 42; Sa’lebî, VIII, s. 19; Vâhidî, *et-Tefsîrû’l-basît*, XVIII, s. 197-198; Begavî, VI, s. 332; İbn Atıyye, VII, s. 98; İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, VI, s. 361; Kurtubî, XVII, s. 97-98; Neseffî, III, s. 923; Ebû Hayyân, VII, s. 212; İbn Cüzeyy, II, s. 184; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-azîm*, XI, s. 131; Suyûtî, XI, s. 753; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 406.

³⁸⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, s. 44; Nehhâs, V, s. 332.

Peygamber'e yardımdan kaçmak için yaptığını kaydeder.³⁸⁶ Mâturîdî bu yorumlarla beraber “*oysa evleri açık değildi*” ifadesinin Allah'ın o evleri muhafaza edeceği şeklinde de anlaşılabilceğini söyler.³⁸⁷

Mâverdî, “*Sizin burada durmak imkanınız yok. Haydi geri dönün*”, ifadelerinin Hz. Peygamber'in dininden müşriklerin dinine, savaşmak yerine emân dilemeye, savaş meydanından evlerine geri dönmeye işaret olabileceğini belirtirken³⁸⁸, bu sözü söyleyenleri “Onlar münâfıklardan Benî Sâlim idi” ve Süddî'nin “Onlar Abdullah b. Übey ve taraftarlarıydı” kaydıyla açıklamıştır.³⁸⁹ Maturîdî gibi³⁹⁰ Mâverdî de Hz. Peygamber'in Arap dilinde menfî anlamlar çağrıştırması sebebiyle Medine'ye Yesrib denilmesini yasakladığı rivâyetini kaydeder:

“Kim Medine'ye Yesrib derse Allah'tan mağfiret dilesin, çünkü orası güzeldir, orası güzeldir.”³⁹¹

Kurtubî, tarihî bilgiye verdiği önemi ilk dönem siyer kaynaklarına müracaatı yanında siyer şerhlerine atıf yaparak da gösterir: Nitekim âyette zikri geçen *Yesrib*'in Medine'nin bir bölgesi olduğuna dair bilgiyi tekrarladıktan sonra İbn Hişâm şârihi Süheylî'den naklen şu bilgiyi paylaşır:

“Buranın Yesrib olarak adlandırılması oraya yerleşen Amâlika'ya mensup Yesrib b. Amîl b. Mehlâil b. Avad b. Amlâk b. Lâvez b. İrem olmasındandır. Bu isimlerin bazılarında ihtilaf vardır. Amîl oğulları ise el-Cuhfe denilen yere yerleşmişlerdir. Buraya el-Cuhfe denmesinin sebebi ise sellerin onları buradan alıp götürmeleridir.”³⁹²

İbn Kesîr ise bu bilgiyi Süheylî'den şu nakille tamamlar:

³⁸⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 42-44; Zeccâc, IV, s. 219; Nehhâs, V, s. 333; Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-basît*, XVIII, s. 198; Zemahşerî, V, s. 55; İbn Atıyye, VII, s. 99; Neseî, III, s. 924; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 406.

³⁸⁷ Mâturîdî, XI, s. 316; Nehhâs, V, s. 332; Semerkandî, III, s. 42; İbn Ebû Zemenîn, III, s. 391; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, s. 361.

³⁸⁸ Mâverdî, IV, s. 381; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, s. 360.

³⁸⁹ Mâverdî, IV, s. 382; Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-basît*, XVIII, s. 195; Zemahşerî, V, s. 55; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, s. 359; Suyûtî, XI, s. 753; Süddî'yi zikretmeden temrîz sigasıyla rivâyet için bkz. İbn Atıyye, VII, s. 98; Neseî, III, s. 923; Ebû Hayyân, VII, s. 212.

³⁹⁰ Mâturîdî, XI, s. 315.

³⁹¹ Mâverdî, IV, s. 382; Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-basît*, XVIII, s. 194-195; Begavî, VI, s. 332; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, XI, s. 130-131; Bu ve Medine'nin faziletine dair diğer hadisler için bkz. Suyûtî, XI, s. 752.

³⁹² Kurtubî, XVII, s. 97; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, XI, s. 130-131.

“Bazılarının rivâyet ettiğine göre Medine’nin on bir adı vardır ki bunlar şöyledir: Medine, Tâbe, Taybe, Miskîne, Câbire, Mahabbe, Mahbûbe, Kâsıma, Mecbûre, Azrâ ve Merhûme.”³⁹³

Bu isimleri zikrettikten sonra ise Ka’bü’l-Ahbâr’dan şu rivâyeti aktarır:

“Biz Tevrat’ta Allah Teâlâ’nın Medine’ye ‘ey Taybe, ey Tâbe, ey Miskîne, hazîneler seni terketmez, senin taşlarını diğer kasabaların taşlarının üzerine kaldırım’ buyurduğunu gördük.”³⁹⁴

Ebüsûûd Efendi (ö. 982/1574), *Yesrib* ile kastedilenin Medîne-i Mutahhara olduğunu belirttikten sonra, münâfıkların *Yesrib* ismini tercih etmelerini Hz. Peygamber’in bu ismi yasaklamasına, “o güzeldir, o güzeldir” sözleriyle tarif etmesine rağmen, Hz. Peygamber’e muhalefet etmek kastına bağlar. Nitekim *geri dönün* ifadesinin her ne kadar ‘savaş meydanını terkedin’ anlamını içerdiği görünürse de kastedilen Hz. Peygamber’in dininden dönme çağrısıdır, der. Buna göre bu çağrı hem şirke geri dönmeyi, hem de Hz. Peygamber’i düşmanlarına teslim etmeyi içerir.³⁹⁵

Râzî’ye göre âyet, Ahzâb ordusunun zafere ulaşacaklarına kesin gözüyle bakan münâfıkların, Hz. Peygamber’den ayrılmayanların bu fiillerini sebepsiz ve anlamsız görmelerine, Ahzâb ordusuyla ittifak çağrılarında ve evlerinin korumasız olduğunu beyan edenlerin savaş meydanından kaçma emellerine işaret eder.³⁹⁶ Kurtubî de bunu teyid eder ve tarihî rivâyetlerle desteklerken, hemen *geri dönmelerini* isteyerek cepheden kaçmaya teşvik edenlerin Yahudiler olduklarını İbn Abbâs’tan gelen şu rivâyetle bildirir:

“Yahudiler Abdullah b. Übey ve onun münâfık taraftarlarına şöyle demişlerdi: Ebû Süfyan ve taraftarlarının elleriyle kendinizi ölüme götüren şey nedir? *Medine’ye geri dönün*. Bizler onlarla birlikteyiz, biz size emân veriyoruz.”³⁹⁷

³⁹³ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-azîm*, XI, s. 131.

³⁹⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-azîm*, XI, s. 131. İbn Kesîr ise diğer müfessirlerden farklı olarak Ka’bü’l-Ahbâr’dan nakille şehrin Tevrat’ta da zikredildiği bilgisini kaydeder ki, bu bilgi İbn Şebbe’de zikredilmiştir (İbn Şebbe, *Târîhu’l-Medîneti’l-Münevvere*, I, s. 163) Yine İbn Şebbe’nin işaret ettiği, şehrin isminin değiştirilmesine dair haberler arasında Medine’nin Allah tarafından adlandırıldığına dair şu kayıt dikkat çekicidir: “Medine Yesrib olarak anılıyordu, Rasûlullah dedi ki: Allah onu Tâbe olarak adlandırdı” (age, I, s. 164). İbn Kesîr’in bu yaklaşımı, hem müverrih hem müfessir kimliğinin kaynak çeşitliliğini tercihte etkili olduğunu gösterebilir.

³⁹⁵ Ebüsuûd Efendi, IV, s. 405.

³⁹⁶ Râzî, XV, s. 199.

³⁹⁷ Kurtubî, XVII, s. 97; Ebû Hayyân, VII, s. 213.

Kuşkusuz ki; bunları dile getirenler şehrin *her tarafından üzerlerine gelinse ve orada fitne çıkarmaları istense, onu mutlaka yapacaklar; o konuda fazla gecikmeyeceklerdir*. Müfessirlerin ekseriyeti “*her tarafından üzerlerine gelinse*” ibaresini “şehrin/Medine’nin her tarafından” olarak yorumlasa da, Zeccâc “evlerinin her tarafından” olarak açıklar.³⁹⁸ Zemahşerî (ö. 538/1144) ve diğer bazı müfessirler “Medine’nin her tarafından” yorumuna yer vermekle beraber Zeccâc’ın bu yorumunu temrîz sîgasıyla naklederler.³⁹⁹

Taberî’ye göre de âyette zikri geçen *fitne* imandan sonra şirke düşmektir,⁴⁰⁰ onların şirke icabeti de kendilerine iyilik getirecek birşeyi kabul eder gibi suhûletle gerçekleşecektir. Mâturîdî, *fitnenin* küfür olduğu rivâyetine de yer verir.⁴⁰¹ Zemahşerî buna Müslümanlarla savaşmayı da ekler.⁴⁰² Kurtubî Dahhâk’tan gelen rivâyetle *fitnenin* asabiyet üzere savaşmayı da kapsayabileceğini belirtir.⁴⁰³ Bu yorumlar Beyzâvî’nin *geri dönün* çağrısının aynı zamanda eski dinlerine davet olarak yorumlamasıyla birlikte düşünüldüğünde daha anlamlı olabilir.⁴⁰⁴

c) XIX. Yüzyıl ve Sonrası Dönem

Şevkânî, “*Ey Medine halkı, siz durulacak yerde değilsiniz, evlerinize dönün*” sözünü söyleyenlerin Mukâtîl b. Süleyman’dan nakille münâfiklardan Benî Sâlim, Süddî’den nakille Abdullah b. Übey ve taraftarları,⁴⁰⁵ temrîz sigasıyla da Evs b. Kayzî,⁴⁰⁶ Hz. Peygamber’den *izin isteyenlerin* ise Benî Hârise ve Benî Selime olduğunu belirtir.⁴⁰⁷ Saîd Havvâ (ö. 1989) ise Evs b. Kayzî bilgisine İbn İshâk’ı kaynak gösterir.⁴⁰⁸

³⁹⁸ Zeccâc, IV, s. 220; Nehhâs, V, s. 333.

³⁹⁹ Zemahşerî, V, s. 55; Râzî, XV, s. 200; Sehâvî, II, s. 105; Beyzâvî, III, s. 80; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 406.

⁴⁰⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, s. 45; İbn Ebû Hâtîm, IX, s. 3120; Mâturîdî, XI, s. 317; Nehhâs, V, s. 333; Semerkandî, III, s. 42; Sa’lebî, VIII, s. 19; Vâhidî, *et-Tefsîrû’l-basît*, XVIII, s. 198-199; Begavî, VI, s. 332; Sehâvî, II, s. 104; İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, VI, s. 361; Kurtubî, XVII, s. 99; Neseî, III, s. 924; Ebû Hayyân, VII, s. 213; Suyûtî, XI, s. 754.

⁴⁰¹ Mâturîdî, XI, s. 317; Ebû Hayyân, VII, s. 213; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-azîm*, XI, s. 132; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 406.

⁴⁰² Zemahşerî, V, s. 55; Beyzâvî, III, s. 80; Neseî, III, s. 924; Ebû Hayyân, VII, s. 213; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 407.

⁴⁰³ Kurtubî, XVII, s. 100.

⁴⁰⁴ Beyzâvî, III, s. 80; Neseî, III, s. 924.

⁴⁰⁵ Şevkânî, IV, s. 350-351; İbn Âşûr, XXI, s. 284.

⁴⁰⁶ Elmalılı, VI, s. 3881; Bilmen, VI, s. 2790; İbn Âşûr, XXI, s. 284.

⁴⁰⁷ Şevkânî, IV, s. 350-351; Bilmen, VI, s. 2790-2791.

⁴⁰⁸ Saîd Havvâ, s. 4401.

İbn Âşûr *evlerinize dönün* ifadesi için Süddî'nin naklinin doğru olduğunu, zira Abdullah b. Übey'in münâfıkların reisi olduğunu ekler.⁴⁰⁹ Elmalılı, *geri dönün* ifadesinin imandan küfre dönmeye çağırdığı gibi Hz. Peygamber'in yanından Medine'ye dönmeye teşvik olabileceğini belirtirken,⁴¹⁰ *Yesrib* isminin tercihinin Hz. Peygamber'e muhalefet amaçlı olduğunu söyler.⁴¹¹ Şevkânî, *Yesrib*'e dair bilgilerde ve âyetin genel yorumunda ise Taberî'nin kayıtlarını aktarır.⁴¹² Elmalılı da İbn Kesîr'e benzer şekilde bu bilgileri zenginleştirir.⁴¹³

Seyyid Kutub, Hendek etrafında saf tutan Müslümanların kadınlar ve çocuklar hakkındaki endişelerini artıracak şekilde evlerine geri dönmeye çağıran münâfıkların çağrısına uyanların, Benî Hârise'den Evs b. Kayzî önderliğinde Hz. Peygamber'den izin istediklerine ve Sa'd b. Muâz'ın bu izne itirazına yer verir.⁴¹⁴ İbn Âşûr, Seyyid Kutub'la uzlaşmakla beraber 'ehl-i siyeri' kaynak göstererek o gün izinsiz şekilde cepheden ayrılanların sayısının sekseni bulduğunu belirtir. Âl-i İmrân Sûresi'nde haklarında âyet nâzil olmuş Benî Hârise ve Benî Selime'nin evleri şehrin en uzak noktasındadır; nitekim Uhud Savaşı'nda Benî Selime Hz. Peygamber'e gelerek evlerinin şehre uzak olduğunu ve Mescid'in yakınına taşınmak istediklerini dile getirdiklerinde şu cevabı almışlardır:⁴¹⁵ "Ey Benî Selime, adımlarınızın hesabını mı tutuyorsunuz?"

Medine hendekle koruma altına alınmış olmasına ve Hz. Peygamber böyle bir mazeretin bir aldatma olduğunu bilmesine rağmen bilginin doğru olup olmadığını teyid ettirmek için bölgeyi kontrol ettirmiştir, *oysa onların evi açık değildir*.⁴¹⁶ Elmalılı'ya göre düşmanın şehrin dışından girme ihtimalinin hiç bulunmadığına, şehrin içinde ise asayiş önlemleri olduğuna göre bu sadece savaştan firar niyetine delalettir.⁴¹⁷

Mevdûdî, Benî Kurayza'nın ihanetinin münâfıklar için önemli bir bahane oluşturduğunu, ailelerini korumak için evlerine gitmek mazeretiyle Hz. Peygamber'den izin istediklerini kaydettikten sonra, Hz. Peygamber'in saldırıları

⁴⁰⁹ İbn Âşûr, XXI, s. 284-285.

⁴¹⁰ Elmalılı, VI, s. 3881; Saîd Havvâ, s. 4401; Mevdûdî, IV, s. 397.

⁴¹¹ Elmalılı, VI, s. 3881.

⁴¹² Şevkânî, IV, s. 350-351; Bilmen, VI, s. 2790-2791; Saîd Havvâ, s. 4401.

⁴¹³ Elmalılı, VI, s. 3881; İbn Âşûr, XXI, s. 285.

⁴¹⁴ Seyyid Kutub, XXI, s. 2838-2839.

⁴¹⁵ İbn Âşûr, XXI, s. 285-286.

⁴¹⁶ İbn Âşûr, XXI, s. 286.

⁴¹⁷ Elmalılı, VI, s. 3881-3882.

önlemeye yönelik savunma planı göz önünde bulundurulduğunda bu mazerete mahal olmadığını söyler.⁴¹⁸

Oysa aynı münâfiklar, şehrin *her tarafından üzerlerine gelirse ve orada fitne çıkarmaları istense, onu mutlaka yapacaklardır*. Elmalılı'ya göre de *fitne* dinden dönmektir; münâfiklar bu hal karşısında tereddüt etmeden irtidatı kabul edeceklerdir.⁴¹⁹ İbn Âşûr'a göre *fitne* hile ve tuzaklarla, Müslümanları tefrikaya düşürerek İslam cephesinin dağılmasına zemin hazırlamaktır, *fitneyi* şirk ya da savaş olarak tefsir etmek doğru değildir.⁴²⁰ Mevdûdî'ye göre ise *fitne*, Ahzâb ordusunun şehre gâlip olarak girdikten sonra Müslümanları tamamen ortadan kaldırmak amacıyla münâfiklara teklif edeceği işbirliğidir.⁴²¹

d) Taberî ve Sonrası Siyer-Megâzî Edebiyatı

Taberî, bu âyete yer vermeyip âyetin lafızlarını tarihî anlatısının içinde kullanarak bu sözü söyleyenlerin Benî Hârîse'den Evs b. Kayzî olduğunu belirtir.⁴²² İbn Kesîr ise Taberî'nin yöntemini izlemekle birlikte "Ben derim ki, şu âyet-i kerîmelerde bu ve benzeri kişiler kastedilmektedir" der ve âyeti zikreder.⁴²³

Makrizî, "Evlerimiz Açıktır diyen Benî Hârîse" başlığı altında Evs b. Kayzî'nin sözlerine yer vererek Hz. Peygamber'den izin istemelerine ve Sa'd b. Muâz'ın buna itirazına değinir.⁴²⁴

Şâmî, "Benî Kurayza'nın Rasûlullah ile Aralarındaki Ahdi Bozduğunun Zikri" başlığı altında, bu haber ile müminlerin sarsıldığına, cephede korku ve endişe oluştuğuna, Hz. Peygamber'in şehirde devriye olarak Seleme b. Eslem ve Zeyd b. Hârîse'yi görevlendirdiğine değindikten sonra bu âyetlere yer verir. Şâmî, burada "onlardan bazıları" şeklinde kapalı ifade kullanmış, ancak tarihî anlatımında âyetin lafızlarıyla bunu söyleyenin Benî Hârîse'den Evs b. Kayzî olduğu bilgisini

⁴¹⁸ Mevdûdî, IV, s. 397.

⁴¹⁹ Elmalılı, VI, s. 3882; Seyyid Kutub, XXI, s. 2838-2839; İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, VII, s. 364; Saîd Havvâ, s. 4401.

⁴²⁰ İbn Âşûr, XXI, s. 288.

⁴²¹ Mevdûdî, IV, s. 397.

⁴²² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, s. 572; İbn Abdilberr, II, s. 91.

⁴²³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, VI, s. 38-39.

⁴²⁴ Makrizî, I, s. 233-234; Köksal, V, s. 239.

vermiştir.⁴²⁵ Mübarekfûrî bu âyete atıfta bulunduktan hemen sonra Hendek Savaşı'nda Benî Selime'nin çözüldüğünü belirtir.⁴²⁶

Ömerî, münâfıkların nifak ve savaştan korkularına delil olarak bu âyetleri zikretmekle birlikte, kimler olduğuna dair bir bilgiye yer vermez.⁴²⁷ Bazen de siyer müellifi, münâfıkların savaş esnasındaki tutumlarını; korkaklıklarını, nifaklarını ve gerçek olmayan söylemlerini anlatırken bu âyete yer verir.⁴²⁸

Arcûn, “*Ey Yesrib halkı! Sizin burada durmak imkanınız yok. Haydi geri dönün*” çağrısında bulunan münâfıkların *Medine* yerine *Yesrib* ismini tercih etmelerini, müminlerin küfre dönmelerine dair bir çağrı olarak görür: Zira *Medine* Hz. Peygamber'in isimlendirmesi sebebiyle İslam kimliğini kazanmıştır, *Yesrib* isminin tercihi ise onların tarihine, eski dinlerine ve hayatlarına bir hatırlatmadır.⁴²⁹ Münâfıklar, *her taraftan üzerlerine gelirse ve orada fitne çıkarmaları istense, onu mutlaka yapıp; o konuda fazla gecikmeyeceklerdir*. Arcûn âyetin yorumunda Zemahşerî'yi kaynak gösterir ve onların Hz. Peygamber'e ve müminlere yardımdan kaçınmaları ölçüsünde küfre geri dönmeye meyilli olduklarını dile getirir.⁴³⁰

e) Tesbit ve Değerlendirmeler

1. Çağrıda Bulunan Münafıkların Kimliği

Tefsir edebiyatına bakıldığında, “*siz durulacak yerde değilsiniz, evlerinize dönün*” çağrısında bulunanların kimler olduğuna dair temelde iki yaklaşımın benimsendiği görülür:

- a. Evs b. Kayzî ve taraftarları
- b. Abdullah b. Übey ve taraftarları/Yahudiler

Erken dönem siyer-megâzî edebiyatında bu çağrıda bulunanlar Evs b. Kayzî ve taraftarları olarak yer almış, müfessirlerin ekseriyeti de bu bilgiyi nakletmişlerdir.

Siyer-megâzî edebiyatı incelendiğinde, Medine'de müşrik olarak yaşama imkanını ortadan kaldıran Bedir Savaşı'ndan sonra Müslüman olduğunu açıklayan Abdullah b. Übey, Uhud Savaşı'nda 300 kişilik bir kuvvetle Hz. Peygamber'e

⁴²⁵ Şâmî, IV, s. 528-529.

⁴²⁶ Mübarekfûrî, s. 248.

⁴²⁷ Ömerî, I, s. 422-425; Sallâbî, s. 600-601; İzzet Derzeze, *Sîretü'r-rasûl*, II, s. 343.

⁴²⁸ Arcûn, IV, s. 158, 160.

⁴²⁹ Arcûn, IV, s. 160.

⁴³⁰ Arcûn, IV, s. 161.

katılmış, ancak savaşacaklarını bilmeden orduya katıldığını ileri sürerek Medine'ye geri döneceğini açıklamıştır.⁴³¹ Kabilesinin müttefiki olan Benî Kaynuka' ve Benî Nadîr Yahudilerini Hz. Peygamber'e karşı desteklemiştir.⁴³² Müstalikoğulları Savaşı'ndan dönerken muhacirler aleyhine sözler sarfetmiş⁴³³, İfk hadisesinin yayılmasında başı çekmiştir.⁴³⁴ Mâide 5/51, Haşr 59/11 ve Nûr 24/11 âyetlerinin Abdullah b. Übey'in bu faaliyetleri sebebiyle nâzil olduğu belirtilir.⁴³⁵ Bütün bu faaliyetlerine karşılık Abdullah b. Übey'in Hendek Savaşı'nda yer almadığı, isminin bu savaşın anlatımında kaydedilmediği görülür.

Bu çağrıda bulunanların Abdullah b. Übey ve taraftarları olduğu bilgisine yer veren müfessirler bu bilgiyi Süddî rivâyetine dayandırır, bazı müfessirler ise temrîz sigasını tercih ederler. Bu bilgi, Evs b. Kayzî bilgisi ile birlikte zikredildiğinde tercih değil, bir rivâyet aktarımı olarak değerlendirilir. Nitekim Mâverdî, Sa'lebî, Zemahşerî, İbn Atıyye, Sehâvî (ö. 643/1245), Kurtubî, Ebû Hayyân ve Suyûtî'nin her iki bilgiyi de kaydettikleri görülür.

Nesefî ise yalnızca Abdullah b. Übey bilgisine yer verir. Şevkânî'nin Süddî'yi zikrederek Abdullah b. Übey bilgisini paylaşp, Evs b. Kayzî bilgisini temrîz sigasıyla kaydetmesi tercihinin gösterir niteliktedir. İbn Âşûr ise her iki bilgiyi paylaşmakla beraber "Süddî'nin rivâyeti tercih edilmeli" kaydını düşer ve ekler: "Çünkü o münâfikların reSIDIR."

Yalnızca Evs b. Kayzî bilgisine yer veren müelliflere ise Taberî, Nehhâs, Begavî, İbn Atıyye, Beyzâvî, İbn Cüzeyy (ö. 741/1340) ve İbn Kesîr örnek verilebilir. İbn Kesîr ve Saîd Havvâ bu bilgiye İbn İshâk'ı kaynak gösterir. Elmalılı ve Ömer Nasûhi Bilmen de bu görüşü tercih eder.

Bazı müfessirlerin Abdullah b. Übey ve taraftarları bilgisine yer vermesi, Mukâtil b. Süleyman'ın bu âyetin tefsirinde Âl-i İmrân 122'nin Hendek Savaşı esnasında nâzil olduğunu belirtmesi yorumuna -bir ihtimal olarak- dayandırılrsa dahi iki problem ortaya çıkar:

- a. İbn İshâk, Vâkıdî ve Taberî bu âyetin Uhud Savaşı'nda nâzil olduğunu belirterek âyetin tarihlendirilmesinde önemli bir katkıda bulunmuşlardır; dolayısıyla Âl-i İmrân sûresine/Uhud Savaşı'na

⁴³¹ İbn Hişâm, III, s. 125.

⁴³² İbn Hişâm, III, s. 51-53, 200.

⁴³³ İbn Hişâm, III, s. 302-304.

⁴³⁴ İbn Hişâm, III, s. 311-312.

⁴³⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Talât Koçyiğit, "Abdullah b. Übey b. Selûl", *DİA*, I, 139-140.

yorumu hamlederek Abdullah b. Übey'in savaşta etkin olduğu düşüncesinin dile getirilmesi, açık bilgi olmadığı için hatalı olabilir.

b. Vâkıdî, Uhud Savaşı anlatımında şu bilgileri kaydeder:

“Hz. Peygamber müşriklerle karşılaşmak üzere yola çıkıp da Şeyhayn mevkiine ulaştığında tepeye çıkmış ve arkasından yüksek sesle gelen bir silahlı bölüğün geldiğini görmüş, ‘Bu nedir?’ diye sorduğunda ashâbdan ‘Bunlar Abdullah b. Übey ve Yahudilerden olan müttefikleridir’ cevabını almıştır. Hz. Peygamber bu cevap üzerine ‘Şirk ehline karşı şirk ehlinden yardım istenmez’ demiştir.”⁴³⁶

Vâkıdî'nin konunun devamı mahiyetindeki bir diğer kaydı ise şöyledir:

“Hz. Peygamber Şeyhayn'da zırhını giymiş, namaz vakti girdiğini görünce ashâbıyla birlikte namaza durmuştur. Bu durumu izleyen Abdullah b. Übey bölüğüyle olduğu yerden ayrılmış, Abdullah b. Amr b. Harâm bu durumu farkederek onu takip etmiştir. Abdullah b. Amr ona kendilerini ve ailelerini koruyacakları şeylerden Hz. Peygamber'i de koruma sözlerini hatırlatmış, Abdullah b. Übey'den şu cevabı almıştır: ‘Aralarında bir savaş olacağını sanmıyorum. Beni dinlesen, *sen de dönerdin*. Çünkü akıl fikir sahibi olanlar döndüler. Biz şehrimizde ona yardım edenlerden iken, bana danıştığı halde muhalefet etti, çoluk çocuğun sözünü dinledi.’⁴³⁷

Görebildiğimiz kadarıyla, bazı müfessirlerin Medine'ye geri dönme çağrısında bulunanların Abdullah Übey ve taraftarları/Yahudiler olduğu yorumuyla bu bilgiler arasında bir benzerlik görülmektedir. Dolayısıyla bu yorumda, Uhud Savaşı'na dair bir bilginin Hendek Savaşı'na hamledilmesi gibi bir zaman hatası gündeme gelebilir. Abdullah b. Übey'in Hendek Savaşı'nda etkin olduğuna dair kanaat, Mukâtil b. Süleyman ve Şevkânî gibi müfessirlerce diğer âyetlerin tefsirinde de sürdürülecektir.

Bu tesbit ve değerlendirmeler şüphesiz ki, erken dönem siyer-megâzî edebiyatından bize ulaşan bilgiler ekseninde yapılmıştır. Hendek Savaşı'nın hemen öncesinde ve sonrasında; Uhud'da, Benî Nadîr sürgününde, Müreysi'de ve ifk hadisesinde Abdullah b. Übey'in etkin rolünü kaydeden bu eserlerde yer almasa bile,

⁴³⁶ Vâkıdî, I, s. 215-216.

⁴³⁷ Vâkıdî, I, s. 219.

Muhammed Hamîdullah'ın, onun Hendek Savaşı'nın tertip edicilerinden biri olma ihtimali üzerinde durması da⁴³⁸ gözden kaçırılmaması gereken bir husustur.

2. Yesrib İsminin Zikredilmesi Meselesi

Âyette Medine'nin *Yesrib* olarak anılması bazı müfessirlerin dikkatini çekmiş, tefsirlerinde Yesrib'in tarihçesine dair kayıtlar düşmüşlerdir. Bunlar arasında Süheylî kaynak alınarak zikredilen bilgi, Yesrib adının Amâlîka'ya mensup Yesrib b. Amîl b. Mehlâîl'e dayanmasıdır ki, Amîl oğulları, sellerin onları buradan alıp götürmesinden adını alan el-Cuhfe denilen yere yerleşmişlerdir.⁴³⁹

Mes'ûdî bu bilgiye yer verdikten sonra Allah'ın şu âyetlerle bu kavmin sonunu haber verdiğini söyler:

*“Semûd ve Âd kavimleri yüreklerini hoplatacak olan büyük felaketi (kıyameti) yalanladılar. Semûd kavmi korkunç bir sarsıntı ile helâk edildi. Âd kavmine gelince, onlar da uğultulu ve dondurucu şiddetli bir rüzgârla helak edildi.”*⁴⁴⁰

Mes'ûdî'nin bu kaydı tarihin Kur'ân'a arzı açısından dikkat çekicidir, nitekim Semûd kavmi, kökeni Hz. İsmâîl'den öncesinde var olan Arabü'l-ârîbe'den sayılıp bugün Medine ile Şam arasında Vâdilkurâ bölgesinde –Arap yarımadasının kuzeybatısında-, *“bahçelerin ve kaynak sularının, ekinlerin ve tomurcukları dolgun hurmalıkların içinde dağlardan gösterişli evler yontarak”*⁴⁴¹ yaşamıştır. Bugün Hicr bölgesinde bulunan kalıntılarda kaya yazıtlarına rastlanması, Hz. Peygamber'in Tebük Seferi'ne giderken bölgeyi *“Semûd toprakları”* olarak tanımlaması, oradan geçerken bu kavmin cezalandırılmış olmaları sebebiyle harabelere girilmemesi, kuyularından su çekilmemesi, ashâbına bu hadiseden ibret dersi çıkarmalarını öğütlemesi bu bilgileri kuvvetlendirmiştir.⁴⁴²

Taberî, âyetin tefsirinde Yesrib'in bir yer/bölge ismi olduğu, Hz. Peygamber'in yerleştiği Medine'nin ise Yesrib'in bir nahiyesi olduğu bilgisine yer verir ve sonraki dönem müfessirlerince bu bilgi tekrarlanır. Şehrin ilk kuruluş aşamasında kuzey bölgesindeki Curf ve Kanât vadileri arasında kalan bölgeye Yesrib

⁴³⁸ Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, I, s. 243-244.

⁴³⁹ Bu bilgi için bkz: Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, II, s. 148.

⁴⁴⁰ Hâkka 69/4-6.

⁴⁴¹ Şuarâ 26/146-149.

⁴⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. Celal Kırca, *“Semûd”*, *DİA*, XXXVI, 500-501.

adının verilip daha sonra şehrin tamamının bu isimle anılması⁴⁴³, Hz. Peygamber'in hicreti, bunun bir devamı olarak da *Yesrib* adının *Medine*'ye dönüştürülme süreci göz önünde bulundurulduğunda ilk bilgi ile bir çelişki oluşturmadığı söylenebilir.

Görebildiğimiz kadarıyla müfessirler “zarar vermek, bozmak, karıştırmak, kötülemek, başa kakmak” anlamlarına gelen *serb* kökünden türeyen *Yesrib* isminin⁴⁴⁴ Hz. Peygamber tarafından hoş karşılanmadığı, hatta şehri bu isimle anmanın Allah'tan mağfiret dilemeye sebep teşkil ettiği hadislerine yer vermekle birlikte, Kur'ân-ı Kerîm'de dört yerde *Medine* olarak zikredilen şehrin –ki bu âyetlerden biri yine Ahzâb sûresindedir- bu âyette neden *Yesrib* olarak anıldığına değinmemiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de şehrin *Medine* olarak anıldığı âyetler şu mealdedir:

- a. “Çevrenizdeki bedevîlerden birtakım münâfiklar vardır. **Medine** halkından da münâfiklıkta direnenler var ki sen onları bilmezsin. Biz onları biliriz. Onlara iki defa azap edeceğiz. Sonra da büyük bir azaba itileceklerdir.”⁴⁴⁵
- b. “**Medine** halkı ve onların çevresinde bulunan bedevîlere, Allah'ın Rasûlünden geri kalmak, kendi canlarını onun canından üstün tutmak yaraşmaz. Çünkü onların, Allah yolunda çektikleri susuzluk, yorgunluk, açlık, kâfirleri öfkelendirmek üzere bir yere adım atmaları ve düşmana karşı herhangi bir başarı kazanmaları gibi hiçbir olay yoktur ki karşılığında kendilerine iyi bir amel yazılmış olmasın. Şüphesiz Allah, iyilik yapanların mükâfatını elbette zayi etmez.”⁴⁴⁶
- c. “Andolsun, eğer münâfiklar, kalplerinde bir hastalık bulunanlar ve **Medine**'de kötü haberler yayıp ortalığı karıştıranlar (tuttukları yoldan) vazgeçmezlerse, elbette seni onların üzerine gitmeye teşvik edeceğiz. Onlar da (bundan sonra) orada lânete uğramış kimseler olarak seninle pek az süre komşu kalacaklardır. Nerede bulunurlarsa, yakalanırlar ve yaman bir şekilde öldürülürler.”⁴⁴⁷
- d. “Onlar, ‘Andolsun, eğer **Medine**'ye dönersek, üstün olan, zayıf olanı oradan mutlaka çıkaracaktır’ diyorlardı. Hâlbuki asıl üstünlük, ancak Allah'ın, Peygamberinin ve müminlerindir. Fakat münâfiklar (bunu) bilmezler.”⁴⁴⁸

⁴⁴³ Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşcı, “Medine”, *DİA*, XXVIII, 305-311.

⁴⁴⁴ Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşcı, a.g.md, 305-311.

⁴⁴⁵ Tevbe 9/101.

⁴⁴⁶ Tevbe 9/120.

⁴⁴⁷ Ahzâb 33/60.

⁴⁴⁸ Münâfikûn 63/8.

Zikredilen bu âyetlerin doğrudan münâfikların Medine'deki faaliyet, tutum ve davranışlarını konu edinmesine ve Ahzâb Sûresi'nin 13. âyetinde de benzer bir durum ve tutumdan bahsedilmesine rağmen şehrin bu âyette *Yesrib* ismiyle anılması dikkat çekicidir. Görebildiğimiz kadarıyla, diğer âyetlerin aksine Medine'nin *Yesrib* olarak anılması şu iki ihtimale bağlanabilir:

a. Müfessirler âyette zikri geçen topluluğun Benî Hârise ve Benî Selime olduğunda ittifak etmiştir. Hatta Semerkandî, onların evlerinin Medine'nin bir bölgesinde olduğunu teyid eder.⁴⁴⁹ Semhûdî de Hz. Hamza'nın şehid edildiği bölgenin batısındaki, Evs'ten Benî Hârise ile Hazrec'den Benî Selime'nin yerleşik olduğu bölgenin *Yesrib* olarak anıldığı bilgisini verir.⁴⁵⁰ Dolayısıyla *Yesrib*, Benî Hârise ve Benî Selime'nin meskun olduğu mahaldir, Medine'nin bir bölgesidir. Nitekim âyet münâfikların *Yesrib* ahalisi olan Benî Hârise ve Benî Selime'ye cepheyi terketmelerine dair yaptıkları çağırısı içerir.

b. Ebüssuûd Efendi ve Elmalılı, münâfikların *Yesrib* ismini tercih etmelerini Hz. Peygamber'e muhalefet ile açıklar. Arcûn ise, Medine'nin İslam kimliğini reddederek küfür dönemini hatırlatma ve o döneme yeniden çağırma olarak yorumlar. Müelliflerin bu yorumları sosyo-psikolojik ortam göz önünde bulundurulduğunda kuşkusuz ki önemli açılımlar sunar. Bu yaklaşım aynı zamanda bu müelliflerin kronoloji odaklı zaman-mekan bağlamını takip ettiklerinin de bir örneğini teşkil eder.

III. Allah'a Verilen Sözün Hatırlatılması

Âyet münâfikların sözlerinden dönme şeklinde sıkça tezahür eden, genel karakter hâline gelen tutumlarına dair bir hatırlatmadır. Barış zamanında yaptıkları hatalara dair pişmanlıklarını dile getiren münâfiklar, savaş zamanında güçlü görünenden yana tavır koyarak verdikleri sözleri yine unutmışlardır:

﴿وَلَقَدْ كَانُوا عَاهِدُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ لَا يُؤْتُونَ الْأَدْبَرَ ۖ وَكَانَ عَهْدُ اللَّهِ مَسْئُولًا﴾

⁴⁴⁹ Semerkandî, III, s. 42.

⁴⁵⁰ Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, I, s. 8-9.

15. Âyet: “*Andolsun ki, onlar, daha önce geri dönüp kaçmayacaklarına dair Allah’a söz vermişlerdi. Allah’a verilen söz ise sorumluluğu gerektirir.*”

a) Taberî Öncesi Dönem

Mukâtil b. Süleyman bir önceki âyete bağlı olarak yorumu devam ettirir. Buna göre Hendek savaşından önce 70 kişi Akabe Biatı’nda,⁴⁵¹ Hz. Peygamber’i kendilerini, çocuklarını ve mallarını korudukları gibi koruyacaklarını taahhüd etmiş, bozguna uğradıklarında arkalarını dönmek, yüz çevirmemek üzere Allah’a söz vermişlerdir. Allah kuşkusuz ki ahidlerin yerine getirilip getirilmediğinin hesabını soracaktır. Mukâtil bu âyetin tefsirinde ayrıca Akabe Biatı’nın yapıldığı gece Allahın düşmanı İblis’in Ensarın şartlarını duyduğunu, insanları uyandıran bir çığlık attığını, Hz. Peygamber’in de İblis için “Kahrol Allah düşmanı!” dediğini rivâyet eder.⁴⁵²

İbn İshâk ise *onlardan* maksadın Benî Hârise olduğunu, Benî Selime ile birlikte Uhud gününde bozulup geri çekilmek üzere iken böyle bir şeyi bir daha asla yapmayacaklarına dair Allah’a söz verdiklerini, Hendek günündeki tavırları sebebiyle Allah’ın bu âyetle bu sözlerini onlara hatırlattığını kaydeder.⁴⁵³ Bu yoruma göre Benî Hârise ve Benî Selime Ensar’dan sayılmakla bu iki görüş arasında tenâkuz olmadığı düşünülürse de, birine göre söz Akabe Biatı’nda, diğer görüşe göre ise Uhud’dan hemen sonra verilmiştir.

Vâkıdî ise Sa’lebe’nin Uhud günü bir daha savaştan kaçmayacaklarına dair söz verdiklerini, bu âyetin de o söze işaret ettiğini belirtir.⁴⁵⁴

b) Taberî ve Sonrası Dönem

Taberî de ilk dönem müelliflerini teyid eder şekilde, bu âyetin Hendek günü Benî Hârise’nin fiilleri sebebiyle nâzil olduğunu belirtir ve delil olarak İbn İshâk’tan

⁴⁵¹ Mukâtil b. Süleyman’ın aksine II. Akabe Biatı’na katılanların sayısı 73’ü erkek ve 2’si kadın olmak üzere 75 kişidir. (Ahmet Önkâl, “Akabe Biatları”, *DİA*, II, 211)

⁴⁵² Mukâtil b. Süleyman, III, s. 39. Mukâtil b. Süleyman’ın naklettiği hadislerin tahrir ve değerlendirmesi için bkz. İrfan Zahitoğlu, *Mukâtil b. Süleyman’ın Tefsir-i Kebir’indeki Hadislerin Tahriri ve Değerlendirilmesi*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2015.

⁴⁵³ İbn Hişâm, III, s. 258.

⁴⁵⁴ Vâkıdî, II, s. 495.

naklen yukarıdaki rivâyete yer verir.⁴⁵⁵ Bununla birlikte Taberî, Katâde'den rivâyetle Bedir'e katılmayan ve ashâb-ı Bedr'e Allah'ın bahşettiği şeref ve fazileti gören bir grubun "eğer Allah bize bir savaş gösterirse biz de savaşacağız" sözlerine karşılık bunu gerçekleştirmedikleri ve bu âyetin nâzil olduğu haberini de kaydeder.⁴⁵⁶ Mâturîdî ise bu rivâyetler yanında 'ehl-i te'vîlin bazılarının' Akabe Biati'nı hatırlatmasını da nakleder.⁴⁵⁷ Sa'lebî, Taberî'den farklı olarak bu âyetteki *ahd*in Akabe Biati'na işaret ettiği noktada Mukâtil b. Süleyman'ı takip eder ve bunu eserine alır.⁴⁵⁸

Zemahşerî'nin İbn Abbâs ve İbn İshâk⁴⁵⁹ rivâyetlerine kıymet verdiği görülürken, Râzî'ye göre âyet, bundan önce savaşa katılmayıp pişmanlık duyanların bir daha savaş olursa geri kalmama ahidlerine rağmen kaçmalarına şamil edilmelidir.⁴⁶⁰

c) XIX. Yüzyıl ve Sonrası Dönem

Şevkânî, âyetin Bedir'e katılmayan ve ashâb-ı Bedr'e Allah'ın bahşettiği şeref ve fazileti gören bir grubun "eğer Allah bize bir savaş gösterirse biz de savaşacağız" sözlerini sarfettikleri, Taberî'nin de yer verdiği Katâde rivâyetini nakleder, "onlar Benî Hârise ve Benî Selime'dir" der.⁴⁶¹ Elmalılı, tıpkı önceki dönem müellifleri gibi âyetin hemen akabinde İbn İshâk'tan naklen burada kastedilenlerin Benî Hârise ve Benî Selime olduğunu belirtirken,⁴⁶² İzzet Derveze münâfikların Uhud Savaşı'ndan sonra Hz. Peygamber'den ayrılmayacakları ve kaçmayacaklarına dair sözleri olarak kaydeder, ancak taraflara dair bilgi vermez.⁴⁶³

⁴⁵⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 46-47; Begavî, VI, s. 333; Zemahşerî, V, s. 56; İbn Atıyye, VII, s. 100; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, s. 363; Beyzâvî, III, s. 80; Neseî, III, s. 924; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 407.

⁴⁵⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 47; Mâturîdî, XI, s. 317; Begavî, VI, s. 333; Sehâvî, II, s. 105; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, s. 362; Kurtubî, XVII, s. 100; Ebû Hayyân, VII, s. 213; Suyûtî, XI, s. 754; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 407.

⁴⁵⁷ Mâturîdî, XI, s. 317-318; Semerkandî, III, s. 42-43; Begavî, VI, s. 333; Zemahşerî, V, s. 56; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, s. 363; Kurtubî, XVII, s. 101.

⁴⁵⁸ Sa'lebî, VIII, s. 29.

⁴⁵⁹ Kurtubî, XVII, s. 100; Ebû Hayyân, VII, s. 213.

⁴⁶⁰ Râzî, XV, s. 200; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, XI, s. 132.

⁴⁶¹ Şevkânî, IV, s. 351.

⁴⁶² Elmalılı, VI, s. 3882; Seyyid Kutub, XXI, s. ; Bilmen, VI, s. 2791; İbn İshâk'a işaret etmeden bu bilgi için bkz. İbn Âşûr, XXI, s. 289.

⁴⁶³ İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, VII, s. 343; Mevdûdî, IV, s. 397.

d) Taberî ve Sonrası Siyer-Megâzî Edebiyatı

İzzet Derveze tefsirinde olan bilgiyi siyerinde de tekrarlar, bir ziyadede bulunmaz.⁴⁶⁴ Münâfıkların hıyânet içinde olmaları ve ahidlerine sadakat göstermemeleri sebebiyle Yahudiler'e benzediklerine işaret eden Arcûn, buna delil olarak Taberî ve sonrası dönemde de dile getirilen "eğer Allah bize bir savaş gösterirse biz de savaşağız" sözlerini zikreder ve bu âyeti temellendirir.⁴⁶⁵ M. Âsım Köksal (ö. 1998) ise Taberî'nin tefsirini kaynak göstererek burada kastedilenlerin Uhud Savaşı ardından verdikleri sözün hilafına davranan Benî Hârise ve Benî Selime olduğunu belirtir.⁴⁶⁶

e) Tesbit ve Değerlendirmeler

1. Allah'a Verilen Sözün Mahalli

Genel olarak bakıldığında Allah'a verilen sözün mahalli tartışmasında temelde iki yaklaşımın benimsendiği görülür:

- a. Akabe Biatı
- b. Bedir ve Uhud Savaşları sonrası

İbnü'l-Cevzî, tefsirinde bu âyetin Akabe Biatı'nda verilen sözü de kapsayabileceğini belirtenlere karşılık, Vâkıdî'yi kaynak alarak, âyetin Uhud Savaşı'ndan kaçınanların bir daha savaş olursa ondan kaçmamaya söz verenlere hitap ettiğini söyler. Eğer ilahî kelamın burada münâfıklara hitap ettiği kabul ediliyorsa, Akabe Biatı'nda biat edenlerin hepsine münâfıklığın nasıl şâmil edilebileceğini sorar.⁴⁶⁷

Esasen, Benî Hârise ve Benî Selime'nin Ensar'dan olması ve Akabe Biatı'nda bulunmaları iki farklı yaklaşım gibi görünen bu ayrımı uzlaştıracaktır. Nitekim Akabe Biatı'nda Benî Hârise'den Zuheyr b. Râfi', Ebû Bürde b. Niyâr, Büheyr b. el-Heysem⁴⁶⁸ ile Benî Selime'den Bişr b. Berâe b. Ma'rûr, Sinan b. Sayfî, Ma'kıl b. el-Münzir, Mes'ud b. Yezîd, Dahhâk b. Hârise, Yezîd b. Harâm, Cübâr b. Sahr, Tufeyl

⁴⁶⁴ İzzet Derveze, *Sîretü'r-rasûl*, II, s. 116.

⁴⁶⁵ Arcûn, IV, s. 161.

⁴⁶⁶ Köksal, V, s. 240.

⁴⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, s. 363.

⁴⁶⁸ İbn Hişâm, II, s. 98.

b. Mâlik ve Hendek'te şehit düşen Tufeyl b. Nu'mân bizzat bulunmuşlardır.⁴⁶⁹ Benî Hârise ve Benî Selime'den Uhud'da ve Hendek'te çözüme gösteren kişilerin varlığı, bu iki boyun bütün fertlerine şamil edilmese gerektir. Aksi takdirde, İbnü'l-Cevzî'nin Akabe Biatı'nda bulunanların hepsine münâfiklığın nasıl şamil edilebileceği sorusu, nifâkın Benî Hârise ve Benî Selime'nin bütün fertlerine şümûlü problemini doğuracaktır.

Vâkıdî'de yer alan şu rivâyet ise Akabe Biatı yorumunu benimseyen müfessirlere delil teşkil eder niteliktedir:

“Rasûlullah, ‘Kim bana Sa’d b. Rebî’den bir haber getirecek, onu orada gördüm, on iki ok yarası vardı’ diyerek vadiyi işaret etti. Muhammed b. Mesleme -ya da Übey b. Ka’b- o tarafa doğru gitti. O şöyle dedi: ‘Öldürülenlerin ortasında onları tanımaya çalışıyordum. Yerde yatan birinin yanından geçtim, seslendim, cevap vermedi. Sonra dedim ki, ‘Rasûlullah beni sana gönderdi’. Derin bir nefes aldı ve körükten çıkar gibi bir ses çıkardı. ‘Rasûlullah sağ mı?’ dedi. Ben de ‘Evet sağ, on iki yaran olduğunu bize o söyledi’ dedim. Sa’d b. Rebî’ şöyle dedi: ‘On iki yara aldım, hepsi de beni öldürecek türden. Kavmin Ensar’a selam söyle ve onlara de ki, Allah’ı unutmayın; Allah’a, *Akabe gecesinde Rasûlullah’a söz verdiniz*. Vallahi gözleriniz açılıp kapandığı her an Peygamber’e bir zarar gelirse Allah katında hiçbir mazeretiniz yok.’ *Ben ölünceye kadar onun yanından ayrılmadım. Bunun üzerine Rasûlullah’ın yanına döndüm ve olanları anlattım. Sonra Rasûlullah’a baktım, kibleye yönelmiş, ellerini açmış, ‘Allahım, sen Sa’d b. Rebî’den razı olarak o sana kavuşsun’ diye dua ediyordu.*”⁴⁷⁰

2. Söz Verenlerin Kimliği Meselesi

Vâkıdî, *daha önce geri dönüp kaçmayacaklarına dair Allah’a söz verenleri* tefsir sadedinde Sa’lebe’ye yer verir ki, görebildiğimiz kadarıyla bu isim tefsir edebiyatında yer bulmamıştır. Vâkıdî, Uhud Savaşı anlatımında Sa’lebe’yi aralarında Evs b. Kayzî’nin de bulunduğu Uhud’dan geri dönenler arasında sayar, ancak görebildiğimiz kadarıyla bu âyete matuf bir ayrıntıya yer vermez.⁴⁷¹ İbn Habîb “Münâfikların İsimleri” başlığında yer alan ‘Evs’ten olanlar’ başlığı altında Sa’lebe b. Hâtib ve Muattib b. Kuşeyr’e de yer verir. Buna göre bu iki isim, “*Onların bazıları da: ‘Şâyet O (Allah) lütuf ve kereminden bize verirse mutlaka sadaka vereceğiz ve*

⁴⁶⁹ İbn Hişâm, II, s. 103-105.

⁴⁷⁰ Vâkıdî, I, s. 292-293.

⁴⁷¹ Vâkıdî, I, s. 277-278.

*muhakkak iyilerden olacağız' diye Allah'a kesin söz verdiler*⁴⁷² âyetinde işaret edilenlerdir.⁴⁷³

Vâkıdî, Sa'lebe b. Hâtib'i Tebük Savaşı anlatımında da zikreder. Buna göre Tebük seferi esnasında Hz. Peygamber'le birlikte yürüyen bir grup münâfıkın içinde Vedâ b. Sâbit, Cüllâs b. Süveyd, Maşî b. Humayyir ve Sa'lebe b. Hâtib de vardır. Sa'lebe b. Hâtib burada şu sözleri sarfeder:⁴⁷⁴

“Benî Asfar'la savaşmanın başkalarıyla savaşmak gibi mi olduğunu zannediyorsunuz? Vallahi biz yarın sizin iplerle bağlandığımızı görür gibiyiz.”

Bunun üzerine Maşî b. Humayyir, bu sözlerden dolayı haklarında bir âyet nâzil olmasından korktuğunu söylemiştir. Hz. Peygamber'e onların bu sözleri vahiyle bildirilmiş, Ammâr b. Yâsir'e bu topluluğu kastederek “O topluluğun yanına git, onlar helak oldular. Onlara ne söylediklerini sor, eğer inkar ederlerse de ki, evet, siz şöyle söyle söylediniz, de” demiştir. Ammâr b. Yâsir onların yanına gidip de durumu bildirince, Hz. Peygamber'in yanına özür dilemek üzere gelmişlerdir. Vedâ b. Sâbit'in Hz. Peygamber'e “Yâ Rasûlallah, biz sadece lafa dalmış şakalaşıyorduk” sözüne karşılık şu âyetler nâzil olmuştur:⁴⁷⁵

“Eğer onlara soracak olursan, andolsun ki, biz sadece lafa dalmış şakalaşıyorduk, derler. De ki, Allah ile, O'nun âyetleriyle ve O'nun peygamberiyle mi alay ediyordunuz? Boşuna özür dilemeyin; çünkü siz iman ettikten sonra tekrar kâfir oldunuz. Sizden (tevbe eden) bir grubu bağışlasak bile, bir gruba da suçlu olduklarından dolayı azab edeceğiz.”⁴⁷⁶

Vâkıdî, Ahzâb sûresinin tefsirinde Sa'lebe'nin Uhud gününde söz verdiğini söylemesine karşılık görebildiğimiz kadarıyla Uhud Savaşı anlatımında buna dair bir rivâyet yoktur. Tebük Savaşı esnasındaki sözlerinin mazmunu Ahzâb sûresindeki âyetle uyumludur, ancak bu kabul edildiğinde de, hicretin 5. yılında yaşanan Hendek Savaşı/ Ahzâb sûresi ile hicretin 9. yılında vuku bulan Tebük Savaşı arasında bir zaman-mekan, takdim-tehir problemi ortaya çıkacaktır. Bununla beraber, Vâkıdî'nin

⁴⁷² Tevbe 9/75.

⁴⁷³ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 468.

⁴⁷⁴ Vâkıdî, II, s. 1003. İbn Hişâm bu grup içinde Vedâ b. Sâbit ve Maşî b. Humayyir'i sayar, ancak Sa'lebe b. Hâtib'i zikretmez, bkz. İbn Hişâm, IV, s. 168.

⁴⁷⁵ İbn Hişâm, IV, s. 168-169; Vâkıdî, II, s. 1003-1004.

⁴⁷⁶ Tevbe 9/65-66.

Sa'lebe'nin sözleriyle kastettiğinin bunlar olduğuna dair elimizde somut bir karine de bulunmamaktadır.

IV. Münâfikların Ölüm Korkusu

Münâfikların önceki âyetlerde Müslümanlara yaptığı çağrılarının savaş sonunda mağlubiyet ya da şehitlik olması durumunda kendilerini haklı çıkarma gayretlerine, Müslümanların moral ve motivasyonlarını sekteye uğratmaya odaklanmalarına karşılık, daha önce zikri geçen ve münâfikların ölüm korkusunu tanımlayan Kur'ân-ı Kerîm'in diğer âyetlerini de örneklendirir mahiyetteki bu âyet, onların her ne kadar savaştan kaçsalar da ölümden kaçıp kurtulamayacaklarına dair hatırlatmalar içerir:

﴿قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمْ الْفِرَارُ إِنْ فَرَرْتُمْ مِنَ الْمَوْتِ أَوِ الْقَتْلِ وَإِذَا لَا تُمْتَعُونَ إِلَّا قَلِيلًا﴾ ﴿قُلْ مَنْ ذَا الَّذِي يَعْصِمُكُمْ مِنَ اللَّهِ إِنْ أَرَادَ بِكُمْ سُوءًا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ رَحْمَةً ۗ وَلَا يَجِدُونَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا﴾

16. Âyet: “De ki: ‘Eğer siz ölümden ya da öldürülmekten kaçırıyorsanız, kaçmak size asla fayda vermeyecektir. O takdirde bile (hayatın zevklerinden) pek az yararlandırılırsınız.’”

17. Âyet: “De ki: ‘Eğer Allah size bir kötülük dilese, sizi Allah’tan koruyacak kimdir? Yahut size bir rahmet dilese buna engel olacak kimdir?’ Onlar kendilerine Allah’tan başka hiçbir dost ve hiçbir yardımcı bulamazlar.’”

a) Taberî Öncesi Dönem

Âyette zikri geçen kötülüğü yenilgi, rahmeti hayır ve zafer olarak tanımlayan Mukâtil b. Süleyman, kaçmanın fayda vermemesini ne yapılırsa yapılsın ömrün uzatılamayacağı şeklinde açıklarken,⁴⁷⁷ İbn İshâk ve Vâkidî bu âyete yorum getirmemişlerdir.

⁴⁷⁷ Mukâtil b. Süleyman, III, s. 40.

b) Taberî ve Sonrası Dönem

Taberî âyetin tefsirinde Allah'ın takdir ettiği hayat ve ecelin hoşlanılsa da hoşlanılmasa da belirli olup ancak onun yaşanacağı, savaştan kaçmanın hayatı uzatmayacağı yorumundan sonra, dünya hayatının zaten kısa olduğu, bu niyetle savaştan kaçanların savaştan kaçmakla kazandıklarını zannettikleri şeylerden ecel onları bulana kadar *pek az yararlandırılacakları*⁴⁷⁸ rivâyetlerini aktarır. Zaten münâfiklar, Allah onların canlarına ve mallarına bir kötülük dilese bunun üstesinden gelebilecek ne bir güce ne de bir yardımcıya sahiptir, O'nun dilediğinden gayrı bir işi gerçekleştirmek de mümkün olmayacaktır.⁴⁷⁹

Semerkandî âyette geçen *kötülük* ile ölüm ve hezimetin; *rahmet* ile de yardım ve fethin kastedildiği hususunda Mukâtil b. Süleyman'ı takip eder.⁴⁸⁰ Râzî, işlerin mukadder olup Allah'ın takdirinin muhakkak gerçekleşeceği, O'nun kararından kaçmanın mümkün olmadığı yorumuna yer verir. Ebüssuûd ise eceliyle ya da kılıç darbesiyle ölüm misalini vererek kazâ kavramını tartışır.⁴⁸¹

c) XIX. Yüzyıl ve Sonrası Dönem

Ecel geldiyse, savaştan kaçsa da kaçmasa da ölümün insanı bulacağını söyleyen Şevkânî'ye karşılık,⁴⁸² Seyyid Kutub Allah'ın bütün süreç ve sonuçlara hâkim olduğunu, ölümün de Allah'ın hakimiyeti dahilinde bir kader olduğunu, münâfikların çabalarının sonuç vermeyeceğini belirtir.⁴⁸³

⁴⁷⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 47-49; İbn Ebû Hâtim, IX, s. 3121; Mâturîdî, XI, s. 318; Semerkandî, III, s. 43; Sa'lebî, VIII, s. 20; Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-basît*, XVIII, s. 203-204; Begavî, VI, s. 333; Kurtubî, XVII, s. 101; Beyzâvî, III, s. 80; Neseffî, III, s. 924; Ebû Hayyân, VII, s. 213; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, XI, s. 132; Suyûtî, XI, s. 755; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 407.

⁴⁷⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 49; İbn Atıyye, VII, s. 100.

⁴⁸⁰ Semerkandî, III, s. 43; İbn Ebû Zemenîn, III, s. 393; Mâverdî, IV, s. 384; Sa'lebî, VIII, s. 20; Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-basît*, XVIII, s. 204; Begavî, VI, s. 334; Kurtubî, XVII, s. 101.

⁴⁸¹ Râzî, XV, s. 200; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 407.

⁴⁸² Şevkânî, IV, s. 351; Bilmen, VI, s. 2793; İbn Âşûr, XXI, s. 290; Saîd Havvâ, s. 4402; Mevdûdî, IV, s. 399.

⁴⁸³ Seyyid Kutub, XXI, s. 2839.

d) Taberî ve Sonrası Siyer-Megâzî Edebiyatı

Arcûn bu âyeti doğrudan nakletmeden, ancak lafızlarına yer vererek münâfikların müminleri Hz. Peygamber'den uzaklaştırma çabalarına rağmen fiillerinin Allah'ın iradesi ve takdiriyle bağlantısını tartışır.⁴⁸⁴

e) Tesbit ve Değerlendirmeler

1. Tefsirin Müfessirin Toplum Anlayışını Yansıtması

Seyyid Kutub'un âyete getirdiği yorum ulûhiyyet anlayışına bağlı hâkimiyet fikrinin ve bu fikirle ilintili toplum anlayışının bir yansımasıdır. Zira Kutub'a göre hâkimiyet kavramı her şart, her durum ve her alanda Allah'ın mutlak hükümranlığını ifade eder. Allah'ın hâkimiyeti insan menşeli hiçbir güce mahal vermeyecek kadar geniştir. Bir yönetim meşruiyetini Allah'tan almıyorsa o yönetim zordadır. Bütün insanlar yalnızca Allah'ın emirlerini yerine getirmekle yükümlüdür ve birbirine eşittir. Hiç kimse fert ve toplum üzerinde tahakküm hakkına sahip değildir.⁴⁸⁵ Seyyid Kutub'un bu yaklaşımı diğer âyetlerin tefsirinde de belirgin olarak gözlemlenecektir.

2. Kelamî Tartışmalar

Müfessirlerin bu âyetlere getirdikleri yorumlar incelendiğinde, Râzî ve Arcûn'da küllî irade/cüz'î irade vurgusu, Ebüssuûd Efendi'de kazâ tartışması ile âyete yaklaşımları göze çarpar. Bu farklı yaklaşımlar, tefsirde öznellik probleminin bir yansıması olabileceği gibi siyer müelliflerinin de bu öznellikten bütünüyle sıyrılamayabileceğinin göstergesi olabilir.

V. Münâfikların Savaşta Alıkoyma Çabaları

﴿قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُعَوِّقِينَ مِنْكُمْ وَالْقَائِلِينَ لِإِخْوَانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنَا وَلَا يَأْتُونَ الْبَأْسَ إِلَّا قَلِيلًا﴾ ﴿أَشْحَةً عَلَيْكُمْ فَإِذَا جَاءَ الْخَوْفُ رَأَيْتَهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ تَدُورُ أَعْيُنُهُمْ كَالَّذِي يُغْشَىٰ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ فَإِذَا ذَهَبَ الْخَوْفُ سَلَقُوكُمْ بِأَلْسِنَةٍ حِدَادٍ أَشْحَةً عَلَى الْخَيْرِ ۚ أُولَٰئِكَ لَمْ يُؤْمِنُوا فَأَحْبَطَ اللَّهُ أَعْمَلَهُمْ ۗ وَكَانَ

⁴⁸⁴ Arcûn, IV, s. 162.

⁴⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hilal Görgün, "Seyyid Kutub", *DİA*, XXXVII, s. 64-68.

ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا ﴿١٨﴾ يَخْسَبُونَ الْأَخْرَابَ لَمْ يَذْهَبُوا وَإِن يَأْتِ الْأَخْرَابُ يَوَدُّوا لَوْ أَنَّهُمْ بَادُونَ فِي الْأَعْرَابِ يَسْتَأْذِنُونَ عَنِ أَنْبَاءِكُمْ وَلَوْ كَانُوا فِيكُمْ مَا قُتِلُوا إِلَّا قَلِيلًا ﴿١٩﴾

18. Âyet: “Şüphesiz Allah içinizden savaştan alıkoyanları ve kardeşlerine, ‘Bize gelin’ diyenleri biliyor. Size katkıda cimri davranarak savaşa pek az gelirler.”

19. Âyet: “Korku geldiğinde ise, üzerine ölüm baygınlığı çökmüş kimse gibi gözleri dönerek sana baktıklarını görürsün. Korku gidince de ganimete karşı aşırı düşkünlük göstererek sizi keskin dillerle incitirler. İşte onlar iman etmediler. Allah da onların amellerini boşa çıkardı. Bu Allah’a kolaydır.”

20. Âyet: “Düşman birliklerinin gitmediğini sanıyorlar. Düşman birlikleri (bir daha) gelecek olsa, isterler ki, (çölde) bedevilerin arasında bulunsunlar da size dair haberleri (gidip gelenlerden) sorsunlar. İçinizde bulunsalardı da pek az savaşmışlardı.”

a) Taberî Öncesi Dönem

Mukâtil b. Süleyman bu âyeti tefsir ederken Hendek Savaşı’nda Yahudiler’in münâfiklara şu sözlerle seslendiğini kaydeder:

“Ebû Süfyân ve beraberindekiler aracılığı ile kendinizi ölüme teslim etmeye size iten nedir? Çünkü onlar bu sefer güçleri yeterse sizden kimseyi bırakmayacaklardır. Biz sizin için korkuyoruz. Siz bizim kardeşlerimizsiniz. Biz de sizin komşularınızız.”

Bu rivâyetin hemen akabinde Abdullah b. Übey ve taraftarlarının şu sözlerine yer verir:

“Eğer bu defa size karşı üstünlük sağlayacak olurlarsa sizden kimseyi bırakmayacaklardır. Siz Muhammed’den ne bekliyorsunuz ki? Allah’a yemin olsun, o bize hayır namına birşey getiremez. Onda da bir hayır yoktur. Onun bütün yapacağı bizim burada öldürülmemize sebep olmaktır. Onunla arkadaşlığınızın hiçbir faydası olmaz. Haydi gelin – Yahudileri kastederek- kardeşlerimizin ve arkadaşlarımızın yanına gidelim.”⁴⁸⁶

Buna göre savaştan alıkoyanlar Abdullah b. Übey ve taraftarlarıyken, münâfik kardeşlerine “bize gelin” diyenler Yahudilerdir. Zaten münâfiklar savaşa pek az, onda

⁴⁸⁶ Benzer bir rivâyet için bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, II, s. 114.

da riya ve gösteriş niyetiyle katılmaktadır.⁴⁸⁷ İbn İshâk da, savaşa *pek az* katılan münâfıkların savaşa niyetiyle değil, kendilerini savaşa çağırınları başlarından savma ve gösteriş niyetiyle hareket ettiklerini, bundan kaçınmak için yalan özür iradında bulduklarını belirtir ve çağrıda bulunanların münâfıklar olduğunu kaydeder.⁴⁸⁸

Mukâtil b. Süleyman اشحة عليكم (eşihaten aleykum-size karşı cimrilik göstererek) ibaresini Müslümanları savaştan engellemeye çalışan münâfıkların güya şefkat gösterisi olarak nitelemiş, buna karşılık olası bir savaşta münâfıkların kalpleri en korkak, yakînleri en zayıf, Allah hakkında zanları en kötü olan kimseler olduğunu belirtmiştir. Oysa bu münâfıklar korku gidip de sıra ganimet paylaşımına gelince, ganimete oldukça düşkün kimseler olarak hiçbir sınır tanımadan, kötü ifadelerle dolu *keskin dillerle* Müslümanları inciteceklerdir. Nitekim onlar, Abdullah b. Übey ve arkadaşlarından oluşan bu grup “Ganimetten bize de pay verin, çünkü biz de sizinle birlikteydik. Bu ganimette bizim de hakkımız var” demişlerdir. Oysa onların cihadı imandan kaynaklanmadığı için amelleri boşa gidecektir.⁴⁸⁹ Ferrâ’ya göre ise bu ifade savaştan alıkoyma çabası ve müminlerin zayıflarına infakta bulunmakta cimrilik olarak anlaşılmalıdır.⁴⁹⁰

İbn İshâk ise اشحة عليكم ibaresini *içlerindeki kinden dolayı* savaşa pek az katılmaları olarak yorumlamıştır. Korkuları gidince ise ahireti ummayan, ölümden sonra bir hayat yokmuş gibi ölümden korkan nifâk ehli, Müslümanları sevmedikleri sözlerle inciteceklerdir. İbn Hişâm bu ibarenin devamındaki سَأْفُوكُمْ (selegûkum-sizi incitirler) kelimesini garîb olarak niteleyip tefsir etmiş, ‘hakkınızda konuşmakta aşırı giderler, sizi yakar ve eziyet verirler’ anlamlarını şiirle istişhâd metoduyla öne çıkarmıştır.⁴⁹¹

Mukâtil b. Süleyman’a göre, Allah’ın kalplerine korku salmasıyla “Muhammed kötülük yapmaya başladı” diyerek dehşet içinde Mekke’ye doğru kaçan *Ahzâb* ordusu, savaşmak için geri dönse bu münâfıklar yine savaşa katılmayarak bedevîler arasında dolaşacak, Hz. Peygamber ve ashâbının ne durumda olduklarını, neler yaptıklarını ve başlarından geçenleri öğrenmeye çalışacaklardır.⁴⁹² Zaten savaşa

⁴⁸⁷ Mukâtil b. Süleyman, III, s. 40-41.

⁴⁸⁸ İbn Hişâm, III, s. 258.

⁴⁸⁹ Mukâtil b. Süleyman, III, s. 41. Abdullah b. Übey’in ismi geçmeyen benzer bir rivâyet için bkz. M. Atâ Yûsuf, *Tefsîru’s-Süddî*, s. 384.

⁴⁹⁰ Ferrâ, II, s. 338.

⁴⁹¹ İbn Hişâm, III, s. 258.

⁴⁹² Mukâtil b. Süleyman, III, s. 41; Ferrâ, II, s. 339.

katılacak olsalar da ecini Allah'tan beklemeden, riyakar bir şekilde, sadece işitilsin diye savaşıacaklardır.⁴⁹³ İbn İshâk âyetin tefsir bölümünde Ahzâb'ı 'Kureyş ve Gatafân' ifadesiyle açıklamakla yetinir.⁴⁹⁴

b) Taberî ve Sonrası Dönem

Taberî “*Şüphesiz Allah içinizden savaştan alıkoyanları ve kardeşlerine, 'Bize gelin' diyenleri biliyor*”, âyetiyle ilgili olarak şu rivâyete yer verir ki, burada bu çağrı münâfiklar tarafından yapılmış görünür.⁴⁹⁵

“Onlar münâfiklardan bir gruptur ki, kardeşlerine şöyle diyorlardı: ‘Muhammed ve ashâbı bir başla doycak kadar az sayıdadırlar. Sadece başı değil, bütün eti yiyecek sayıda bile olsalar Ebû Süfyân ve taraftarları onları yutar, yok eder. Bu adamı bırakın, çünkü o helak olacaktır.’”⁴⁹⁶

Mâturîdî, bu sözleri münâfikların söylediğini nakledenler olduğu bilgisiyle beraber Mukâtil b. Süleyman'ın kaydettiği rivâyete de yer verir.⁴⁹⁷ Mâverdî de aynı rivâyete işaret ederek, *bize gelin* diyenlerin Yahudiler, dolaylı olarak da Abdullah b. Übey ve taraftarları olduğu haberini de kaydeder.⁴⁹⁸

Size “katkıda cimri davranarak savaşa pek az gelirler” ifadesiyle ilgili münâfikların savaşa katılmadığı, ondan kaçtığı, ya da baştan savma/gösteriş olsun diye orada görüldüğü rivâyetlerine yer verdikten sonra şu habere de işaret eder:

“Ahzab günü bir adam Hz. Peygamberin yanından döndü. Kardeşinin elinde kızarmış ekme ve hoşaf vardı, ona şöyle dedi: ‘Senin elinde kızarmış ekme ve hoşaf var, Rasûlullah ise mızrak ve kılıçlar arasında?’ Kardeşi ona şöyle cevap verdi: ‘Sen de *bana katıl*. Muhammed'den size hiçbir fayda yok.’ Bunun üzerine adam ‘Yalan söyledin’ dedi, o onun ana-baba bir kardeşiydi. ‘Bu yaptığımı peygambere söyleyeceğim’ diyerek haber vermek üzere

⁴⁹³ Mukâtil b. Süleyman, III, s. 41.

⁴⁹⁴ İbn Hişâm, III, s. 258.

⁴⁹⁵ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XIX, s. 50; Semerkandî, III, s. 43; Mâverdî, IV, s. 384; Beyzâvî, III, s. 80; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 407.

⁴⁹⁶ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XIX, s. 50; Zeccâc, IV, s. 220; İbn Ebû Hâtim, IX, s. 3121-3122; Nehhâs, V, s. 335; Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-basît*, XVIII, s. 205; Begavî, VI, s. 334; Zemahşerî, V, s. 57; Kurtubî, XVII, s. 102; Ebû Hayyân, VII, s. 214; Suyûtî, XI, s. 756. Taberî'den önce aynı rivâyeti aktaran olarak bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, II, s. 114.

⁴⁹⁷ Mâturîdî, XI, s. 319.

⁴⁹⁸ Mâverdî, IV, s. 384; Sa'lebî, VIII, s. 21; Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-basît*, XVIII, s. 205; Begavî, VI, s. 334; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, s. 365; Râzî, XV, s. 201; Kurtubî, XVII, s. 102; Ebû Hayyân, VII, s. 214.

peygambere gitti, Cebrâil bu haberi ona bildirmişti: *Şüphesiz Allah içinizden savaştan alıkoyanları ve kardeşlerine, 'Bize gelin' diyenleri biliyor. Size katkıda cimri davranarak savaşa pek az gelirler.*"⁴⁹⁹

Mâturîdî, *bize gelin* diyenlerin savaştan kaçmaya çağırdıklarını, bunun da oyalamak/engellemek anlamını taşıdığını belirtir. Yine ona göre savaşa *pek az* gelmek bu fiilin istemeyerek, gönülsüzce, riyakarca yapıldığını gösterir.⁵⁰⁰

Taberî, *اشحة عليكم* ibaresinde ehl-i te'vîlin ganimette⁵⁰¹ ve hayırda⁵⁰² cimrilik olarak ikiye ayrıldığını söyler. Ona göre Allah Teâlâ bu âyette münâfikları savaş zamanlarında korkaklıkla, ganimet taksimi esnasında ve müminlerin zayıflarına infakta bulunmakta cimrilikle vasfetmiştir.⁵⁰³ Taberî bu yorumuyla münafıkların cimriliklerinin Allah yolundaki müminlere karşı ganimette, hayırda ve harcamada olduğu düşüncesine yönlendirir.

Bununla birlikte, *bize gelin* ifadesiyle birlikte düşünüldüğünde bu âyet onların kalplerinde düşmanlık ve kin olmakla beraber müminlere karşı şefkatliymiş gibi bir görüntü sergilediklerini de içerebilir, der.⁵⁰⁴ Bu görüşe delil olarak da İbn İshâk'ın yukarıda zikri geçen rivâyetine yer verir. Kurtubî ise Taberî'ye ziyade olarak hendeğin kazılması işinde de cimriliğe dikkat çeker.⁵⁰⁵

Âyetin devamında yer alan, "*korku geldiğinde ise, üzerine ölüm baygınlığı çökmüş kimse gibi gözleri dönerek sana baktıklarını görürsün. Korku gidince de ganimete karşı aşırı düşkünlük göstererek sizi keskin dillerle incitirler*", ifadesinin münâfiklar safında yaşanan korkuyu gösterdiğini belirten Taberî'nin naklettiği rivâyetlere göre bu korkunun iki boyutu olabilir:

⁴⁹⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 51; İbn Ebû Hâtim, IX, s. 3121; Mâverdî, IV, s. 384-385; Sa'lebî, VIII, s. 21; İbn Atıyye, VII, s. 101; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, s. 364; Kurtubî, XVII, s. 103; Ebû Hayyân, VII, s. 214; Suyûtî, XI, s. 755.

⁵⁰⁰ Mâturîdî, XI, s. 320; İbn Ebû Zemenîn, III, s. 393; İbn Atıyye, VII, s. 101; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, s. 365; İbn Cüzeyy, II, s. 184.

⁵⁰¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 51-52; İbn Ebû Hâtim, IX, s. 3121; Semerkandî, III, s. 44; Sa'lebî, VIII, s. 21; İbn Atıyye, VII, s. 102; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, XI, s. 132; Suyûtî, XI, s. 756; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 408.

⁵⁰² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 52; Mâverdî, IV, s. 385; İbn Atıyye, VII, s. 101.

⁵⁰³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 52; Zeccâc, IV, s. 220-221; Mâturîdî, XI, s. 320; Nehhâs, V, s. 335; Mâverdî, IV, s. 385; Sa'lebî, VIII, s. 21; Begavî, VI, s. 334; Râzî, XV, s. 201; İbn Atıyye, VII, s. 102; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, s. 365; Kurtubî, XVII, s. 103-104; Beyzâvî, III, s. 81; Ebû Hayyân, VII, s. 214; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 408.

⁵⁰⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 52-53; Semerkandî, III, s. 43; İbn Cüzeyy, II, s. 184; Benzer bir yorum için bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, XI, s. 132.

⁵⁰⁵ Kurtubî, XVII, s. 103.

1. Savaşmak ve helak olmak/ölüm korkusu.⁵⁰⁶
2. İbn İshâk'ın Yezîd b. Rûman'dan rivâyetine göre: Peygamber'den duyulan korku.⁵⁰⁷

Taberî rivâyetlerden yola çıkarak *keskin/sivri dillerle incitmenin* de üç ayrı yorumuna işaret eder:

1. Katâde'nin rivâyetine göre: “Biz de savaşta sizinle birlikte bulunduk, bize verin, bize verin” sözleriyle ganimetten pay alabilme mücadelesi.⁵⁰⁸
2. İbn Abbâs'ın rivâyetine göre: Müminlere eziyet etme amaçlı konuşma/ onları karşılama.⁵⁰⁹
3. İbn İshâk'ın Yezîd b. Rûmân'dan rivâyetine göre: Müminlerin öz değerlerine uygun davranmadıklarını söyleyerek eziyet verme ve çıkar elde etme düşüncesi.⁵¹⁰

Taberî bu yorumlar arasında tercihte bulunarak üçüncüsünün nüzûlün zâhirine daha uygun olduğunu söyler: Nitekim müminler zafere ulaştıklarında münâfikların ganimetten pay alabilmek kastıyla *keskin dilli* söylemleri, müminlerin ganimete kendilerinden daha düşkün olduğu yönündedir ve bu da şüphesiz salt ganimet için savaşmayan müminleri incitmektedir.⁵¹¹ İbn Kesîr ise savaş son bulup da emniyet hâsıl olunca üstün, fasih ve belîğ ifadelerle konuşan münâfikların bununla kendileri

⁵⁰⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 53; İbn Ebû Hâtim, IX, s. 3121; Mâturîdî, XI, s. 320; Mâverdî, IV, s. 385; Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-basît*, XVIII, s. 207; Kurtubî, XVII, s. 105; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, XI, s. 132; Suyûtî, XI, s. 757; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 408.

⁵⁰⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 53; Mâverdî, IV, s. 385; Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-basît*, XVIII, s. 207; İbn Atyye, VII, s. 102; Kurtubî, XVII, s. 105.

⁵⁰⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 54; Mâturîdî, XI, s. 321; Nehhâs, V, s. 336; İbn Ebû Zemenîn, III, s. 393. İbn Ebû Hâtim, IX, s. 3121; Sa'lebî, VIII, s. 21-22; Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-basît*, XVIII, s. 209; Begavî, VI, s. 335; İbn Atyye, VII, s. 102; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, s. 365; Râzî, XV, s. 202; Kurtubî, XVII, s. 105; Beyzâvî, III, s. 81; Neseî, III, s. 925; Ebû Hayyân, VII, s. 215; İbn Cüzeyy, II, s. 184; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, XI, s. 133; Suyûtî, XI, s. 757; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 408.

⁵⁰⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 54; Zeccâc, IV, s. 221; İbn Ebû Hâtim, IX, s. 3122; Nehhâs, V, s. 336; Mâverdî, IV, s. 386; Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-basît*, XVIII, s. 209; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, s. 365; Kurtubî, XVII, s. 105; Neseî, III, s. 925; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, XI, s. 133; Suyûtî, XI, s. 757.

⁵¹⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 55; Nehhâs, V, s. 336; İbn Atyye, VII, s. 102; Ebû Hayyân, VII, s. 215.

⁵¹¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 55.

için kahramanlık ve mevki tasarlama fikrine matuf olduğunu dile getirdikten sonra şairin şu dizelerinin bunu anlattığını söyler:⁵¹²

“Barış olunca faydasız ve ağır bir merkep gibidirler,
Savaş olunca da âdeti tutmuş kadınlara benzerler.”

Âyetin sonunda yer alan “İşte onlar iman etmediler, Allah da onların amellerini boşa çıkardı” ifadesini Allah’ın onların imanını doğrulamadığı, onların küfür ve nifâk ehli olduğunu teyid ettiği, bu sebepten onların amellerini boşa çıkardığı şeklinde yorumlayan Taberî,⁵¹³ bunun onların irtidat ve nifâkından önceki amellerini kapsadığını belirtir, Bedir ashâbından birinin de amellerinin boşa çıkarıldığına dair rivâyeti buna delil getirir.⁵¹⁴

Zemahşerî münâfıkın imanının mahiyetini tartışırken,⁵¹⁵ Râzî ise Allah’ın onların müminlerle birlikte yapmış oldukları amellerini boşa çıkardığını belirttikten sonra *ihbâtın* yok etme, heder etme, boşa çıkarma anlamlarından hareketle maddelerin yok edilmesini açıklar, tefsirde öznellik problemine dair önemli bir örnek sunar:

“Cisimlerin yok olduğunu gören ‘maddenin yok olması parçalarına ayrılmasıyla olur’ der. Zira birisi birşey yaksa külü kalır. O külü rüzgâr dağıtıp götürse zerrelere kalır. Oysa bu bazıların görüşüdür. Gerçek olan ise Allah’ın cisimleri tamamen yok edip istediğini yeniden yarattığını kabul etmektir. Ameller ise gözle görünmez, eğer bunlardan birşey kalmışsa hükmü ve bıraktığı izler itibariyle kalmıştır. (...)”⁵¹⁶

Ahzâb ordusunun Kureyş ve Gatafân olduğunu burada da teyid eden Taberî’ye göre *düşman birliklerine* karşı münâfıkların tutumundan bahseden 20. âyet, münâfıkların Ahzâb ordusunun -içlerinde korkuları sebebiyle gidenler olsa da- cepheyi terketmeyeceklerine dair inançlarını gösterir. Münâfıklar onların kendilerine yakın olduklarını, uzaklaşmadıklarını zannederler,⁵¹⁷ “*Düşman birlikleri bir daha gelecek olsa, isterler ki, (çölde) bedevilerin arasında bulunsunlar da size dair haberleri (gidip gelenlerden) sorsunlar: Muhammed ve ashâbı helak oldu mu?*” Bunu

⁵¹² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, XI, s. 133.

⁵¹³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 55-56; Zeccâc, IV, s. 221; İbn Atıyye, VII, s. 102; Kurtubî, XVII, s. 106.

⁵¹⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 55-56; İbn Atıyye, VII, s. 103; Ebû Hayyân, VII, s. 215.

⁵¹⁵ Zemahşerî, V, s. 57-58; Ebû Hayyân, VII, s. 215.

⁵¹⁶ Râzî, XV, s. 202.

⁵¹⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 56; İbn Ebû Hâtîm, IX, s. 3122; Mâverdî, IV, s. 387; Suyûtî, XI, s. 758.

sorarken de onların helak olduğunu duymayı temenni ederler,⁵¹⁸ korku ve kaygıyla an be an haber almayı umarlar.⁵¹⁹ Zeccâc, bu beklentinin münâfikların korkak karakterlerinden kaynaklandığını söyler.⁵²⁰ Mâtürîdî, bu korkunun onları (*çölde*) *bedevilerin arasında bulunarak* vatanlarını terketmeye dahi götürebileceğini kaydederken⁵²¹, İbn Atıyye çölde bedeviler arasında bulunmalarını o bölgenin savaştan emin olmasına dayandırır.⁵²² Zemahşerî ise bu sözlerin münâfikların müşriklerin hezimete uğramayacağına dair inançlarından beslendiğini belirtir.⁵²³

c) XIX. Yüzyıl ve Sonrası Dönem

Şevkânî genel itibariyle yorumunda Taberî ile uzlaşırken,⁵²⁴ İbn Âşûr Taberî'nin de yer verdiği “Muhammed ve ashâbı bir başla doycak kadar az sayıdadır (...)” rivâyetini Katâde'ye nisbet eder ve ek olarak bunu söyleyenler münâfiklardan Muattıb b. Kuşeyr, Abdullah b. Übey ve onlarla beraber olanlardır, der.⁵²⁵ Mevdûdî bu çağrının Hz. Peygamber'e tâbi olarak yaşanan sıkıntı ve tehlikelerden vazgeçip kendileri gibi rahat bir hayata davet olduğunu kaydeder. Mevdûdî ayrıca, *keskin dillerle incitmenin* iki ayrı anlamına değinir:

1. Savaştan gâlip olarak dönüldüğünde Müslümanları yumuşaklıkla karşılayıp kendilerinin de onlardan olduğunu ve ganimetten pay hakettiklerini hissettirerek konuşurlar.

2. Ganimet payı esnasında iddialı ve sert ifadelerle İslam'a yaptıkları hizmetleri sayarak büyük paylar talep ederler.⁵²⁶

Âyette yer alan *korku gelince* ifadesini savaşın bazı günlerinde Ali b. Ebû Tâlib'in müşriklerle karşı karşıya gelmesine hamleden İbn Âşûr, amellerin boşa

⁵¹⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 56-58; İbn Ebû Hâtim, IX, s. 3122-3123; Mâverdî, IV, s. 387; Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-basît*, XVIII, s. 212-213; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, s. 366; Kurtubî, XVII, s. 107; Suyûtî, XI, s. 758.

⁵¹⁹ Mâtürîdî, XI, s. 323.

⁵²⁰ Zeccâc, IV, s. 221; Mâtürîdî, XI, s. 322; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, s. 366; Râzî, XV, s. 202; Kurtubî, XVII, s. 106; Neseî, III, s. 925; Ebû Hayyân, VII, s. 215; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, XI, s. 133; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 408.

⁵²¹ Mâtürîdî, XI, s. 322.

⁵²² İbn Atıyye, VII, s. 103; Ebû Hayyân, VII, s. 215.

⁵²³ Zemahşerî, V, s. 58; Beyzâvî, III, s. 81; Neseî, III, s. 925.

⁵²⁴ Şevkânî, IV, s. 355; Seyyid Kutub, XXI, s. 2840; Bilmen, VI, s. 2793-2794; İbn Âşûr, XXI, s. 296-297; İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadis*, VII, s. 364; Saîd Havvâ, s. 4402.

⁵²⁵ İbn Âşûr, XXI, s. 294.

⁵²⁶ Mevdûdî, IV, s. 399.

çıkması anlamındaki *ihbâta* dair Mutezile'nin kelimâ tartışmalarıyla birlikte Ebû Hanîfe, İmam Şâfi' ve İmam Mâlik'in görüşlerini paylaşır.⁵²⁷

Düşman birliklerine karşı münâfıkların tutumundan bahseden 20. âyetin tefsirinde Şevkânî genel olarak Taberî'nin görüşlerini benimserken,⁵²⁸ Seyyid Kutub, Ahzâb ordusunun gitmediğine inanmak istemelerini korkaklıklarına dayandırır.⁵²⁹ “*Düşman birlikleri bir daha gelecek olsa, isterler ki, (çölde) bedevilerin arasında bulunsunlar*”, ifadesini Medine'nin hayatına ve akıbetine kendini ortak hissetmeyen münâfıkların ruh hâline bir işaret olarak görür. Saîd Havvâ da İbn Atıyye gibi münâfıkların bedevilerin arasında bulunma temennisini güvenlik unsuruna bağlar.⁵³⁰

İbn Âşûr âyeti münâfıkların Müslümanları *keskin dillerle incitmelerini* de Ahzâb ordusunun Benî Kurayza ile olan ahdine güvenerek yenilmeyeceklerine, *gitmeyeceklerine* olan inançlarının ve onları gözlerinde yüceltmelerinin emaresi olarak görür. *Düşman birlikleri bir daha gelecek olsa* korkaklıkları sebebiyle çölde bulunmayı temenni edeceklerini söyler.⁵³¹

Ömer Nasûhi Bilmen, âyeti münâfıkların korkaklıklarına dayandırmakla beraber Ahzâb ordusunun gitmediğini düşünmelerini savaşın hâlâ bitmediği, çatışmaların devam ettiği zanlarına hamleder, düşman orduları hezimete uğradığı için artık korkuya mahal olmadığı halde *düşman birlikleri bir daha gelecek olsa* münâfıkların savaştan bir kurtuluş yolu olarak bedeviler arasında bulunmayı tercih edeceklerini, Müslümanların mağlubiyet haberini aldıkları zaman da sevineceklerini kaydeder.⁵³² İzzet Derveze onlara “düşman orduları hezimete uğradılar, Medine'den çıkıp gittiler” denilmesine rağmen inanmadıklarını söyleyerek bunu teyid eder.⁵³³

d) Taberî ve Sonrası Siyer-Megâzî Edebiyatı

İzzet Derveze, âyetin münâfıkların cimriliğini ve ganimete düşkünlüklerini ortaya koyduğunu söylerken,⁵³⁴ Arcûn, müfessirlerin ekseriyetinin yorumunu benimser şekilde *اشحة عليكم* ibaresini Allah'ın münâfıkları savaş zamanlarında korkaklık, ganimet taksimi esnasında ve müminlerin zayıflarına infakta

⁵²⁷ İbn Âşûr, XXI, s. 296-300.

⁵²⁸ Şevkânî, IV, s. 356.

⁵²⁹ Seyyid Kutub, XXI, s. 2841; Saîd Havvâ, s. 4403.

⁵³⁰ Saîd Havvâ, s. 4403.

⁵³¹ İbn Âşûr, XXI, s. 300-301.

⁵³² Bilmen, VI, s. 2795; İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, VII, s. 364.

⁵³³ İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, VII, s. 364.

⁵³⁴ İzzet Derveze, *Sîretü'r-rasûl*, II, s. 116.

bulunmakta cimrilikle vasfetmesinin işareti olarak görür. Münâfıkların savaş esnasında Hz. Peygamber'e *korku dolu gözlerle* bakıp da savaş *sona erince* "biz de sizinle beraber savaştık" diyerek ganimete düşkünlüklerine dikkat çeker.⁵³⁵ Arcûn, *Düşman birliklerinin gitmediğini sanıyorlar...* âyetinin yorumunda ise Taberî ve sonraki dönem müfessirlerini benimser görünür.⁵³⁶

e) Tesbit ve Değerlendirmeler

1. "Bize Gelin" Diyenlerin Kimliği

"Şüphesiz Allah içinizden savaştan alıkoyanları ve kardeşlerine, 'Bize gelin' diyenleri biliyor" âyetindeki *bize gelin diyenler* ile ilgili olarak, İbn İshâk 'ehl-i nifâk' tanımıyla yetinirken, Mukâtil b. Süleyman *savaştan alıkoyanların* Abdullah b. Übey ve arkadaşları, münâfik *kardeşlerine* 'bize gelin' diyenlerin ise Yahudiler olduğu yorumunu benimser. Mukâtil b. Süleyman'ın bu yorumu, Mâturidî, Mâverdî, Sa'lebî, Vâhidî, Begavî, İbnu'l-Cevzî, Râzî, Kurtubî, Ebû Hayyân tarafından da nakledilir. 13. âyetin Değerlendirme bölümünde ele alındığı üzere Abdullah b. Übey'in Hendek Savaşı'nda etkin olup olmadığı tartışması, müfessirlerin bu âyette de benimsedikleri yorumlar sebebiyle devam edecektir.

2. İbn İshâk'ın Yorumunda Kur'an Âyetlerinin Etkisi

İbn İshâk *اشحة عليكم* ibaresini *içlerindeki kinden dolayı* savaşa pek az katılmaları olarak yorumlamış, korku geçince ise ahireti ummayan, ölümden sonra bir hayat yokmuş gibi korkan nifâk ehlinin Müslümanları hoşlanmadıkları sözlerle inciteceklerini belirtmiştir. İbn İshâk'ın bu yorumu Kur'an-ı Kerîm'deki münâfıkların ölüm ve ganimet konusundaki tutumlarına matuf âyetleri hatırlatır:

"Sizi gözetleyip duranlar eğer size Allah'tan bir zafer gelirse 'Sizinle beraber değil miydik?' derler. Kâfirler bir zafer kazanırsa 'Sizi öldürebileceğimiz halde müminlerden korumadık mı?' derler. Artık Allah kıyamet günü aranızda hükmedecektir ve kâfirler için müminler aleyhine bir yol vermeyecektir."⁵³⁷

⁵³⁵ Arcûn, IV, s. 163.

⁵³⁶ Arcûn, IV, s. 163-164.

⁵³⁷ Nisâ 4/141.

“Eğer Allah’tan size bir lütuf (zafer) erişse, bu sefer de; sizinle kendisi arasında hiç tanışıklık yokmuş gibi şöyle der: “Keşke ben de onlarla beraber olsaydım da büyük bir başarıya (ganimete) ulaşıyaydım.”⁵³⁸

“Ey iman edenler! Sizler inkar edenler gibi yeryüzünde sefere çıkan veya savaşan kardeşleri hakkında “eğer bizim yanımızda kalsalardı ölmezler, öldürülmezlerdi” diyenler gibi olmayın! Allah bu kanaati onların kalplerine (kaybettikleri yakınları için onulmaz) bir hasret (yarası) olarak koydu. Hayatı veren de alan da Allah’tır. Allah yaptıklarınızı hakkıyla görür.”⁵³⁹

3. Kelamî Tartışmalar

Râzî’nin bu âyete getirdiği yorum Eş’ariyye’nin tabiat felsefesi/atomculuğa dair şu görüşünü hatırlatır: Cevher ve arazların varlıklarını sürdürmeleri Allah’ın onları sürekli yaratmasına bağlı olup, yaratıcılık mahzâ Allah’a ait olduğundan bütün varlıklar vasıtasız olarak Allah tarafından icad edilmiştir. Bu sebeple kainatın cereyanının bağlandığı zorunlu bir illiyet ilkesinden sözedilemez.⁵⁴⁰ Bu yorumuyla Râzî tarihî arkaplana ve bağlama temas etmemiş, tefsirde öznellik probleminde bir örnek teşkil etmiştir.

VI. Hz. Peygamber’in Örnekliliği

Ahzâb sûresinin 21. âyeti, Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. Peygamber’in üsve-i hasene/güzel bir örnek olarak tanımlanan yegane âyettir ve Ahzâb sûresinin Hendek Savaşı anlatımında yer bulmuştur. Münâfıkların Ahzâb ordusu karşısında tutumlarına dair son âyet olan 20. âyetin hemen akabinde yer alması, müfessirleri Hz. Peygamber’in örnekliliği hatırlatmasının münâfıklara mı, yoksa 22. âyetten itibaren Ahzâb ordusu karşısında müminlerin tutumundan bahsedildiğinden müminlere mi yöneldiği hususunda tartışmaya sevketmiştir. Siyer-megâzî müelliflerinin Hendek Savaşı anlatımları her iki tarafa örnekliliğe matuf önemli kayıtlar sunacaktır:

﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا﴾

⁵³⁸ Nisâ 4/73.

⁵³⁹ Âl-i İmrân 3/154, 156. Benzer anlamlı âyetler için bkz. Âl-i İmrân 3/168; Nisâ 4/72, Tevbe 9/50.

⁵⁴⁰ Yusuf Şevki Yavuz, a.g.md, 447-455.

21. Âyet: “*Andolsun, Allah’ın Rasûlünde sizin için; Allah’a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah’ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır.*”

a) Taberî Öncesi Dönem

Mukâtil b. Süleyman **أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ** (üsvetün hasenetün-güzel bir örnek) ibaresini savaşın ve zorlu zamanların şiddetine rağmen cephede kalan, her ne yaşanırsa yaşansın kaçmayı düşünmeyen Hz. Peygamber’e tahsis eder ve bunu Uhud Savaşı’yla örneklendirir.⁵⁴¹ Buna göre Hz. Peygamber Uhud Savaşı’nda dışının kırılmasına, kaşının üstünden yaralanmasına, çok sevdiği amcası Hz. Hamza şehid edilmesine rağmen müminlerin iyiliğini gözetmeye devam etmiştir.⁵⁴² Görebildiğimiz kadarıyla Mukâtil b. Süleyman bu yorumuyla Hz. Peygamber’in örnekliliğini savaş meydanından kaçan münâfıklara yönlendirmiştir. Süddî ise münâfıklara yöneldiğine dair bir ifade kullanmaksızın örnekliliği savaş esnasında teselli vermek, iyilik gözetmek olarak kaydetmiştir.⁵⁴³

İbn İshâk bu âyeti zikretmeden hemen önce “Allah müminlere dönerek şöyle dedi” der ki, bu ifadesi ve “kendi görüşlerini ondan üstün tutmamaları ve ondan yüz çevirmemeleri ” yorumuyla Hz. Peygamber’in örnekliliğini müminlere has kıldığını kaydetmiştir.⁵⁴⁴ Bu yorumuyla İbn İshâk’ın, Mukâtil b. Süleyman’dan ayrıldığı görünür.

b) Taberî ve Sonrası Dönem

“*Andolsun, Allah’ın Rasûlünde sizin için; Allah’a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah’ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır*” âyetinin Hz. Peygamber’in ordusu içinde bulunup da ondan yüz çeviren, vaadinin hilafına davranan müminlere yönelik bir itâb olduğunu belirten Taberî,⁵⁴⁵ Hz. Peygamber’in örnekliliğinin hayata geçirilmesini, korku, savaş ve refah zamanlarında Allah’ı çokça

⁵⁴¹ Mukâtil b. Süleyman, III, s. 42; Ferrâ, II, s. 339.

⁵⁴² Mukâtil b. Süleyman, III, s. 42.

⁵⁴³ M. Atâ Yûsuf, *Tefsîru’s-Süddî*, s. 384.

⁵⁴⁴ İbn Hişâm, III, s. 259.

⁵⁴⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, s. 58-59; Vâhidî, *et-Tefsîrü’l-basît*, XVIII, s. 214; Kurtubî, XVII, s. 107; Ebû Hayyân, VII, s. 215.

zikreden müminlerin kendi görüşlerini onun önünde tutmamaları ve ondan yüz çevirmemeleri gerektirdiğine bağlar.⁵⁴⁶ Mâtürîdî buna ilaveten İbn Abbâs'tan nakille **أَسْوَةٌ حَسَنَةٌ** ifadesinin sünnet-i sâliha olarak da anlaşılabilirliğini belirttikten sonra, Hz. Peygamber'in örnekliğinin hüsnü'l-hulkunda, kereminde, şerefinde, emîn oluşunda ve buna tâbi oluşun vücûbiyetinde aranması gerektiğini söyler.⁵⁴⁷

Semerkandî bu yoruma ilave olarak -Mukâtil b. Süleyman gibi- Uhud Savaşı'nı ve kendisinin yaralanmasına, amcası Hz. Hamza'nın şehid edilmesine rağmen Hz. Peygamber'in cephedeki tutumuyla örnekliğini de hatırlatır.⁵⁴⁸ Kurtubî bu rivâyetler yanında İbn Ömer'den aktardığı rivâyette Hz. Peygamber'in örnekliğinin onun açlığına matuf olduğunu söyledikten sonra şu haberle bunu destekler:⁵⁴⁹

“Enes b. Mâlik'ten rivâyet olduğuna göre Ebû Talha şöyle demiştir: Rasûlullah'a açlıktan dolayı şikâyette bulunduk ve her birimiz karnımıza bağladığımız birer taşı gösterdik. Rasûlullah ise karnımı açtığımda iki taş bağlamış olduğunu gördük.”⁵⁵⁰

Suyûtî âyeti ele alırken açlık karşısında tutuma dair örneğe bir atıf yapmakla birlikte bu örnekliği, ibadetin şekline, söz gelimi, seferde namazların kısaltılmasına, haccın nasıl tamamlanacağına, yemin keffaretine, yaşanan hadiseler karşısında tutum ve davranışları belirlemeye de matuf kılar ve bu yorumun örneklerini hadis edebiyatını kaynak alarak temellendirir, bununla da Hz. Peygamber'in örnekliğinin çok boyutluluğuna dikkat çeker.⁵⁵¹

Mâverdî bu âyetin tefsiri bağlamında Hz. Peygamber'in *örnekliğinin* fikhî boyutunu da tartışır ve ortaya konulan görüşleri şöyle özetler:⁵⁵²

1. Hz. Peygamber'i örnek almak farzdır, aksine bir delil yoksa her yaptığı yapılmalıdır.
2. Hz. Peygamber'in örnekliği müstehabdır.
3. Örneğin mercii dinî konular ise birincisi, dünya işleri ise ikincisi doğrudur.

⁵⁴⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 58-59; Benzer bir yorum için bkz. Mâtürîdî, XI, s. 323; İbn Atiyye, VII, s. 104; Beyzâvî, III, s. 81; Neseî, III, s. 925 Ebüssuûd Efendi, IV, s. 409.

⁵⁴⁷ Mâtürîdî, XI, s. 323-324.

⁵⁴⁸ Semerkandî, III, s. 44; Mâverdî, IV, s. 388; Sa'lebî, VIII, s. 22; Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-basît*, XVIII, s. 213-214; Begavî, VI, s. 335-336; Zemahşerî, V, s. 58; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, s. 367; Kurtubî, XVII, s. 108; Ebû Hayyân, VII, s. 216; Suyûtî, XI, s. 759.

⁵⁴⁹ Kurtubî, XVII, s. 108.

⁵⁵⁰ Kurtubî, XVII, s. 108.

⁵⁵¹ Suyûtî, XI, s. 758-762.

⁵⁵² Mâverdî, IV, s. 388; Kurtubî, XVII, s. 108.

Ebû Hayyân ise bu hitabın münâfiklara da yönelebileceğini söylerken,⁵⁵³ İbn Kesîr Ahzâb günü kararsızlığa ve şüpheye düşerek korkan, sarsılan topluluğa hitab eden bu âyetle Hz. Peygamber'in örnekliliğinin onun sabrında, bağlılığında, direnişinde, çalışmasında, daima Rabbinden yardım bekleyişinde aranması gerektiğini belirtip kıyamete kadar da Müslümanların bu örnekliliği bir ilke olarak benimsemeleri gerektiğini söyler.⁵⁵⁴

c) XIX. Yüzyıl ve Sonrası Dönem

Elmalılı'ya göre "Allah'ın Rasûlünde sizin için; Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır" âyeti Hz. Peygamber'in sözleri, fiilleri ve davranışlarıyla⁵⁵⁵ dinin ve ahlakın yalnızca nazârî boyutunu öğretmekle kalmayıp savaşta ve barışta bir numûne-i imtisâl olduğuna delildir.⁵⁵⁶ Seyyid Kutub, savaşa hazırlanırken Hz. Peygamber'in ashâbıyla beraber hendek kazdığına, toprak taşıdığına, onların okuduğu şiirlere katıldığına, ashâbıyla şakalaştığına, bunun yanında cesaret ve kararlılığına değindikten sonra İbn İshâk'tan naklen hendek kazımı esnasındaki fetih müjdelere yer verir.⁵⁵⁷ Bilmen'e göre *örneklik*, Hz. Peygamber'in hak yolunda fedakarlığında, harp sahasında düşmana karşı metaneti ve mücadelesinde aranmalıdır.⁵⁵⁸ İbn Âşûr ise Abdullah b. Ömer'den nakille *örnekliğin* açlık boyutuna da vurgu yapar.⁵⁵⁹

Kur'ân Yolu, Hz. Peygamber'in örnekliliğinin yalnızca Hendek Savaşı'ndaki davranışlarına şâmil edilmeyip müminlerin bütün hayatında ma'kes bulmaklığında Kurtubî'nin yorumunu nakletmekle beraber şu ifadelere yer verir,⁵⁶⁰ ancak savaş meydanındaki örnekliliğin somut boyutlarına değinmez:

"Hendek Savaşı'nda müminler Hz. Peygamber'i örnek almışlar, ona itaat ederek dünyada önemli bir zafer kazanmışlar, âhirette ise büyük bir ödülü hak etmişlerdir."

⁵⁵³ Ebû Hayyân, VII, s. 216.

⁵⁵⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, XI, s. 133-134; Benzer bir ifade için bkz. İbn Cüzeyy, II, s. 185.

⁵⁵⁵ Elmalılı, VI, s. 3883; Saîd Havvâ, s. 4403.

⁵⁵⁶ Elmalılı, VI, s. 3883; Mevdûdî, IV, s. 401.

⁵⁵⁷ Seyyid Kutub, XXI, s. 2841-2842.

⁵⁵⁸ Bilmen, VI, s. 2795; İbn Âşûr, XXI, s. 302-303; Mevdûdî, IV, s. 401.

⁵⁵⁹ İbn Âşûr, XXI, s. 303.

⁵⁶⁰ Heyet, *Kur'ân Yolu*, IV, s. 377.

d) Taberî ve Sonrası Dönem Siyer Edebiyatı

Sallâbî'ye göre “Allah'ın Rasûlünde sizin için; Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır” âyeti, müminleri her zaman ve her mekanda, sözlerinde, fiillerinde, savaş esnasında tutumlarında ve O'na tâbi olduğu her durumda Hz. Peygamber'in örneğine teşvik eder.⁵⁶¹

e) Tesbit ve Değerlendirmeler

1. Hz. Peygamber'in Örneğinin Boyutları

Kur'ân-ı Kerîm bütün peygamberlerin, kendi kavmine/toplumuna model olması için gönderildiğini belirtir;⁵⁶² o topluma da peygamberlerini doğru yolun rehberi kıldığını bildirip onu örnek almalarını emreder.⁵⁶³

Bilindiği üzere bu âyet Hz. Peygamber'in Kur'ân-ı Kerîm'de *güzel bir örnek* olarak nitelendiği yegane âyettir. *Örneğin* Hendek Savaşı'nın Kur'ânî anlatımında karşımıza çıkması iki soruyu gündeme getirir: Örneklilik savaş hâline mi münhasır kılınmalıdır, ya da tarihî bağlamı savaş olarak görünse de bu örneklilik savaş dışı zamanlar için de umumîleştirilmeli midir?

Müfessirler genel olarak Hz. Peygamber'in örneğini savaş zamanındaki tutum ve davranışlarında aramışlardır. Hatta Hendek Savaşı'ndan yaklaşık iki yıl önce gerçekleşen Uhud Savaşı'ndan misal getirmiş, Hz. Peygamber'in savaş meydanında yaralanması ve amcası Hz. Hamza'yı kaybetmesine rağmen savaş meydanını terketmeyip sabrettiği gibi Hendek Savaşı'nda da sabır ve sebât ile mücadelede bulunduğunu belirtmişlerdir. Anahatlarıyla bu yorumu İslam coğrafyasının farklı noktalarından Taberî, Semerkandî, Vâhidî, Begavî, Zemahşerî, Kurtubî, İbn Kesîr, Ömer Nasûhi Bilmen, İbn Âşûr gibi müfessirler benimsemiştir. Hatta İbn Kesîr bir müverrih rikkatiyle Hendek Savaşı'nın tarihî anlatımında geçen Hz. Peygamber'e dair bütün detayları örneklilik bağlamında özetlemiştir.

Âyeti tefsir eden bazı müfessirler ise savaş hâlindeki tutum ve davranışları hatırlatmakla beraber örneğin umûmî boyutuna dikkat çekmişlerdir. Mâturîdî,

⁵⁶¹ Sallâbî, s. 609; Arcûn, IV, s. 164.

⁵⁶² Nisâ 4/64.

⁵⁶³ En'âm 6/90.

Suyûtî, Elmalılı, *Kur'ân Yolu* tefsiri daha çok bu yorumu benimser görünür. Suyûtî'nin konuya dair serdettiği hadisler, savaştan farklı bir zeminde olsa bile, Hz. Peygamber'in örneğine vurgu yaparken sahâbenin bu âyeti delil getirdiklerini gösterir. Bu veriler hem sahâbenin âyetleri nasıl konumlandığını, âyetlere yaklaşımlarındaki zihin dünyalarını ele almaya sevkeder, hem de bu konumlandırmanın izlerini barındıran hadis edebiyatının önemini ortaya koyar.

Bu âyetin, müminlerin Hendek Savaşı'nda yaşadıkları zorluklar karşısında Hz. Peygamber'in kararlılığını örnek almaları gerektiğini bildirmek üzere inmiş olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Hz. Peygamber'in *güzel bir örnek* olarak nitelenmesinin tarihî arkaplanını çizebilmeye kuşkusuz ki siyer-megâzî edebiyatı yardımcı olacaktır.

Bilindiği üzere Kur'ân-ı Kerîm, savaşın meşruiyetini, Müslümanların can ve mal güvenliğini sağlamak, İslam'a yönelik saldırıları önlemek, hak ve hürriyetleri muhafaza etmek şartına dayandırmış ve hükme bağlamıştır.⁵⁶⁴ Hz. Peygamber'in "Ey insanlar! Düşmanla karşılaşmayı temenni etmeyin, Allah'tan âfiyet (esenlik ve barış) dileyin. Fakat düşmanla karşılaşınca da sabredin ve bilin ki cennet kılıçların gölgesi altındadır"⁵⁶⁵ hadisi de savaşın sosyal ve psikolojik boyutuyla Müslümanlarca nasıl karşılanması gerektiğinin ilkesini belirlemiştir.

Hz. Peygamber, bizzat katıldığı savaşlarda en güç durumlar karşısında bile acziyet göstermemiş, ye'se kapılmamış, savaşı irade, cesaret, sabır ve tahammülle karşılamış, sorumluluk üstlenirken herhangi bir tereddüt göstermemiştir. Bir komutan olarak emri altındakileri iyi tanımış, onlara âdil davranmış, vazife taksiminde liyakate önem vermiştir. Çevresine güven ve saygı telkin etmede ve süratle doğru karar vermede de öncü olan Hz. Peygamber'in Hendek Savaşı sürecindeki tutum ve davranışları da bütün bu ilkelerle örtüşür niteliktedir.⁵⁶⁶

Müslümanlar için bu savaş kaçınılmaz olup da savaş hazırlıkları başladığında, Hz. Peygamber her durumda önem verdiği istişareyi savaş stratejisini belirlerken de gerçekleştirmiş, bu ilkeyi savaş sürecinde de hayata geçirmiştir.⁵⁶⁷ Ashâbı teşvik etmek için hendek kazımına bizzat katılmış, toprak taşımıştır.⁵⁶⁸ Toplumun lideri

⁵⁶⁴ Bakara 2/205; Nisâ 4/94; Kasas 28/83; Şûrâ 42/41-42. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Özel, "Cihad", *DİA*, VII, s. 527-531.

⁵⁶⁵ Buhârî, Cihâd, 112, 156; Müslim, Cihâd, 19-20; Ebû Dâvûd, Cihâd, 89.

⁵⁶⁶ Hz. Peygamber'in siyasi ve askerî kişiliği için ayrıca bkz. Ahmet Özel, "Muhammed", *DİA*, XXX, s. 431-439.

⁵⁶⁷ Mûsâ b. Ukbe, s. ; İbn Hişâm, III, s. 234; Vâkîdî, II, s. 445; İbn Sa'd, II, s. 62-63.

⁵⁶⁸ Mûsâ b. Ukbe, s. 215; İbn Hişâm, III, s. 226-227; Vâkîdî, II, s. 446, 449; İbn Sa'd, II, s. 62-63.

konumundayken ashâbıyla ortaya koyduğu zorluklara birlikte göğüs germe ve dayanışma ruhu, Allah yolunda kararlılığı ve fedakarlığının bir göstergesidir:

Muhacir ve Ensar hendek kazarken Hz. Peygamber şöyle diyordu:

“Allahım, âhiret hayrından başka hayr yoktur
Ensar ve muhaciri bağışla!”

Ashâb ise şöyle karşılık veriyordu:

“Biz Muhammed’e biat ettik
Hayatta kaldığımız müddetçe cihad etmek üzere.”⁵⁶⁹

Hz. Peygamber kazıdan çıkan toprağı taşıırken ise şu recezi söylüyordu:

“Allahım sen bize hidâyet vermeseysin,
Ne sadaka verir ne de namaz kılardık.
O halde üzerimize sekînet indir,
Ayaklarımızı sabit kıl, bizi dağıtma.
Bunlar bize karşı geldiler
Onlar fitne çıkarmak isterse biz karşı dururuz.”⁵⁷⁰

Hz. Peygamber, Selmân-ı Fârisî’nin güçlü yapısı, savaş hazırlığı ve hendek kazımına katkısı sebebiyle muhacirlerin “Selman bizdendir”, Ensarın “Selman bizdendir” sözlerine “Selman Ehl-i beyttendir” karşılığını vererek olası tartışma ve gerginliği önlemiştir.⁵⁷¹ Kimsenin birbirine öfkelenmemesini, birbirine darılmamasını öğütlemiş, müminleri hoşgörüyeye davet etmiştir.⁵⁷² Moral ve motivasyon kaynağı olarak fetih müjdeleri,⁵⁷³ şiddetli soğuk ve açlığa rağmen kendisinin cepheyi terketmemesi,⁵⁷⁴ müminlerin sabır ve sebatla mücadelesinin bir boyutu olmuştur. Açlığın hüküm sürdüğü savaş günlerinde Câbir b. Abdillâh’ın davetine icabet ettiği

⁵⁶⁹ Vâkıdî, II, s. 446; İbn Sa’d, II, s. 67; İbn Ebû Şeybe, *Kitâbü’l-Megâzî*, s. 258.

⁵⁷⁰ Vâkıdî, II, s. 449; İbn Sa’d, II, s. 67; İbn Ebû Şeybe, *Kitâbü’l-Megâzî*, s. 258.

⁵⁷¹ Mûsâ b. Ukbe, s. 216; İbn Hişâm, III, s. ; Vâkıdî, II, s. 446-447.

⁵⁷² Mûsâ b. Ukbe, s. 215; İbn Hişâm, III, s. 447.

⁵⁷³ Mûsâ b. Ukbe, s. 218; İbn Hişâm, III, s. 230; Vâkıdî, II, s. 449-450; İbn Ebû Şeybe, *Kitâbü’l-Megâzî*, s. 261.

⁵⁷⁴ Vâkıdî, II, s. 464-465, 475-476

gibi beraberindekilerle yemeği paylaşması⁵⁷⁵ Hz. Peygamber'in diğergamlığının bir göstergesidir.

İnsan tabiatını göz önünde bulunduran derin ve geniş bakış açısıyla, müminlere duyduğu sevgi, şefkat ve insana verdiği önemle Hz. Peygamber, kuşatmanın yanı sıra açlık ve soğğun etkili olduğu savaşı nihâyete erdirmek için gerek Gatafân'a anlaşma teklifi⁵⁷⁶ gerek Nuaym b. Mes'ud hadisesinde⁵⁷⁷ olduğu üzere çözüm arayışına girmiş, çocukları ve kadınları güvenlikleri için kalelere yerleştirmiş,⁵⁷⁸ şehirde güvenliği temin için birlikleriyle Seleme b. Eslem ve Zeyd b. Hârise'yi görevlendirmiştir.⁵⁷⁹ Benî Kurayza'nın ihanet haberini teyid ettirip bu ihanet karşısında Müslümanları endişeye sevketmemek için haberin gizlenmesini istemesi onun insan psikolojisine verdiği önemin bir göstergesi olmalıdır.⁵⁸⁰ Yine Zeyd b. Sâbit'in nöbeti esnasında uykuya dalması, Umâre b. Hazm'ın da onun silahını saklaması üzerine Hz. Peygamber'in böyle şakalardan ashâbı nehyetmesi, savaş psikolojisini göz önünde bulundurmasının bir diğer örneğini teşkil eder.⁵⁸¹

Bütün bunlar gibi, Hz. Peygamber'in savaş sürecinde gelişen olaylara karşı tutumu da müminler için önemli ilkeler hâline gelmelidir: Hendeği aşmaya çalışırken atıyla birlikte düşerek ölen Nevfel b. Abdullah'ın cesedine müşriklerin para teklif etmelerine karşılık Hz. Peygamber'in onun ve parasının habîs olduğunu söylemesi⁵⁸² ancak kararı ashaba bırakması, müminlerin düşmana karşı maddî ve manevî tutumlarını belirlemeyi hedefler. Düşmanla karşılaşma ihtimali olan durumlarda zırhını giymesi⁵⁸³ tedbirli olmaya delil olurken, savaş boyunca duayı bırakmaması⁵⁸⁴ bir kul olarak takdire dikkat çekmesine yönelik olmalıdır. İbn Abbâs'tan gelen şu rivâyet de bunu destekler mahiyettedir:

“... Lebbeyk Allahümme lebbeyk lebbeyk lâ şerîke leke lebbeyk inne'l-hamde ve'n-ni'mete leke ve'l-mülk lâ şerîke lek” (Rabbim! Davetine sözüm ve özümle tekrar tekrar icabet ettim, emrine boyun eğdim. Rabbim! Senin davetine icabet boynumun borcudur. Senin eşin ve

⁵⁷⁵ İbn Hişâm, III, s. 229; Vâkıdî, II, s. 452-453; İbn Ebû Şeybe, *Kitâbü'l-Megâzî*, s. 257.

⁵⁷⁶ İbn Hişâm, III, s. 233-234; Vâkıdî, II, s. 477-480; İbn Sa'd, II, s. 65; İbn Ebû Şeybe, *Kitâbü'l-Megâzî*, s. 259-260.

⁵⁷⁷ Mûsâ b. Ukbe, s. 220-221; İbn Hişâm, III, s. 240-241; Vâkıdî, II, s. 480-484; İbn Sa'd, II, s. 65; İbn Ebû Şeybe, *Kitâbü'l-Megâzî*, s. 256-257.

⁵⁷⁸ İbn Hişâm, III, s. 231; Vâkıdî, II, s. 451; İbn Sa'd, II, s. 62-63.

⁵⁷⁹ Vâkıdî, II, s. 460; İbn Sa'd, II, s. 64.

⁵⁸⁰ Mûsâ b. Ukbe, s. 218-219; İbn Hişâm, III, s. 232-233; Vâkıdî, II, s. 457-459; İbn Sa'd, II, s. 63.

⁵⁸¹ Vâkıdî, II, s. 448.

⁵⁸² Mûsâ b. Ukbe, s. 219;

⁵⁸³ Vâkıdî, II, s. 466-468.

⁵⁸⁴ Vâkıdî, II, s. 464, 487-488; İbn Sa'd, II, s. 65, 70.

ortağın yoktur. Rabbim! Bütün varlığımla sana yöneldim; hamd senin, nimet senin, mülk senindir. Senin eşin ve ortağın yoktur) sözleri Rasûlullah'tan en müsterih hâli olan Arafat'ta ve en sıkıntılı hâli olan Hendek gününde sâdır oldu."⁵⁸⁵

Savaşın en çetin gününde Müslümanlarla beraber Hz. Peygamber'in de namazlarını kılamaması ve kaza namazı kıldırması,⁵⁸⁶ namaz kılmalarına engel olan müşriklere lanet etmesi⁵⁸⁷ onun ibadete her şart ve her zeminde ihtimam göstermesine bir örnek teşkil eder.

Üstün ahlakı ve nitelikleriyle beraber Hz. Peygamber'in bütün bu tutum ve davranışları, onun herhangi bir insan gibi yaşadığını, mübellîğ vazifesiyle oluşturduğu inançlı toplum için *güzel bir örnek* olduğunu gösterir. Kendisine itaatın Allah'a itaat sayıldığı⁵⁸⁸ Hz. Peygamber'in risâlet vazifesi, fikrî ve manevî nasihatle sınırlı olmayıp dinamik bir İslam toplumu vücûda getirmek olduğundan, sosyal, siyasî ve askerî faaliyetleri de örnekliğinin bir boyutudur. Nitekim risâlet vazifesi boyunca beşerin hidâyeti için tebliğ görevini yerine getirip insanlar arasında adaleti sağlamada, azîm ve cesaretle, başkasına ikrâmı, hakka yardımda, iyilik ve takva üzerine yardımlaşmakta ve üstün ahlâkın temsilinde en yüce örneği göstermiştir. Hendek Savaşı da bu boyutların hepsine dair önemli misaller getirmesiyle dikkat çekici bir süreci içerir. Hz. Peygamber'in *üsve-i hasene* olarak tanımlanmasının Hendek Savaşı'nın Kur'ânî anlatımında karşımıza çıkması da bu bağlamda dikkat çekicidir.

2. Savaşta Parola Kullanması

Hz. Peygamber gazve ve seriyyelerde şîâr/parola kullanımını teşvik etmiş, bununla birliklerin birbirlerini tanımalarını ve aralarındaki irtibatın daha güvenli bir biçimde sağlanmasını hedeflemiştir.⁵⁸⁹ Nitekim Vâkıdî, Hendek Savaşı'nda parola kullanmayı ihmal eden bazı Müslümanların hata ile birbirleriyle çarpıştıklarını kaydeder.⁵⁹⁰

Savaş esnasında kullanılan parolalar Müslümanların moral ve motivasyonunu güçlendirecek, onlara heyecan verecek ifadelerden seçilmiştir. Bedir Savaşı'nda

⁵⁸⁵ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VII, n. 13703.

⁵⁸⁶ Vâkıdî, II, s. 473; İbn Sa'd, II, s. 65; İbn Ebû Şeybe, *Kitâbü'l-Megâzi*, s. 260.

⁵⁸⁷ Mûsâ b. Ukbe, s. 218.

⁵⁸⁸ Nisâ 4/80.

⁵⁸⁹ Hz. Peygamber'in savaşlardaki gizlilik stratejilerini inceleyen bir çalışma olarak bkz. Yusuf Ziya Keskin, "Hz. Peygamber'in Savaşlarda Kullandığı Gizli Diller", *İstem*, Yıl: 4, Sayı: 7, Konya 2006, s. 75-86.

⁵⁹⁰ Vâkıdî, II, s. 474.

“Ehad! Ehad!”⁵⁹¹ ya da “Yâ Mansûr, emit!” (Ey Mansûr, öldür!),⁵⁹² Uhud Savaşı’nda “Emit! Emit!” (Öldür! Öldür!)⁵⁹³ olan parola, Hendek Savaşı’nda “Hâ Mîm, lâ yunsarûn” (Hâ Mîm, onlara yardım edilmez) lafızlarıyla belirlenmiştir.⁵⁹⁴

Hz. Peygamber’in şu hadisi de bu parolanın belirlenmesine ışık tutar niteliktedir:

“Geceleyn düşman tarafından ansızın saldırıya maruz kaldığımızda, parolanız ‘Hâ Mîm, onlara yardım edilmez’ olsun”⁵⁹⁵

“Hâ Mîm”⁵⁹⁶ ve “lâ yunsarûn”⁵⁹⁷ ifadeleri ayrı yerlerde geçen Kur’ân lafızlarından oluşmakla birlikte, görebildiğimiz kadarıyla her iki ifadenin birbirine yakın olarak zikredildiği âyet aralığı Fussilet 41/1-16’ya tekabül eder. İbn İshâk’a göre bu âyetler Hz. Peygamber’in Utbe b. Rebîa ile konuşması akabinde okuduğu âyetlerdir. Bu hadise şöyle gerçekleşmiştir:

Hz. Hamza’nın İslamı kabulü Kureyş’te Müslümanların sayısının çoğalacağına dair bir endişe oluşturmuş, Kureyş meclisinde Utbe b. Rebîa, Hz. Peygamber’le konuşacağını ve ona bazı teklifler sunacağını söylemiş ve bu girişimi Kureyşlilerce desteklenmiştir. Bunun üzerine Utbe b. Rebîa Hz. Peygamber’in Mescid-i Harâm’da yalnız olarak oturduğu bir sırada yanına gitmiş, onun nesebi yönüyle de Kureyş kabilesi katında ne derece şerefli olduğunu söylemiş, ancak getirdiği bu yeni düzenle kavmini parçaladığını, onları hayal kırıklığına uğrattığını, atalarını tekfir ettiğini, ilahlarını ve dinlerini ayıpladığını belirtmiştir. Bu sözlerden sonra Utbe Hz. Peygamber’e teklifini şöyle iletir:

“Eğer bu getirdiğinle mal istiyorsan biz sana mallarımızdan toplayalım, en zenginimiz ol. Eğer bununla şeref kazanmak istiyorsan biz seni başkan yapalım, sensiz hiç bir karar da vermeyelim. Şâyet bununla krallık istiyorsan seni kral yapalım. Eğer sana gelen karşı

⁵⁹¹ İbn Hişâm, II, s. 287.

⁵⁹² Vâkîdî, I, s. 71-72. Vâkîdî aynı yerde ayrıca muhacirlerin parolasının “Yâ Benî Abdurrahmân”, Hazreçlilerin parolasının “Yâ Benî Abdullah”, Evslilerin parolasının ise “Yâ Benî Ubeydullah” olduğu rivâyetini de kaydeder. Vâkîdî’ye göre Mekke’nin fethinde de bu parolalar kullanılmıştır. Bkz. *Kitâbü’l-Megâzî*, III, s. 903. İbn Hişâm Benî Müstalik Savaşı’nda da Müslümanların parolasının bu ifade olduğunu belirtir, bkz. *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, III, s. 306.

⁵⁹³ İbn Hişâm, III, s. 72; Vâkîdî, I, s. 234.

⁵⁹⁴ İbn Hişâm, III, s. 237; İbn Sa’d, II, s. 69.

⁵⁹⁵ Ebû Dâvud, Cihad, 71; Tirmizî, Cihad, 11; Ahmed b. Hanbel, IV, 65, 289, V, 377. Kâdî İyâz’ın (ö. 544/1149) hadisin, “Hâ Mîm” ile başlayan sûrelerin Allah katındaki dereceleri ve faziletleri sebebiyle düşmanların galip gelemeyeceklerini ifade ettiğine dair bkz. Zekeriya Güler, “Vesile ve Tevesül Hadislerinin Kaynak Değeri”, *Hadis Tetkikleri*, İstanbul 2015, s. 172-173.

⁵⁹⁶ Mûmin 40/1; Fussilet 41/1; Şûrâ 42/1; Zuhruf 43/1; Duhân 44/1; Câsiye 45/1; Ahkâf 46/1.

⁵⁹⁷ Âl-i İmrân 3/111, Kasas 28/41, Fussilet 41/16.

koyamadığın bir cinnî ise biz seni tedavi ettirelim, iyileşinceye kadar bütün malımızı sarfedelim. Bazen cinler insanlara üstün gelebiliyor ve tedavi olmak gerekiyor.”

Hız. Peygamber Utbe b. Rebîa'yı dikkatle dinledikten sonra bitirip bitirmediğini sormuş, Utbe'den “Evet” cevabını almış, “Beni dinler misin?” diye sormuş ve şu âyetleri okumuştur:

*“Hâ, Mîm. (Kur’ân) rahmân ve rahîm olan Allah katından indirilmiştir. (Bu.) bilen bir kavim için, âyetleri Arapça okunarak açıklanmış bir kitaptır. Bu kitap müjdeleyici ve uyarıcıdır. Fakat onların çoğu yüz çevirdi. Artık dinlemezler. Ve dediler ki: Bizi çağırdığın şeye karşı kalplerimiz kapalıdır. Kulaklarımızda da bir ağırlık vardır. Bizimle senin aranda bir perde bulunmaktadır. Onun için sen (istediğini) yap, biz de yapmaktayız! De ki: ‘Ben de ancak sizin gibi bir insanım. Bana ilâhınızın bir tek İlâh olduğu vahy olunuyor. Artık O’na yönelin, O’ndan mağfîret dileyin. Ortak koşanların vay hâline! Onlar zekâtı vermezler; ahireti inkâr edenler de onlardır. Şüphesiz iman edip iyi iş yapanlar için tükenmeyen bir mükâfat vardır. De ki: ‘Gerçekten siz, yeri iki günde yaratıncı inkâr edip O’na ortaklar mı koşuyorsunuz? O, âlemlerin Rabbidir. O, yeryüzüne sabit dağlar yerleştirdi. Orada bereketler yarattı ve orada tam dört günde isteyenler için fark gözetmeden gıdalar takdir etti. Sonra duman hâlinde olan göğe yöneldi, ona ve yer küreye: ‘İsteyerek veya istemeyerek, gelin!’ dedi. İkisi de ‘İsteyerek geldik’ dediler. Böylece onları, iki günde yedi gök olarak yarattı ve her göğe görevini vahyetti. Ve biz, yakın semâyî kandillerle donattık, bozulmaktan da koruduk. İşte bu, azîz, alîm Allah’ın takdiridir. Eğer onlar yüz çevirirlerse de ki: İşte sizi Ad ve Semûd’un başına gelen kasırgaya benzer bir kasırgaya karşı uyarıyorum! Peygamberler onlara: ‘Önlerinden ve arkalarından gelerek Allah’tan başkasına kulluk etmeyin, dedikleri zaman, ‘Rabbimiz dileseydi elbette melekler indirirdi. Onun için biz sizinle gönderilen şeyleri inkâr ediyoruz’ demişlerdi. Ad kavmine gelince, yeryüzünde haksız yere büyüklük tasladılar ve: Bizden daha kuvvetli kim var? dediler. Onlar kendilerini yaratan Allah’ın, onlardan daha kuvvetli olduğunu görmediler mi? Onlar bizim âyetlerimizi (mucizelerimizi) inkâr ediyorlardı. Bundan dolayı biz de onlara dünya hayatında zillet azâbını tattırmak için o uğursuz günlerde soğuk bir rüzgâr gönderdik. Ahiret azabı elbette daha çok rüsvay edicidir. **Onlara yardım da edilmez.**”⁵⁹⁸*

Hız. Peygamber ile görüşükten sonra Kureyş’in yanına dönen Utbe şunları söyler:

“Öyle bir söz işittim ki, vallahi onun benzerini daha önce işitmemiştim. Allah’a yemin ederim ki o ne sihirdir, ne şiiirdir, ne de kehânettir. Ey Kureyş topluluğu, beni dinleyin, onu kendi hâline bırakıp ondan ayrılın. Allah’a yemin ederim ki ondan işitmiş olduğum büyük

⁵⁹⁸ Fussilet 41/1-16. İbn İshâk, Hız. Peygamber’in tilâvetini secde âyetine kadar sürdürdüğünü, sonra secde ettiğini belirtir ki, bu 37. âyete tekabül eder, bkz. İbn Hişâm, I, s. 314. Utbe b. Rebîa’nın Hız. Peygamber’den 1-13. âyetleri dinlediğine dair bkz. Adnan Demircan, “Utbe b. Rebîa”, *DİA*, XLII, s. 236.

haber mutlaka meydana gelecektir. Şâyet Araplar onu ele geçirip galip gelirlerse bir başkası sayesinde ondan kurtulmuş olursunuz. Şâyet o Araplara galip gelirse, onun hükümranlığı sizin hükümranlığınız, onun izzeti ve şerefi sizin izzetinizdir ve böylece siz, insanların en mesudu olursunuz.”⁵⁹⁹

Görebildiğimiz kadarıyla “Hâ Mîm, lâ yunsarûn” parolasının Hendek Savaşı için önemi, ashâbın da Utbe b. Rebîa ile olan görüşmeden haberdar olma ihtimali üzerinden bakıldığında, Kureyş’in bütün varlığını Hz. Peygamber’in davasına karşı durmak için seferber ettiği o günü ve Utbe b. Rebîa simasında Kureyş’in yenilgisini hatırlatması ve bununla moral-motivasyon sağlaması muhtemeldir. Utbe’nin “Ondan işitmiş olduğum büyük haber mutlaka meydana gelecektir” itirafı bu anlamda önemlidir. “Hâ Mîm, lâ yunsarûn” parolası, Hendek Savaşı ve Fussilet sûresinin bu âyetlerini bir arada düşünmeye sevk eden bir diğer âmil ise Âd kavminin rüzgârla helak olduğu bilgisine ilgili âyetlerde yer verilmesidir. Daha önce de belirtildiği üzere, erken dönem kaynaklarında da yer alan “Ben, Allah tarafından Sabâ ile yardım olundum! Âd kavmi ise Debûr ile helak oldular” hadisi bu bilgiyle bağlamını daha belirgin kılabilir.

3. Âyetin Lafızları

أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ (güzel bir örneklik) ifadesi Kur’ân-ı Kerîm’de Mümtehine sûresinin 4 ve 6. âyetlerinde de geçer:

*“Ey iman edenler! Eğer benim yolumda savaşmak ve rızamı kazanmak için çıkmışsanız, benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olanlara sevgi göstererek, gizli muhabbet besleyerek onları dost edinmeyin. Oysa onlar, size gelen gerçeği inkâr etmişlerdir. Rabbiniz Allah’a inandığınızdan dolayı Peygamber’i de sizi de yurdunuzdan çıkarıyorlar. Ben, sizin saklı tuttuğunuzu da, açığa vurduğunuzu da en iyi bilenim. Sizden kim bunu yaparsa (onları dost edinirse) doğru yoldan sapmış olur. Şâyet onlar sizi ele geçirirlerse, size düşman kesilecekler, size ellerini ve dillerini kötülükle uzatacaklardır. Zaten inkâr edivermenizi istemektedirler. Kıyamet günü yakınlarınız ve çocuklarınız size fayda vermezler. Çünkü Allah aranızı ayırır. Allah, yaptıklarınızı görendir. İbrahim’de ve onunla beraber olanlarda, sizin için gerçekten **güzel bir örnek** vardır. Onlar kavimlerine demişlerdi ki: "Biz sizden ve Allah’ı bırakıp yaptıklarınızdan uzağız. Sizi tanımıyoruz. Siz bir tek Allah’a inanıncaya kadar, sizinle bizim aramızda sürekli bir düşmanlık ve öfke belirmiştir." Şu kadar var ki, İbrahim babasına: "Andolsun senin için mağfîret dileyeceğim. Fakat Allah’tan sana gelecek herhangi bir şeyi*

⁵⁹⁹ İbn Hişâm, I, s. 313-314.

önlemeye gücüm yetmez" demişti. (O müminler şöyle dediler:) Rabbimiz! Ancak sana dayandık, sana yöneldik. Dönüş de ancak sanadır. Rabbimiz! Bizi, inkâr edenler için deneme konusu kılma, bizi bağışla! Ey Rabbimiz! Yegâne galip ve hikmet sahibi, ancak sensin. Andolsun, onlar sizin için, Allah'ı ve ahiret gününü arzu edenler için güzel bir örnektir. Kim yüz çevirirse şüphesiz Allah, zengindir, hamde lâıyk olandır."

İbn İshâk'ın Urve b. Zübeyr ve başkalarından aktardığı kayda göre 1-3. âyetler Hâtıb b. Ebû Beltea hakkında nâzil olmuştur. Bu hadiseye göre, Hz. Peygamber Mekke'nin fethi için yaptığı hazırlıkları bir strateji olarak gizlemiş, buna karşılık Hayber'e sefer planını dillendirmiş, asıl maksadını ise birkaç sahâbî ile paylaşmıştır. Hâtıb b. Ebû Beltea da bu sahâbîlerden biridir. Bunun üzerine Hâtıb, Mekke'de olan akrabalarının hayatından endişe duyarak Hz. Peygamber'in hazırlığını bildirdiği mektubunu Sâre isimli bir kadına vermiş ve Kureyş'e iletmesini istemiştir. Bu girişimi Hz. Peygamber'e vahiy ile bildirilmiş, Hz. Peygamber Sâre'nin yakalanmasını emretmiştir.

Sâre yakalanıp da mektup ortaya çıkınca Hz. Peygamber Hâtıb'ı çağırması ve neden bu girişimde bulunduğunu sormuştur. Hâtıb da Mekke'de akrabalarını himaye edecek birinin bulunmadığı, bu haberle Kureyş'i kendisine borçlu kılarak akrabalarını korumak istediği, ancak bunun Kureyş'e bağlılık ya da samimiyet olarak anlaşılması gerektiği cevabını vermiştir. Hz. Ömer Bedir Savaşı'na da katılan Hâtıb'ın öldürülmesi istemiş, ancak Hz. Peygamber Allah Teâlâ'nın Bedir ashâbına hitaben "Ey Bedir ehli! Bundan böyle ne işlerseniz işleyin, sizleri bağışlayacağım" dediğini hatırlatarak bunu reddetmiştir.⁶⁰⁰

Bu âyetlerin hemen ardından Mümtehine sûresinde Hz. İbrahim'in *üsve-i hasene* olarak anılması, Meryem sûresindeki şu âyetleri hatırlatır:

*"Kitap'ta İbrahim'i an. Zira o, sıdkı bütün bir peygamberdi. Bir zaman o babasına dedi ki: Babacığım! Duymayan, görmeyen ve sana hiçbir fayda sağlamayan bir şeye niçin taparsın? Babacığım! Hakikaten sana gelmeyen bir ilim bana geldi. Öyle ise bana uy ki, seni düz yola çıkarayım. Babacığım! Şeytana kulluk etme! Çünkü şeytan, çok merhametli olan Allah'a âsi oldu. Babacığım! Allah tarafından sana azap dokunup da şeytanın yakını olmandan korkuyorum. (Babası:) Ey İbrahim! dedi, sen benim tanrılarımın yüz mü çeviriyorsun? Eğer vazgeçmezsen, andolsun seni taşlarım! Uzun bir zaman benden uzak dur! İbrahim: Selâm sana dedi, **Rabbimden senin için mağfiret dileyeceğim**. Çünkü O bana karşı*

⁶⁰⁰ İbn Hişâm, IV, s. 40; Vâkıdî, II, s. 797-798; Nebi Bozkurt, "Hâtıb b. Ebû Beltea", *DİA*, XVI, s. 444-445.

çok lütüfkârdır. Sizden de, Allah'ın dışında taptığınız şeylerden de uzaklaşıyor ve Rabbime yalvarıyorum. Umulur ki (senin için) Rabbime dua etmemle bedbaht (emeği boşa gitmiş) olmam. Nihâyet İbrahim onlardan ve Allah'tan başka taptıkları şeylerden uzaklaşıp bir tarafa çekildiği zaman biz ona İshak ve Yâ'kub'u bağışladık ve her birini peygamber yaptık. Onlara rahmetimizden bağışta bulunduk; kendilerine haklı ve yüksek bir şöhet nasip ettik.”

Bu âyetlerde görüldüğü üzere Mümtetine sûresinde işaret edilen Hz. İbrahim'in örnekliği, babasının Allah'ı inkar etmekte ısrarı neticesinde ondan yüz çevirmesindedir. Nitekim şu âyet de bunu teyid eder niteliktedir:

“İbrâhim'in, babası için af dilemesi, surf ona yaptığı vaadi yerine getirmek için olmuştu. Fakat onun Allah düşmanı olduğu kendisine belli olunca, onunla ilgisini kesti. Gerçekten İbrâhim çok yumuşak huylu ve pek sabırlı idi.”⁶⁰¹

Denilebilir ki, Hendek Savaşı'nda Hz. Peygamber'in *üsve-i hasene* olarak tanımlanması ile Hâtıb b. Ebû Beltea'nın girişimine karşılık Hz. İbrahim'in *üsve-i hasene* olarak tanımlanmasında ortak bir zemin vardır. Bu zemin, İslam'a karşı direnen, Allah'ı inkar eden ve Müslümanlara düşmanlık besleyen kâfirlere karşı, hicretten sonra Hz. Peygamber ve ashâbının yaptığı gibi, -kâfir müminin aile ferdi ya da yakın akrabası dahi olsa- kararlı bir duruş sergilemek, canı pahasına düşmanla karşı karşıya kalmayı kabul etmek ve bundan vazgeçmemektir.

⁶⁰¹ Tevbe 9/114.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AHZÂB ORDUSU KARŞISINDA MÜMİNLERİN TUTUMU

Hendek Savaşı'nın Kur'ânî anlatımı, münâfikların Ahzâb ordusu karşısında tutum, davranış ve psikolojilerine dair detaylı tasvirlerden sonra, müminlerin Ahzâb ordusu karşısında imanlarından güç alan tutum ve davranışlarına dair tasvirlerle devam eder:

I. Müminlerin Teslimiyeti

﴿وَلَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا﴾

22. Âyet: “Müminler düşman birliklerini görünce, ‘İşte bu Allah’ın ve Rasûlünün bize vaad ettiği şeydir. Allah ve Rasûlü doğru söylemişlerdir’ dediler. Bu onların ancak imanlarını ve teslimiyetlerini artırmıştır.”

a) Taberî Öncesi Dönem

Mukâtil b. Süleyman’a göre müminlerin kendilerine *vaad* edildiğini söylediği şey, Uhud Savaşı’nın ardından nâzil olduğunu belirttiği⁶⁰² şu âyette beyan edilmiştir:

“Yoksa siz, sizden öncekilerin başına gelenler, sizin de başınıza gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız? Peygamber ve onunla beraber müminler, ‘Allah’ın yardımı ne zaman?’ diyecek kadar darlığa ve zorluğa uğramışlar ve sarsılmışlardı. İyi bilin ki, Allah’ın yardımı pek yakındır.”⁶⁰³

⁶⁰² Mukâtil b. Süleyman, I, s. 112.

⁶⁰³ Bakara 2/214.

Bu bağlamda yaklaşıldığında Mukâtil b. Süleyman sözkonusu âyeti Hendek Savaşı'nda sıkıntı ve bela ile karşılaşan müminlerin, zikri geçen âyette bildirildiği üzere kendilerinin sıkıntılarla sınanacaklarını bildikleri, Allah'ın sabredenlere cennet vaadini hatırlayarak bunu tasdik ettikleri ve Allah'ın emrine ve hükmüne teslim olmalarının onların imanını artırdığı şeklinde yorumlar.⁶⁰⁴

Mûsa b. Ukbe, Benî Kurayza'nın ihanetini Hz. Peygamber'in elbisesine sarınıp uzanmasından anlayan Müslümanların üzerinde imtihan ve korkunun şiddetlendiğini, Hz. Peygamber başını kaldırarak, "Allahın fetih ve yardımıyla sevinin" dediğini kaydeder. Müşriklerden Nevfel b. Abdullah'ın hendekte ölümünün düşman cephesinde sarsıntıya sebep olduğunu, Sa'd b. Muâz'ın kolundan vurulmasını ve onun Benî Kurayza'nın akıbetini görmeden ölmek istemediğine dair duasını nakleder. Mûsa b. Ukbe bu tarihî anlatıdan sonra bu âyete doğrudan yer vermeden, "müminlerin her taraftan akın eden düşman ordularını ve şiddetlerini gördüklerinde Allah'ın kendilerine vaadettikleriyle sabrettiklerini ve bunun imanlarını artırdığını" kaydeder.⁶⁰⁵ İbn İshâk ise âyetin tefsiri kısmında tarihî arkaplana yer vermeden aynı yorumu paylaşır.⁶⁰⁶

Vâkıdî, eserinin tefsir kısmında Mukâtil b. Süleyman'ın yorumuna benzer şekilde Bakara 2/214'e yer verir, böylece âyetin âyetle tefsiri metodunu eserinde örneklendirir. Buna göre müminler, Ahzâb ordusu üzerlerine gelip de muhasara edildiklerinde ve Benî Kurayza tarafından ihanete uğradıklarında imtihan şiddetlenmiş, bunu gördüklerinde *bu Allah'ın bize vaadettiğidir* demişlerdir.⁶⁰⁷ Abdurrezzâk b. Hemmâm da aynı metodu paylaşarak bu âyeti Bakara 2/214 ile tefsir eder.⁶⁰⁸

b) Taberî ve Sonrası Dönem

Taberî de ilk dönem müfessirleri gibi müminlerin düşman ordusuyla karşılaştıklarında, onlara Bakara 2/214'teki vaadi hatırlattığını, yardım ve düşmana karşı zafer müjdesini veren bu vaadin iman ve teslimiyetlerini artırdığını söyler.⁶⁰⁹

⁶⁰⁴ Mukâtil b. Süleyman, III, s. 42.

⁶⁰⁵ Mûsâ b. Ukbe, s. 219.

⁶⁰⁶ İbn Hişâm, III, s. 259.

⁶⁰⁷ Vâkıdî, II, s. 495.

⁶⁰⁸ Abdurrezzâk b. Hemmâm, II, s. 114.

⁶⁰⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 59; Zeccâc, IV, s. 222; Mâturîdî, XI, s. 325; Nehhâs, V, s. 337-338; Semerkandî, III, s. 44; Mâverîdî, IV, s. 388; Sa'lebî, VIII, s. 22; Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-basît*, XVIII, s.

Buna delil olarak da İbn Abbâs,⁶¹⁰ İbn İshâk kanalıyla Yezîd b. Rûmân ve Katâde⁶¹¹ rivâyetlerini gösterir.⁶¹² Bu yorumuyla yalnızca bu bağlamı vurgulayan Taberî, 12. âyetin tefsirinde de görüldüğü üzere, *Târîh* 'iyle de paralel olarak bu âyete işaret eden rivâyetlere yer vermiş, ancak burada yinelememiştir.

İbn Ebû Zemenîn ise Bakara 2/214 nâzil olduğunda ashâbın “Biz bunu henüz yaşamadık” dediğini, Hendek günü Ahzâb ordusunu karşılarında gördüklerinde ise “*bu Allah'ın bize vaadettiğidir*” sözleriyle Allah'ın işini tasdik ve teslimiyetle karşıladıklarını söyler.⁶¹³ Mâturîdî, 2/214'e de işaret etmekle birlikte, hendek kazımı esnasında Hz. Peygamber'in müminleri kuşatma altına alınacaklarını, bundan dolayı yardım duasında bulunmalarını, bununla Allah'ın onlara zafer nasip edeceğini bildirdiğini, müminlerin Ahzâb ordusunu karşılarında gördüklerinde bu ânı hatırlayıp *İşte bu Allah'ın ve Rasûlünün bize vaad ettiği şeydir* dediklerini aktarır.⁶¹⁴

Mâturîdî bunun ardından “*Bu onların ancak imanlarını ve teslimiyetlerini artırmıştır*” ifadelerini açıklarken bu haberin Hz. Peygamber'in risâletine bir delil olduğundan hareketle bunu gören müminlerin imanını tasdikî olarak artırdığını söyler.⁶¹⁵ İbn Atıyye de bu tartışmaya katılır, buna göre *imanda artma* zâtında değil vasfındadır, nitekim şüphe ve tereddütlerin giderilmesi imanın niteliğini artırır.⁶¹⁶ İbn Kesîr ise İbn Atıyye gibi zâtı-vasfı ayırımına gitmeden bu âyetin imanın artması ve eksilmesine delil teşkil ettiğini belirttikten sonra, bunun kişilere ve yaşanan şartlara nisbetle gerçekleştiğine temas eder.⁶¹⁷

Zemahşerî ayrıca Hz. Peygamber'in müminlere hitaben “Ahzâb ordusu 9-10 gün sonunda üzerinize yürüyecektir” sözlerine yer vermiş, buna göre müminler Ahzâb ordusunun Medine'ye yürüdüğünü görünce “*İşte bu Allah'ın ve Rasûlünün bize vaad ettiği şeydir*” demişlerdir.⁶¹⁸

214; Begavî, VI, s. 336; Zemahşerî, V, s. 59; İbn Atıyye, VII, s. 105; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, s. 368; Beyzâvî, III, s. 82; Neseî, III, s. 926; Ebû Hayyân, VII, s. 216; İbn Cüzeyy, II, s. 185; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, XI, s. 134; Suyûtî, XI, s. 762; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 409.

⁶¹⁰ Zemahşerî, V, s. 59.

⁶¹¹ Kurtubî, XVII, s. 109.

⁶¹² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 59.

⁶¹³ İbn Ebû Zemenîn, III, s. 394.

⁶¹⁴ Mâturîdî, XI, s. 325; Begavî, VI, s. 323-324; İbn Atıyye, VII, s. 104; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, s. 368; Ebû Hayyân, VII, s. 216. Benzer bir ifade için bkz. Beyzâvî, III, s. 82.

⁶¹⁵ Mâturîdî, XI, s. 325.

⁶¹⁶ İbn Atıyye, VII, s. 104-105; Ebû Hayyân, VII, s. 216.

⁶¹⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, XI, s. 134.

⁶¹⁸ Zemahşerî, V, s. 59; Ebû Hayyân, VII, s. 216; Beyzâvî, III, s. 83; Neseî, III, s. 926; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 410.

Râzî bu âyetin “*münâfıklar ve kalplerinde hastalık olanlar, ‘Allah ve Rasûlü bize, ancak aldatmak için vaadde bulunmuşlar’ diyorlardı*” meâlindeki 12. âyete nazîre olduğunu söyler ve “*İşte bu Allah’ın ve Rasûlünün bize vaad ettiği şeydir. Allah ve Rasûlü doğru söylemişlerdir*” sözlerinin müminlerin savaş esnasında meydana gelen hadiselerle taalluk etmeyip, savaş öncesinde de Allah’ın daima doğru söylediğine iman etmelerinden kaynaklandığını belirtir ve ekler:

“Bu söz bir müjdeye işarettir ki, müminler *bu Allah’ın ve Rasûlünün bize vaad ettiği şeydir* demiştir. ‘Bu vaad vukû bulmuştur, Allah her vaadinde doğru olduğuna göre Mekke’nin, Rum’un ve Fars illerinin fethine dair bütün vaadler de gerçekleşecektir’ demişlerdir.”⁶¹⁹

Mâverdî’nin tefsirinde yer verdiği bir diğer rivâyet ise şöyledir.⁶²⁰

“Rasûlullah Ahzâb yılında bir hutbe îrâd etti ve şöyle dedi: “Cibrîl bana ümmetimin onlara karşı zafer elde edeceğini haber verdi -ki, kastettiği Hîre’nin ve Kisra’nın Medâin’indeki saraylarıydı- Size zafer müjdesi veriyorum.” Müslümanlar buna sevindiler ve şöyle dediler: Allah’a hamdolsun, bu doğru bir vaaddir, biz muhasara altındayken bize zafer vaadedildi. Sonra Ahzâb ordusu görününce müminler şöyle dediler: *İşte bu Allah’ın ve Rasûlünün bize vaad ettiği şeydir.*”

Kurtubî’nin tefsirindeki şu ifadeler bu rivâyet ile birlikte düşünüldüğünde anlam kazanır:

“Yaşananlar Müslümanlar aleyhinde şiddetlenip Ahzâb ordusunun Hendek’te kuşatmaları uzayınca Hz. Peygamber Fetih Mescidi’nin üzerinde bulunduğu tepede bazı geceler namaz kıldı ve Allah’ın kendisine vaadettiği yardımı bekledi.”⁶²¹

Erken dönem siyer-megâzî edebiyatından başlayarak siyer, hadis ve tefsir edebiyatında büyük oranda yer bulan, Hz. Peygamber’in Huzeyfe b. Yemân’ın haber getirmek üzere Ahzâb cephesine göndermesi hadisesinde, 9. âyetin tefsiri sadedindeki Hendek Savaşı anlatımında İbn Hişâm ve Taberî’nin haberlerini temel alan Kurtubî,⁶²² yukarıda zikri geçen rivâyetlerin ardından tekrar bu hadiseye değinir, ancak buradaki

⁶¹⁹ Râzî, XV, s. 203.

⁶²⁰ Mâverdî, IV, s. 389; Kurtubî, XVII, s. 109-110.

⁶²¹ Kurtubî, XVII, s. 110.

⁶²² Kurtubî, XVII, s. 81-83.

ziyadeler dikkat çekicidir. Zira yukarıda, 9. âyetin tefsiri kısmında zikri geçen Vâkıdî’de ve hadis edebiyatında yer alan rivâyetleri hatırlatır:

“(…) Huzeyfe silahı ile gitti. Rasûlullah da ellerini kaldırıp şöyle dedi: “Ey güçlük içinde olanların feryadını duyan, çaresiz kalmışların duasına icabet eden! Benim sıkıntımı, kederimi ve üzüntümü gider. Ki, sen ashâbımın hâlini görüyorsun.” Bunun üzerine Cebrail indi ve şöyle dedi: “Şüphesiz ki Allah senin duanı işitti. Düşmanın dehşetine karşı *sana kâfi geldi.*” Rasûlullah dizlerinin üzerinde yere çöktü, ellerini açtı, gözlerini kapatarak şöyle dedi: Şükürler olsun sana, şükürler olsun. Bana ve ashâbıma *rahmet* buyurdun.” Cebrâil ona Allah’ın üzerlerine bir rüzgâr göndereceğini haber vermişti, O da bunu ashâbına müjdeledi.⁶²³

c) XIX. Yüzyıl ve Sonrası Dönem

Şevkânî, düşmanın geldiğini gören Müslümanların Allah’ın yardım ve zafer vaadini hatırlayarak bu sözleri sarfettiklerini belirtirken,⁶²⁴ Elmalılı kendisinden önceki siyer ve tefsir müellifleri gibi Bakara 2/214’e işaret eder.⁶²⁵ Seyyid Kutub bununla beraber bir önceki âyette İbn İshâk’tan naklettiği Hz. Peygamber’in fetih müjdelerini de hatırlatır. Hendek günü bütün zorluk ve musibetlere rağmen müminlerin imanının ve teslimiyetlerinin bugünün Müslümanlarına örnek teşkil etmesi gerektiğini söyler.⁶²⁶ Ömer Nasûhi Bilmen bu yorumu destekler mahiyette şu cümleleri kaydeder:⁶²⁷

“Elbette ki o müminlere mev’ûd olan galibiyet tecelli edecektir. Nitekim etmiştir. Mekke-i Mükerreme fethedilmiş, nice düşman diyarı Müslümanların eline geçmiştir.”

İbn Âşûr, *Bu onların ancak imanlarını ve teslimiyetlerini artırmıştır* ifadesindeki *teslimiyeti* mallarıyla musâlaha yoluna gitmeden, savaştan çekinmeden kendi canlarını düşmanın şiddetine rağmen ortaya koymak olarak ele alır. Buna delil olarak ise İbn İshâk’tan nakille Hz. Peygamber’in İslam cephesinde musibetin büyümesi sebebiyle Gatafân’a Medine hurmasının üçte birini teklif etmesi, Sa’d b. Muâz ve Sa’d b. Ubâde’nin itirazı ve “Allah aramızda hükmünü verinceye kadar

⁶²³ Kurtubî, XVII, s. 110.

⁶²⁴ Şevkânî, IV, s. 357; Bilmen, VI, s. 2796; İbn Âşûr, XXI, s. 304.

⁶²⁵ Elmalılı, VI, s. 3885; Seyyid Kutub, XXI, s. 2843-2844; İbn Âşûr, XXI, s. 304; Saîd Havvâ, s. 4403.

⁶²⁶ Seyyid Kutub, XXI, s. 2843-2844; Mevdûdî, IV, s. 402-403.

⁶²⁷ Bilmen, VI, s. 2796.

onlarla sadece savaşıyoruz” sözleriyle bundan vazgeçmesini gösterir.⁶²⁸ Mevdûdî müminlerin vaad olarak yorumladığı Bakara 2/214’e yer verdikten sonra şu âyetin de bunu teyid ettiğini kaydeder:

“İnsanlar imtihandan geçirilmeden sadece ‘iman ettik’ demeleriyle bırakılacaklarını mı sandılar? Andolsun ki, biz onlardan öncekileri de imtihandan geçirmiştir. Elbette Allah doğruları ortaya çıkaracak, yalancuları da mutlaka ortaya koyacaktır.”⁶²⁹

d) Taberî ve Sonrası Siyer-Megâzî Edebiyatı

Taberî, 12. âyette münâfikların Ahzâb ordusunu gördüklerinde “*Allah ve Rasûlü bize, ancak aldatmak için vaadde bulunmuşlar*” sözlerine karşılık Hendek kazılırken Hz. Peygamber’in müjdelerine kulak veren müminlerin “Bu doğru bir müjdedir, Allah’a hamdolsun ki, kuşatıldığımız vakit bize yardım ve zafer vaadediyor” sözlerinin ardından bu âyete yer verir.⁶³⁰ Şâmî, “Ahzâb’ı Gördüklerinde Müminlerin Ne Dediği” başlığı altında Taberî ve hadis edebiyatından nakillerde bulunarak önce Bakara 2/214’i zikreder,⁶³¹ ardından müminlerin yaşadıkları sıkıntı ve meşakkat üzerine bu âyeti hatırlayıp *İşte bu Allah’ın ve Rasûlünün bize vaad ettiği şeydir* dediklerini nakleder.⁶³² Eserinin tefsir bölümünde ise *vaadedilenin* sınanma ve bunun ardından gelen zafer olduğunu belirterek bu bilgiyi teyid eder.⁶³³

Arcûn’a göre bu âyet, müminlerin Ahzâb ordusunu karşılarında gördüklerinde, Allah Bedir’de onlara nasıl yardım ettiyse o yardımın yine geleceğine iman, tasdik ve teslimiyetlerini gösterir.⁶³⁴ Mübârekfûrî ise Ahzâb karargâhlarının konumuna dair bilgi verdikten sonra bu âyete yer verir.⁶³⁵

⁶²⁸ İbn Âşûr, XXI, s. 305-306.

⁶²⁹ Ankebût 29/2-3.

⁶³⁰ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülük*, II, s. 569; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, VI, s. 26-27.

⁶³¹ Şâmî, IV, s. 526.

⁶³² Şâmî, IV, s. 526; Ömerî, I, s. 423; Köksal, V, s. 240.

⁶³³ Şâmî, IV, s. 553.

⁶³⁴ Arcûn, IV, s. 165.

⁶³⁵ Mübârekfûrî, s. 243.

e) Tesbit ve Değerlendirmeler

1. *Vaadîn* Mahiyeti

Müfessirlerin ekseriyetine göre âyette zikredilen *Allah ve Rasûlü'nün vaadi*, Bakara 2/214'te yer verilen, sıkıntı, zorluk ve darlıktan sonra Allah'ın yardımının ve bu sıkıntılara karşılık cennetin verileceğidir. Vâkıdî de anlatımının tefsir bölümünde bu yoruma yer vermiştir. Bu bağlam aynı zamanda cebrî tarih anlayışının etkin olduğuna dair yoruma bir diğer cevabı teşkil eder.

Bazı müfessirler ise Hz. Peygamber'in Hendek Savaşı'ndan önce müminlere kuşatma altına alınacaklarını, bundan dolayı yardım duasında bulunmalarını ve bununla Allah'ın onlara zafer nasip edeceğini bildirdiğini belirtmiş, müminlerin de Ahzâb ordusunu karşılarında gördüklerinde bu ânı hatırlayarak bunu *vaad* olarak tanımladıklarını kaydetmişlerdir. Bazı müfessirler ise âyetteki *vaadîn* hendek kazımı esnasında Hz. Peygamber'in dile getirdiği fetih müjdeleri olduğunu belirtmişlerdir. Taberî, Mâverdî, Râzî, Kurtubî ve Seyyid Kutub bu müfessirlerdendir.

Görebildiğimiz kadarıyla, Semerkandî, Zemahşerî, İbn Atıyye, Beyzâvî, Neseî ve Ebussuud Efendi bu âyet bağlamında Hz. Peygamber'in hendekteki fetih müjdelerine yer vermezken, İbn Kesîr ve Elmalılı gibi müfessirler 9. âyetin tefsirinden önce savaşa dair genel anlatımlarında bu müjdelere yer verir, ancak bu âyetin tefsirinde zikretmez.

Bu farklılık tefsirdeki öznellik problemiyle birlikte düşünüldüğünde, siyer-megâzî edebiyatının müfessir nezdindeki konumunu da belirleyebilir. Nitekim farklı yaklaşımları benimseyen bu tefsirlere bakıldığında rivâyet-dirâyet tefsiri ayrımı da bu farklılığa cevap veremeyecektir. Nitekim Râzî'nin tefsirini dirâyet metoduyla, İbn Atıyye'nin ise rivâyet metoduyla kaleme aldığı bilgisi bir genel kabulü ifade ederken, bu âyet her iki müfessirin de rivâyet ve tercihe yer vermesine bir örnek teşkil eder. Seyyid Kutub'un bu müjdelere yer vermesi ise siyer-megâzî edebiyatına verdiği önemi gösterdiği gibi, bağlamı tesbit edip bugünün problemlerine çözüm üretme amacına da matuf olmalıdır. Yine bu, Seyyid Kutub'un yorumlarında bâriz olarak görünen hâkimiyet prensibiyle örtüşen bir tercih de olabilir.

2. Kelamî Tartışmalar

Âyetin tefsirinde Mâturîdî, Begavî, İbn Atıyye, Ebû Hayyân ve İbn Kesîr gibi bazı müfessirlerin imanın artması meselesini kelamî açıdan tartışmaları tefsirde öznellik problemine bir diğer örneği teşkil eder.

II. Müminlerin Sözlerini Yerine Getirmesi

﴿مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَّنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَّنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا﴾ ﴿لِيَجْزِيَ اللَّهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ وَيُعَذِّبَ الْمُنْفِقِينَ إِن شَاءَ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَّحِيمًا﴾

23. Âyet: Müminlerden öyle adamlar vardır ki, Allah'a verdikleri söze sâdik kaldılar. İçlerinden bir kısmı verdikleri sözü yerine getirmiştir (şehit olmuştur). Bir kısmı da (şehit olmayı) beklemektedir. Verdikleri sözü asla değiştirmemişlerdir.

24. Âyet: Bunun böyle olması Allah'ın, doğruları, doğrulukları sebebiyle mükafatlandırması, dilerse münâfiklara azap etmesi yahut onların tevbesini kabul etmesi içindir. Şüphesiz Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.

a) Taberî Öncesi Dönem

Mukâtil b. Süleyman âyetin yorumunu tarihî arkaplanı Akabe Biatı ve Uhud Savaşı'yla çizerek gerçekleştirir. Buna göre müminler arasında Akabe Biatı'nda Allah'a verdikleri sözde samimiyetle sebat gösteren nice kimseler vardır ki, onlardan kimisi Hz. Hamza ve arkadaşları gibi Uhud'da şehid olmuş,⁶³⁶ kimisi de ahdinin gereği olarak ecelini beklemektedir, onlar münâfikların yaptığı gibi ahidlerini bozmamışlardır.⁶³⁷

⁶³⁶ Mukâtil b. Süleyman, III, s. 42; Ferrâ, II, s. 340.

⁶³⁷ Mukâtil b. Süleyman, III, s. 42.

İbn İshâk tefsir kısmında bu âyeti Bedir ve Uhud'da şehid olanların üzerlerine düşeni yaptıkları ve Rablerine bu şekilde vardıkları şeklinde açıklamıştır. Kimi müminler de “Allah'ın yardımını ve diğer sahâbe gibi şehit olmayı beklemektedir”. Zira onlar *ahidlerini değiştirmemişler*- ne şüpheye düşmüşler, ne dinlerinde tereddüt etmişler, ne de dinlerini başka bir dinle değiştirmişlerdir.⁶³⁸ Görebildiğimiz kadarıyla İbn İshâk Bedir'i de gündeme getirerek biatın ilk sınanma sahnesini bir tarihçi dikkatiyle hatırlatır görünür.

İbn Hişâm, âyetlerde geçen garîb kelimelerin tefsirine verdiği önemi burada da gösterir ve *nahb* kavramı üzerinde durur. Buna göre *فَضَى نَحْبَهُ öldü* demektir. Nitekim bu mana *nahb*'ın nefis anlamını içermesinden ileri gelir. İbn Hişâm, İbn İshâk'ın da tercih ettiği bu anlamı verip şiirle istişhâdda bulunduktan sonra aynı kelimenin sırasıyla adak, rehineleşmek, ağlamak, hâcet ve himmet, hafif yürüyüşlü yolcu anlamlarını da taşıdığını belirtir, bu anlamların hepsini şiirle örneklendirir.⁶³⁹ Belki de kelimenin adak anlamını ikinci sırada vermesi, İbn İshâk'ın yorumunun bir anlamda adağı da içermesi sebebiyledir. Mukâtil b. Süleyman'ın yorumu da buna paralel görünür.

Vâkıdî ilgili âyetlerin tefsir kısmında bu âyete işaret ederek *sözlerini yerine getirenlerin öldürülenler ve sınananlar, bekleyenlerin ise öldürülme ve sınanma ihtimali olanlar olduğunu* söyler, *sözlerini değiştirmeyenleri* ise niyetlerini değiştirmeyenler olarak açıkladıktan sonra Hz. Peygamber'in şu hadisine yer verir:

“Rasûlullah Talha b. Ubeydullah'a baktı ve şöyle dedi: Bu, *sözünü yerine getirenlerdendir.*”⁶⁴⁰

b) Taberî ve Sonrası Dönem

Taberî, sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabretmeyi ahdetmiş müminlerden kimisinin bu ahbine bağlı kalarak Bedir'de ve Uhud'da ve başka yerlerde şehit düştüğünü, kimisinin de tıpkı kendisinden öncekiler gibi ahbine vefa göstermeyi beklediğini söyler.⁶⁴¹ Bu yorumu ise buna paralel görünen İbn İshâk'ın

⁶³⁸ İbn Hişâm, III, s. 259-260.

⁶³⁹ İbn Hişâm, III, s. 259-260.

⁶⁴⁰ Vâkıdî, II, s. 495.

⁶⁴¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 62; benzer bir yorum için bkz. İbn Ebû Zemenîn, III, s. 395; Mâverdî, IV, s. 389-390; Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-basît*, XVIII, s. 219-220; Begavî, VI, s. 336; Sehâvî, II, s. 107; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, s. 371.

naklettiği Yezîd b. Rûmân⁶⁴² ve Mücâhid⁶⁴³ rivâyetlerine dayandırdığı görülür. Taberî'nin bu âyeti tefsirinde kullandığı lafızlara bakılırsa şu âyetten ilhamını alarak yorumda bulunduğu görülür:

“İyilik yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik o kimsenin yaptığıdır ki, Allah'a, âhiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere inanır. Yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekat verir. *Antlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar bu vasıfları taşıyanlardır. Müttakiler ancak onlardır.*”⁶⁴⁴

Zeccâc, bu âyeti İslâm üzere ahidde bulunmak ve ölünceye kadar da dinini değiştirmemek olarak te'vîl ederken,⁶⁴⁵ Taberî, Hasan el-Basrî, Katâde, İbn Zeyd ve İbn Abbâs'ın “doğruluk ve vefa üzere ölmek, bunu değiştirmemek” yorumlarına temas eder,⁶⁴⁶ Vâkîdî'nin kaydını hatırlatan şu rivâyeti küçük farklılıkları içeren farklı tariflerini de aktarır:

“Bedevilerden biri Rasûlullah'a geldi ve ona, “*sözünü yerine getirenler kimlerdir?*” diye sordu. Hz. Peygamber ona cevap vermedi, yine sordu, yine cevap vermedi. O sırada üzerinde iki yeşil kıyafetiyle Talha mescide girdi. Hz. Peygamber şöyle dedi: Bu, *sözünü yerine getirenlerdendir.*”⁶⁴⁷

Taberî bu âyetin nüzûl sebebi olarak bir rivâyete daha yer yerir ki, şöyledir:

⁶⁴² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 62; Begavî, VI, s. 337; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, s. 372.

⁶⁴³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 62-64; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, s. 371. Mücâhid bu rivâyetlerde *nahb* kelimesinin ahid ve adak anlamını öne çıkarmıştır.

⁶⁴⁴ Bakara 2/177.

⁶⁴⁵ Zeccâc, IV, s. 222.

⁶⁴⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 63-64; İbn Ebû Hâtim, IX, s. 3125; Semerkandî, III, s. 45; Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-basît*, XVIII, s. 219; İbn Atıyye, VII, s. 106-107; Ebû Hayyân, VII, s. 217; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an'il-azîm*, XI, s. 137; Suyûtî, XII, s. 10 Ebüssuûd Efendi, IV, s. 411.

⁶⁴⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 63; Semerkandî, III, s. 45; Suyûtî, XII, s. 8. Rivâyetin diğer tarifinde hadise Talha b. Ubeydullah'tan aktarılmış (bkz. s. 66); diğerinde Muâviye b. Ebû Süfyan Talha'nın sözünü tutanlardan olduğunu Hz. Peygamber'den duyduğunu nakletmiş (s. 66); İbn Ebû Hâtim, IX, s. 3124; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an'il-azîm*, XI, s. 137, Suyûtî, XII, s. 8-9; bir diğerinde ise Hz. Peygamber'in Uhud'dan Medine'ye döndüğünde minbere çıkıp, müminlerin başına gelenlerden dolayı onları teselli ettiği ve kendilerini bekleyen ecri ve mükâfatı onlara haber verdikten sonra da bu âyeti okuduğu, ashâbdan birinin kalkıp bunların kim olduğunu sorduğu, Hz. Peygamber'in de Talha'yı işaret ederek “bu onlardandır” sözlerine yer verilmiştir. (s. 66-67); İbn Ebû Hâtim, IX, s. 3124; İbn Atıyye, VII, s. 107; Kurtubî, XVII, s. 113; Ebû Hayyân, VII, s. 217; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an'il-azîm*, XI, s. 136-137; Suyûtî, XII, s. 8.

“Enes b. Mâlik şöyle dedi: Enes b. Nadr Bedir günü Rasûlullah ile beraber savaşta bulunamadı ve şöyle dedi: “Rasûlullah’ın katıldığı ilk savaşta ben hazır bulunamadım ama bundan sonra bir savaş görürsem Allah benim ne yapacağımı görecektir.” Uhud günü gelip de insanlar hezimete uğradığında Sa’d b. Muâz’la karşılaştı ve ona “Cennetin kokusunu duyuyorum” dedi. Orada öldürülünceye kadar savaştı. İşte bunun üzerine, *müminlerden öyle adamlar vardır ki, Allah’a verdikleri söze sâdik kaldılar. İçlerinden bir kısmı verdikleri sözü yerine getirmiştir. Bir kısmı da beklemektedir. Verdikleri sözü asla değiştirmemişlerdir* âyeti nâzil oldu.”⁶⁴⁸

Taberî aynı hadiseyi nakleden başka bir tarîke de yer verir: Buna göre Enes b. Nadr Uhud günü Müslümanların dağılmasını kastederek “Allahım şunların yaptıklarından dolayı senden özür diliyorum”; müşrikleri kastederek “şunların yaptıklarından da sana sığınıyorum” sözleriyle dua etmiş, şehit olduğunda ise Sa’d b. Muâz onun üzerinde seksen küsur kılıç darbesi ve ok yarasını görünce “onun yaptığını ben yapamadım” demiş, Enes b. Mâlik aldığı bu yaralar sebebiyle kimsenin onu tanımadığını, kızkardeşinin ise ancak parmak uçlarından teşhis edebildiğini belirtmiştir.⁶⁴⁹

Tıpkı Uhud’da Enes b. Nadr’ın yaptığı gibi, Hendek’te de müminler Rablerine olan ahidlerine sâdik ile bağlılık göstermişler, *kardeşlerine bize gelin diyenler ve evlerimiz açıktır* gibi bahaneler ileri sürenler gibi *sözlerini değiştirmemişlerdir*.⁶⁵⁰ Katâde’nin deyişiyle dinlerinde şekk ve tereddüde düşmemişler, onu başkasıyla değiştirmek istememişler;⁶⁵¹ İbn Zeyd’in sözüyle dinlerinde sebat ederek münâfıklar gibi olmamışlardır.⁶⁵²

Mâturîdî, âyetin genel bir yorumla münâfık olmayıp iman ehli olanların her durumda ahidlerine vefa gösterdiklerine işaret olduğunu belirttikten sonra, Bedir Savaşı’na katılamayıp “eğer bir savaş olursa biz de muhakkak savaşacağız” diyenlerin

⁶⁴⁸ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, s. 65; Sa’lebî, VIII, s. 23; Vâhidî, *et-Tefsîrû’l-basît*, XVIII, s. 218-219; aynı müellif, *Esbâbü’n-nüzûl*, (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1389/1969, s. 371-372; Begavî, VI, s. 337; İbn Atıyye, VII, s. 107; Kurtubî, XVII, s. 112; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-azîm*, XI, s. 135; Suyûtî, XII, s. 6.

⁶⁴⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, s. 65-66; İbn Ebû Hâtîm, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, IX, s. 3123-3124; Sa’lebî, VIII, s. 23; İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, VI, s. 370-371; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-azîm*, XI, s. 135-136.

⁶⁵⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, s. 67;

⁶⁵¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, s. 67; Nehhâs, V, s. 340.

⁶⁵² Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, s. 68; İbn Ebû Zemenîn, III, s. 395; Mâverdî, IV, s. 390; İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, VI, s. 372; Suyûtî, XII, s. 12; Benzer bir yorum için bkz. Mâturîdî, XI, s. 327.

Hendek Savaşı'na katılıp savaştıkları, *ahidlerini yerine getirenlerin* de bunlar olabileceği rivâyetine yer verir.⁶⁵³

Semerkandî, Mukâtil b. Süleyman gibi Akabe Biatı ve Uhud Savaşı'nı hatırlattıktan sonra⁶⁵⁴ ondan ve Taberî'den farklı olarak âyetin sebab-i nüzûlüne dair Hz. Âişe'den gelen bir diğer rivâyete daha yer verir. Buna göre bu âyet içlerinde Hz. Peygamber ile birlikte elinden yaralanıncaya kadar savaşan Talha b. Ubeydullah'ın da olduğu ashâb hakkındadır. Nitekim Hz. Peygamber şöyle demiştir:

“Talha'ya cennet vâcip oldu.”⁶⁵⁵

Sa'lebî'nin yine Hz. Âişe ve Câbir b. Abdullah'tan aktardığı bir diğer rivâyet ise şöyledir:

“Kimi ahdini yerine getirmiş olarak yeryüzünde yürüyen bir adam görmek sevindirirse o Talha'ya baksın.”⁶⁵⁶

Begavî ise bu rivâyetlerin yanında Buhârî'de de yer alan şu habere yer verir:

“Habbâb b. Eret dedi ki: “Biz Mekke'den Medine'ye dünya için değil, Allah rızası için Rasûlullah ile beraber hicret ettik. Artık ecir ve mükâfatımız Allah'a aittir. Biz muhacirlerden bu ecir ve nimetten hiçbir şey tatmadan âhirete gidenler vardır ki, Mus'ab b. Umeyr onlardandır. Mus'ab, Uhud günü şehit olmuştu da biz onu saracak bir kefen bulamamıştık, yalnız, şehidin bir kaftanını bulduk. Onunla sarmaya çalıştık, başını örterken ayakları açılıyordu, ayaklarını örterken başı açığa çıkıyordu. Rasûlullah bize şehidin başını örtmemizi ve ayaklarının üstüne de izhir otu koymamızı söyledi.”⁶⁵⁷

Zemahşerî *sözünü yerine getirenler* arasında Hz. Hamza ve Mus'ab b. Umeyr'i⁶⁵⁸ zikrederken, *beklemekte olanlara* Talha b. Ubeydullah, Osman b. Affân ve Saîd b. Zeyd'i örnek gösterir.⁶⁵⁹ Kurtubî ise Sa'd b. Muâz ve Enes b. Nadr'ı da anarak Beyhakî'den naklen şu rivâyete yer verir:

⁶⁵³ Mâturîdî, XI, s. 326.

⁶⁵⁴ Semerkandî, III, s. 45; Sa'lebî, VIII, s. 23-24; Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-basît*, XVIII, s. 218-219; İbn Atıyye, VII, s. 107; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, s. 371; Ebû Hayyân, VII, s. 216.

⁶⁵⁵ Sa'lebî, VIII, s. 23-24; Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, s. 372; Zemahşerî, V, s. 60; Sehâvî, II, s. 107; Kurtubî, XVII, s. 112-113; Beyzâvî, III, s. 82; Ebû Hayyân, VII, s. 217; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 411.

⁶⁵⁶ Sa'lebî, VIII, s. 24; Begavî, VI, s. 338; Zemahşerî, V, s. 59; Sehâvî, II, s. 107; Suyûtî, XII, s. 9; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 411.

⁶⁵⁷ Begavî, VI, s. 337.

⁶⁵⁸ Zemahşerî, V, s. 59; Sehâvî, II, s. 107.

⁶⁵⁹ Zemahşerî, V, s. 59; Beyzâvî, III, s. 82; Neseî, III, s. 926; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 410-411.

“Ebû Hureyre’den rivâyet edildiğine göre Rasûlullah Uhud’dan döndüğünde Mus’ab b. Umeyr’in şehid olduğunu gördü. Onun başında durdu ve dua etti, ‘Müminlerden öyle adamlar vardır ki, Allah’a verdikleri söze sâdik kaldılar. İçlerinden bir kısmı verdikleri sözü yerine getirmiştir. Bir kısmı da beklemektedir. Verdikleri sözü asla değiştirmemişlerdir’ âyetini okudu. Sonra şöyle dedi: Ben şahidim ki bunlar kıyamet gününde Allah nezdinde şehitlerdir. Onları ziyaret edin. Nefsim elinde olana yemin olsun ki, kıyamete kadar kim onlara selam verirse onlar onun selamını alacaklardır.”⁶⁶⁰

Râzî, âyeti müminlerin ölüm hariç Hz. Peygamber’den ayrılmayacaklarını ahdedenlerin bir kısmının savaşıp şehid olduğu, bir kısmının ise şehadeti bekledikleri, münâfıkların ise ahidlerini yerine getirmediği şeklinde yorumlar.⁶⁶¹

Suyûtî, Hz. Âişe ve Esmâ bint Ebû Bekir’in Talha b. Ubeydullah’a hitaben “Sen sözünü yerine getirenlerdensin” sözlerini kaydettikten sonra,⁶⁶² Âişe bint Talha’nın Hz. Âişe’ye hitaben ‘Ben senden daha hayırlıyım’ dediği, bunun üzerine Hz. Âişe’nin ‘sen benden daha mı hayırlısın?’ sorusuna “Çünkü Ebû Bekir Rasûlullah’ın yanına girdiğinde ona ‘sen Allah’ın cehennemden azad ettiği kimsesin’ dedi, bundan dolayı o Afk olarak anıldı. Sonra Talha yanına girdi, ‘Talha sen sözünü yerine getirenlerdensin’ dedi” şeklinde cevap verdiği rivâyete yer verir.⁶⁶³ Suyûtî’nin bu kaydı tefsirde kaynak çeşitlenmesinin gözlenmesi bakımından önemlidir.

c) XIX. Yüzyıl ve Sonrası Dönem

Şevkânî, Akabe Biatı’nda Hz. Peygamber’e söz verenlerin münâfıkların aksine ahbine sadık kaldığını belirttiğinden sonra,⁶⁶⁴ Uhud Savaşı’nda Hamza, Mus’ab b. Umeyr ve Enes b. Nadr’ın şehid olduğunu, Osman b. Affân, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm ve emsallerinin ise ahbine vefa göstermeyi beklediğini söyler,⁶⁶⁵ bunu Taberî sonrası dönemde bir usûl olarak görülen ilgili hadis nakliyle zenginleştirir.⁶⁶⁶ Seyyid Kutub, Ahmed b. Hanbel’den nakille âyetin Enes b. Nadr ve arkadaşları hakkında nâzil olduğunu belirttiğinden sonra bu şahsiyetlerin münâfıklara

⁶⁶⁰ Kurtubî, XVII, s. 113; Suyûtî, XI, s. 7.

⁶⁶¹ Râzî, XV, s. 203; Beyzâvî, III, s. 82.

⁶⁶² Suyûtî, XII, s. 9.

⁶⁶³ Suyûtî, XII, s. 11-12.

⁶⁶⁴ Şevkânî, IV, s. 357-360.

⁶⁶⁵ Şevkânî, IV, s. 357-360; Elmalılı, VI, s. 3885; Bilmen, VI, s. 2798; benzer bir yorum için bkz. Saîd Havvâ, s. 4404.

⁶⁶⁶ Şevkânî, IV, s. 357-360; İbn Âşûr, XXI, s. 304; Mevdûdî, IV, s. 403.

karşı birer numûne-i imtisâl oluşturduklarını, bu yaşananların hiçbirinin rastlantı eseri değil, Allah'ın dilediği biçimde gerçekleştiğini kaydeder.⁶⁶⁷

d) Taberî ve Sonrası Siyer-Megâzî Edebiyatı

Sallâbî'nin Ahzâb ordusunu karşılarında gördüklerinde müminlerin sâdık bir imanla, ahidlerine vefa göstererek soylu bir duruş sergilediklerine övgü olarak nitelediği bu âyeti⁶⁶⁸ Arcûn tafsilatlandırmış, mümin ve münâfıkın amellerinin tefrikini bildiren yorumunda Zemahşerî'yi kaynak almış, ancak Zemahşerî'de olmasına rağmen *sözünü yerine getirenler*'e misal sunmamıştır.⁶⁶⁹

e) Tesbit ve Değerlendirmeler

1. Sözünü Yerine Getirenler ve Beklemekte Olanların Kimliği

Âyette zikri geçen *sözünü yerine getirenler* ifadesindeki *sözün* mercii, Mukâtil b. Süleyman ve ekseriyetle onu kaynak gösteren Semerkandî, Sa'lebî, Vâhidî, İbn Atıyye gibi müfessirler tarafından da aktarılarak Akabe Biatı'na hamledilir. Onlara göre Akabe Biatı'nda verdikleri sözü tutanların kimisi şehit olmuştur, kimisi de şehit olmayı beklemektedir. Mukâtil b. Süleyman *sözünü yerine getirenlerden* Hz. Hamza'yı zikreder. İbn İshâk'a göre *sözünü yerine getirenler* Bedir ve Uhud'da şehit olanlar, hayatta kalanlardan ise şehit olmayı bekleyenlerdir. Taberî ve onu takip eden bazı müfessirler de bu yorumu benimsemiş, *sözünü yerine getirenler* arasında Hz. Hamza, Enes b. Nadr, Mus'ab b. Umeyr'i *beklemekte olanlar* arasında Talha b. Ubeydullah, Osman b. Affân ve Saîd b. Zeyd gibi ashâbın önde gelen isimlerini zikretmişlerdir.

Bu yorumlarda iki husus dikkat çekmektedir:

- a. *Ahdin/sözün* Akabe Biatı'na hamledilmesi *sözünü yerine getirenleri* ensâr ile sınırlayacaktır. Oysa Enes b. Nadr ensârdan iken, Hz. Hamza, Talha b. Ubeydullah, Hz. Osman, Mus'ab b. Umeyr ve Saîd b. Zeyd muhâcirlerden sayılır.

⁶⁶⁷ Seyyid Kutub, XXI, s. 2844-2845.

⁶⁶⁸ Sallâbî, s. 609; Arcûn, IV, s. 165-166;

⁶⁶⁹ Arcûn, IV, s. 166.

b. İbn İshâk'ın ve bazı müfessirlerin *sözünü yerine getirenler* ifadesini şehit olmak, *beklemekte olanlar* ifadesini ise şehit olmayı beklemek olarak yorumlaması, Hz. Peygamber'in Talha b. Ubeydullah'a hayatta olduğu halde, "Sen sözünü yerine getirenlerdensin" şeklindeki hitabıyla birlikte düşünüldüğünde problemlili görülecektir. O halde âyette zikri geçen *ahd*in bağlamı bu problemleri ortadan kaldırır nitelikte olmalıdır.

Kur'ân-ı Kerîm'e bakıldığında *ahd* ile *iman* arasında sıkı bir ilişki olduğu görülür. Buna göre Allah Teâlâ İsrailoğulları'ndan peygamberlerine iman edip destekleyeceklerine, namaz kılıp zekat vereceklerine,⁶⁷⁰ Allah'tan başkasına tapmayacaklarına, ana-babaya, yakınlara, yetimlere ve düşkünlere iyilik edeceklerine⁶⁷¹ dair söz almış, ancak onlar ahidlerini bozmuş, bunu alışkanlık hâline getirmişlerdir.⁶⁷² İsrailoğulları'nın ahdiyle imanları arasındaki ilişki şu âyette belirgin olarak görülür:

*"Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimeti hatırlayın. Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki ben de size verdiğim sözü yerine getireyim. Yalnız benden korkun."*⁶⁷³

Allah Teâlâ Hıristiyanlar'dan da söz almış, onlar da sözlerinin bir kısmını unutmışlardır.⁶⁷⁴ Önceki ümmetlerden alınan bu ahidlere rağmen Hz. Peygamber'den ümmeti adına bir ahid alınmamış, ancak ona itaat etmenin Allah'a itaat olduğu, onunla biatlaşma/ahidleşmenin Allah ile biatlaşma/ahidleşme olduğu Kur'ân-ı Kerîm'de vurgulanmış, Hz. Peygamber'e tâbi olanlar övülürken sözünü yerine getirmeyenler yerilmiştir.⁶⁷⁵

Bu çerçeveden bakıldığında denilebilir ki, Kur'ân'da iman sadece zihni bir inanma değil, Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği esaslara uyacağına ve tam bir teslimiyetle bu esasları yerine getireceğine gönüllü bir taahhüddür. Bu taahhüdle

⁶⁷⁰ Mâide 5/12.

⁶⁷¹ Bakara 2/83.

⁶⁷² Bakara 2/100; Mâide 5/13.

⁶⁷³ Bakara 2/40.

⁶⁷⁴ Mâide 5/14. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Küçük, "Ahid", *DİA*, I, 532-533.

⁶⁷⁵ Fetih 48/10.

mümin Allah ile ahidleşmiş ve kendi iradesiyle bu ahde sadakat sorumluluğunu üstlenmiştir.⁶⁷⁶

“Müminlerden öyle adamlar vardır ki, Allah’a verdikleri söze sâdik kaldılar. İçlerinden bir kısmı verdikleri sözü yerine getirmiştir. Bir kısmı da beklemektedir. Verdikleri sözü asla değiştirmemişlerdir” âyeti, Hendek Savaşı’nda müminlerin sınıandığı ve şiddetli bir şekilde sarsıldığı, bu sarsıntının da mümin ve münâfıkın birbirinden ayrılması için bir imtihan zemini teşkil ettiği⁶⁷⁷ âyetiyle birlikte düşünüldüğünde *ahd*in mahiyeti daha da belirginleşecektir. Aynı şekilde, Ahzâb ordusu karşısında münâfıkların tutumundan bahseden “İşte onlar iman etmediler. Allah da onların amellerini boşa çıkardı” mealindeki 19. âyette münâfıkların ahidlerine sâdik kalmamaları ile imanları arasındaki sıkı ilişki de bu yaklaşımı teyid eder niteliktedir.

Nitekim Vâkıdî’nin *sözünü yerine getirenleri* şehit olanlar ve sınananlar, *beklemekte olanları* şehit olmayı ve sınanmayı bekleyenler olarak tefsir etmesi *ahd*in mahiyetine dikkat çeker niteliktedir. Bu yorumuyla Vâkıdî, âyetin bütün zorluk ve imtihana rağmen, şehid olmak pahasına, ölüm korkusundan azade savaş meydanında kalmak ve Hz. Peygamber’i terketmemek olarak anlaşılmasını gerekli görür gibidir. Vâkıdî’deki şu kayıtlar onun bu yaklaşımını daha anlaşılır kılacaktır:

“Rasûlullah kendisiyle birlikte sabreden on dört kişilik grubun içinde kaldı. Onlardan yedisi Muhacirlerden, yedisi de Ensar’dandı. Ebû Bekir, Abdurrahman b. Avf, Ali b. Ebû Tâlib, Sa’d b. Ebû Vakkâs, Talha b. Ubeydullah, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh ve ez-Zübeyr b. Avvâm Muhacirlerdendi. Ensar’dan olanlar; el-Hubâb b. el-Münzir, Ebû Dücâne, Âsım b. Sâbit, el-Hâris b. es-Simme, Sehl b. Huneyf, Üseyd b. Hudayr ve Sa’d b. Mu’âz idi. Deniliyor ki: Sa’d b. Ubâde ve Muhammed b. Mesleme de Rasûlullah’ın yanındaydı. Bu ikisini Üseyd b. Hudayr ve Sa’d b. Mu’âz’ın yerine saymışlardır. O gün Muhacirlerden üç; Ensar’dan da beş kişi olmak üzere sekiz kişi *ona ölümüne biat ettiler*. Muhacirlerden Ali, Zübeyr ve Talha (selam olsun onlara) idi. Ensar’dan ise; Ebû Dücâne, Hâris b. Simme, Hubâb b. el-Münzir, Âsım b. Sâbit ve Sehl b. Huneyf idi. *Hiçbirisi öldürülmedi*. Onların dışındakiler ise, el-Mihrâs adlı suya varıncaya kadar çekilmişler, Rasûlullah da onları çağırıyordu.”⁶⁷⁸

⁶⁷⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Metin Yurdağür, “Ahid”, *DİA*, I, 534-535.

⁶⁷⁷ Ahzâb 33/11.

⁶⁷⁸ Vâkıdî, I, s. 240.

2. Hz. Osman'ın Beklemede Olanlar Arasında Zikredilmesi

Zemahşerî, Beyzâvî, Neseî, Ebüssuûd Efendi, Şevkânî gibi müfessirler *beklemede olanlar* arasında Osman b. Affân'ı da zikreder. Vâkıdî'nin Uhud Savaşı anlatımında Hz. Osman'a dair kayıtları ise şu şekildedir:

- “Abdurrahman b. Avf ile Osman b. Affân arasında bir tartışma vardı. Abdurrahman, Velîd b. Ukbe'yi çağırdı ve “Kardeşine git, sana söyleyeceklerimi ona ilet. Senden başka sözümü ona bildirecek birisini tanımıyorum.” dedi. Sonra bunu kabul eden Velîd b. Ukbe'ye şunları söyledi: “Ona söyle, Abdurrahman sana diyor ki: Ben Bedir'de bulunduğum halde sen bulunmadın. Ben Uhud günü yerimdeydim, ama sen kaçtın. Ben Rıdvân Biati'nda bulundum, ama sen bulunmadın.”

Velîd durumu Osman'a haber verdi. Osman dedi ki: “Kardeşim doğru söylemiştir. Bedir'de bulunamadım, çünkü Rasûlullah'ın kızı hastaydı. Rasûlullah savaşa katılanlara verdiği kadar bana hisse verdi. Uhud günü kaçtım. Allah ondan dolayı beni affetmiştir. Rıdvân Biati'nda ise ben Mekkelilerin yanına gittim. Zira beni Rasûlullah göndermişti. O zaman Rasûlullah “Osman Allah'ın ve elçisinin emrindedir” demiş ve bir elini diğer elinin üzerine koyarak benim için de biat almıştı. Peygamber'in sol eli, benim sağ elimden daha hayırlıdır. Velîd b. Ukbe Abdurrahman b. Avf'a geri dönüp bunları söylediğinde Abdurrahman, “Kardeşim doğru söylüyor” dedi.⁶⁷⁹

- “Ömer b. Hattâb, Osman b. Affân'a baktı ve “Bu Allah'ın affettiklerindedir. Vallahi Allah'ın affedip de reddettiği hiçbir şey olmaz.” Osman iki grubun karşı karşıya geldiği gün (Uhud günü) kaçmıştı.

Bir adam Osman'ı İbn Ömer'e sordu. İbn Ömer şöyle dedi: “O, Uhud günü büyük bir günah işlemişti. O iki grubun karşılaştığı gün (Uhud günü) kaçmıştı, Allah onu affetti. Fakat size küçük bir hata yaptığı halde onu öldürdünüz.”⁶⁸⁰

Hz. Ömer'in Hz. Osman'a bakarak “Bu Allah'ın affettiklerindedir” ifadelerini kullanmasının sebebi şu âyet olmalıdır, nitekim Abdullah b. Ömer'in lafızları da âyetle paralellik gösterir:

*“(Uhud'da) iki ordu karşılaştığı gün size bırakıp gidenleri sırf işledikleri bazı hatalar yüzünden şeytan (yerlerinden) kaydırması. Yine de Allah onları affetti. Çünkü Allah çok bağışlayıcıdır, halîmdir.”*⁶⁸¹

⁶⁷⁹ Vâkıdî, I, s. 278-279.

⁶⁸⁰ Vâkıdî, I, s. 279.

⁶⁸¹ Âl-i İmrân 3/155.

3. Vâkıdî'nin Âyeti Tefsiri

Vâkıdî, eserinin tefsir bölümünde Talha b. Ubeydullah'a tek bir atıfla yetinse de, Talha b. Ubeydullah ile ilgili Taberî ve sonrası dönemde öne çıkan ve hadis edebiyatına dayandırılan kayıtların ekserisi⁶⁸² ile Enes b. Nadr ile ilgili rivâyetler⁶⁸³, İbn Hişâm ve Vâkıdî'nin Uhud Savaşı anlatımında karşımıza çıkar. Hz. Peygamber'in Mus'ab b. Umeyr'in kabrinin yanından geçerken bu âyeti okuduğu, ardından "Ben şahitlik ederim ki, bunlar Allah'ın yanında şehittirler. Onlara gelin, ziyaret edin ve onlara selam verin. Nefsim elinde olan Allah'a yemin ederim ki, Kıyamet gününe kadar onlara selam veren oldukça onlar selamı alırlar" sözlerini sarfettiği bilgisi de burada yer alır. Vâkıdî'nin Ahzâb sûresinin bu âyetinin tefsirinde tek bir hadise yer vermesi, Uhud Savaşı'na üstü kapalı bir atıf ve tarihçinin tarihe bütüncül bakışıyla ilgili olmalıdır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUHÂSARANIN KALDIRILMASI

Hendek Savaşı'ndan bahseden bu son âyet, müminleri zafere ulaştıran Allah Teâlâ'nın müşriklere muâmelesini ve bu yenilgi karşısında Ahzâb ordusunun içinde bulunduğu psikolojik durumu içerir. Ahzâb ordusunun muhâsarayı kaldırma kararına götüren süreç ve Ahzâb ordusunun Medine'den ayrılması/savaşın sonucuna mahiyetindeki bu âyet müfessirler tarafından genellikle tek bir boyutuyla ele alınmıştır. Buna karşılık siyer-megâzî edebiyatı âyetin anlaşılmasına katkıda bulunacak, Hendek Savaşı'nın İslam tarihindeki konumunu belirleyecek oldukça kıymetli bilgiler sunacaktır:

⁶⁸² İbn Hişâm, III, s. 91; Vâkıdî, I, s. 254-255.

⁶⁸³ İbn Hişâm, III, s. 87-88; Vâkıdî, I, s. 280.

I. Savaşın Sonucu

(وَرَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِغَيْظِهِمْ لَمْ يَنَالُوا خَيْرًا^{٦٨٤} وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ^{٦٨٥} وَكَانَ اللَّهُ قَوِيًّا عَزِيمًا)

25. Âyet: *Allah inkar edenleri, hiçbir hayra ulaşmaksızın kin ve öfkeleriyle geri çevirdi. Allah, savaşta müminlere kâfi geldi. Allah kuvvetlidir, mutlak güç sahibidir.*

a) Taberî Öncesi Dönem

Mukâtil b. Süleyman âyetin tefsirinde inkar edenlerin Ebû Süfyân ve ashâbı olduğunu vurgulayıp herhangi bir yoruma yer vermezken,⁶⁸⁴ Ferrâ ise Allah'ın geceleyin üzerlerine melekler ile soğuk bir rüzgâr gönderip, bu rüzgârın çadırların iplerini kopardığı, müşrik orduların ateşlerini söndürdüğü, atlarını birbirine girdirdiği, sonuçta müşriklerin savaşmaksızın geri dönüp kaçtığı şeklinde tefsir eder.⁶⁸⁵

İbn İshâk *inkar edenlerin* Kureyş ve Gatafân olduğunu hatırlatmakla yetinirken,⁶⁸⁶ Vâkıdî ilgili âyetlerin tefsiri kısmında bu âyete temas etmez.⁶⁸⁷

b) Taberî ve Sonrası Dönem

Taberî, âyeti Kureyş ve Gatafân'ın zafer umutlarının hüsrarla sonuçlanması üzerine üzüntü ve kederleriyle, Müslümanlardan mal ve esir alamadıkları için *hayra ulaşmaksızın* geri döndükleri, üzerlerine gönderilen melek ordusu ve rüzgârla *Allah'ın, savaşta müminlere kâfi geldiği* yorumuyla tefsir eder.⁶⁸⁸ Buna delil

⁶⁸⁴ Mukâtil b. Süleyman, III, s. 42.

⁶⁸⁵ Ferrâ, II, s. 340.

⁶⁸⁶ İbn Hişâm, III, s. 260.

⁶⁸⁷ Vâkıdî, II, s. 495.

⁶⁸⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, s. 69; benzer bir yorum için bkz. Mâturîdî, XI, s. 327-328; Semerkandî, III, s. 45; İbn Ebû Zemenîn, III, s. 395; Mâverdî, IV, s. 391; Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-basîl*, XVIII, s. 221-222; Begavî, VI, s. 338; Zemaşerî, V, s. 61; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, s. 372; Râzî, XV, s. 204; Kurtubî, XVII, s. 115; Beyzâvî, III, s. 83; Nesefî, III, s. 926; Ebû Hayyân, VII, s. 218; Ebüssuûd Efendi, IV, s. 412; "Savaşmaksızın" ziyadesi için bkz. İbn Ebû Hâtim, IX, s. 3125-3126; Suyûtî, XII, s. 13.

gösterdiği rivâyetlerden sonra, Hendek günü savaş sona erdiği vakit müminlerin öğle, ikindi, akşam ve yatsı namazlarını kaza ettiklerine dair rivâyeti aktarır.⁶⁸⁹

Mâturîdî ise farklı bir açılım getirerek *hayra ulaşmaksızın* ifadesindeki *hayr* sürûrdur. Nitekim Ahzâb ordusu Müslümanları yok etmek gayesiyle Hendek'te kuşatmış, bütün kuvvetleriyle baskı yapmış, ancak mağlup olarak bu sürurdan mahrum kalmışlardır.⁶⁹⁰

Mâverdi'ye göre “*Allah'ın savaşta müminlere kâfi gelmesi*” iki şekilde anlaşılabilir:⁶⁹¹

1. Süfyân es-Sevrî'den nakledildiğine göre Mürre şöyle dedi: Bize Abdullah b. Mes'ûd *Allah savaşta müminlere kâfi geldi* âyetini “Ali b. Ebû Tâlib ile” diyerek okudu.
2. *Allah savaşta müminlere rüzgâr ve meleklerle kâfi geldi.*

İbn Atıyye erken dönem siyer-megâzî müelliflerinin rivâyetlerini ve hadisleri hatırlatır şekilde, buradaki murâdın Ali b. Ebû Tâlib ve onunla beraber savaş meydanında mübârezeyi üstlenen ashâbın Ahzâb ordusundan Amr b. Abdivedd gibi müşrikleri öldürmeleri üzerine Allah'ın onların kararlılığını kırdığı, üzerlerine gönderdiği rüzgâr ve melekler ile de onları hezimete uğrattığı olduğunu söyler.⁶⁹²

Ebû Hayyân ise diğer müfessirlerden farklı olarak Hendek günü şehid olanların ve müşrik ordusundan öldürülenlerin isimlerini zikreder. Buna göre Benî Abdüleşhel'den Sa'd b. Muâz, Enes b. Evs b. Atîk, Abdullah b. Sehl ve Ebû Amr; Benî Selime'den Tufeyl b. Nu'mân ve Sa'lebe b. Ganeme; Benî Zibyân'dan Ka'b b. Zeyd şehid olmuş; müşriklerden ise Amr b. Abdivedd, Nevfel b. el-Hâris, Münebbih b. Osman ve Ubeyd b. Sebbâk öldürülmüştür.⁶⁹³

Râzî, “*Allah savaşta müminlere kâfi geldi*” ifadesini Allah'ın müminlerin savaşmasına hâcet bırakmadığı, onların savaşmasına da muhtaç olmadığı, kâfirlerin kökünü kazımaya ve onları zillete düşürmeye kâdir olduğu şeklinde tefsir eder.⁶⁹⁴

Kurtubî ise tefsirine Hz. Âişe'ye atfedilen şu rivâyetle başlar:

⁶⁸⁹ Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, XIX, s. 69-70; İbn Atıyye, VII, s. 109; Suyûtî, XII, s. 11.

⁶⁹⁰ Mâturîdî, XI, s. 328.

⁶⁹¹ Mâverdi, IV, s. 391.

⁶⁹² İbn Atıyye, VII, s. 109; Ebû Hayyân, VII, s. 218.

⁶⁹³ Ebû Hayyân, VII, s. 218.

⁶⁹⁴ Râzî, XV, s. 204.

“Burada sözü geçen *kâfirler* Ebû Süfyân ve Uyeyne b. Bedr’dir. Ebû Süfyân Tihâme’ye, Uyeyne ise Necid’e döndü.”⁶⁹⁵

İbn Kesîr bu âyetin, Allah’ın ilahî ordusu ve rüzgârıyla Ahzâb ordusunu Medine’den uzaklaştırdığını söylerken Enfâl Sûresi’nde yer alan şu âyeti hatırlatır:

“... *Sen onların arasında iken Allah onlara azap edecek değildir.*”⁶⁹⁶

Bu âyetin de gerektirdiği üzere Allah onları helak etmek yerine birliklerini dağıtıp onları öfke ve nefretleriyle geri çevirmiş, umdukları zafer ve ganimete erişirmemiştir. İbn Kesîr, İbn Atıyye’nin “Hendek gününden sonra Kureyş Müslümanlarla savaşmadı” sözleriyle tefsir ettiği⁶⁹⁷ *Allah savaşta müminlere kâfi geldi* ibâresini, Hz. Peygamber’in “Artık Kureyş bu seneden sonra sizinle savaşmayacaktır, fakat siz onlarla savaşacaksınız” şeklindeki İbn İshâk’ta da yer alan hadisiyle güçlendirir⁶⁹⁸ ve Allah’ın kâfirleri müminlerin yurdundan uzaklaştırdığını, kulunu yardımıyla destekleyip ordusunu şereflendirdiğini belirttikten sonra bu yorumu destekler mahiyette Hz. Peygamber’in şu sözlerine yer verir:

“Allah’tan başka ilah yoktur. O, tek bir ilahdır. Vaadini doğrulamış, kuluna yardım etmiş, askerlerini azîz kılmış ve Ahzâb’ı tek başına yenmiştir. Artık O’ndan sonra hiç bir şey yoktur.”⁶⁹⁹

Suyûtî, bütün tarafların kendisine güvendiği Nuaym b. Mes’ûd vasıtasıyla onların aralarını açtığı ve Ahzâb’ın savaşmaksızın geri döndüğü bilgisine yer verdikten sonra şu rivâyeti nakleder:⁷⁰⁰

“Ahzâb günü Allah onları öfkeleriyle, hiçbir hayra ulaşmaksızın geri döndürdüğünde Hz. Peygamber “Müslümanların şeref ve haysiyetini kim koruyacak?” dedi. Ka’b ve İbn Revâha “Ben yâ Rasûlallah” dedi. Hz. Peygamber onlara “Sen şiiri güzel yazarsın” dedi, Hassân b. Sâbit de “Ben yâ Rasûlallah” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Evet, onları sen hicvet, onlara karşı sana Cibrîl muîn olsun” dedi.”

⁶⁹⁵ Kurtubî, XVII, s. 115.

⁶⁹⁶ Enfâl 8/33.

⁶⁹⁷ Ebû Hayyân, VII, s. 218.

⁶⁹⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-azîm*, XI, s. 138; Suyûtî, XII, s. 11.

⁶⁹⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-azîm*, XI, s. 138-139.

⁷⁰⁰ İbn Merdûye; Suyûtî, XII, s. 14.

c) XIX. Yüzyıl ve Sonrası Dönem

Şevkânî yorumunda Taberî ile aynı görüşleri paylaşıırken⁷⁰¹, Elmalılı Allah'ın savaşa mahal vermeksizin düşmanı defettiğini kaydeder.⁷⁰² Seyyid Kutub âyeti Allah'ın herşeye hakim olduğu gibi savaşa da hakim olup Kureyş ve Gatafân'ın, hatta daha sonra Benî Kurayza'nın da yenilgisiyle sonuçlandığını belirtir.⁷⁰³ İbn Âşûr'a göre soğuk ve rüzgâr kadar düşman cephesini sarsan diğer unsur aralarında şüphe ve güvensizlik oluşturması sebebiyle Nuaym b. Mes'ûd'dur, ki bütün bunlar Hz. Peygamber'in mucizesi olarak değerlendirilmelidir.⁷⁰⁴

d) Taberî ve Sonrası Siyer-Megâzî Edebiyatı

İbn Kesîr tefsirinde yer verdiği yorumunu tarihinde de tekrarlar.⁷⁰⁵ Şâmî, Amr b. Abdivedd'in Hz. Ali tarafından öldürülmesine benzetilerek şu âyete değinildiği rivâyetine yer verir:⁷⁰⁶

“Sonunda Allah'ın izniyle onları yendiler. Dâvûd da Câlût'u öldürdü. Allah ona hükümdarlık ve hikmet verdi, dilediği ilimlerden ona öğretti. Eğer Allah'ın insanlardan bir kısmını diğerleriyle savması olmasaydı elbette yeryüzü altüst olurdu. Lakin Allah bütün insanlığa karşı lütuf ve kerem sahibidir.”⁷⁰⁷

Siyer-megâzî edebiyatında bu âyet ağırlıklı olarak rüzgârın düşman cephesinde oluşturduğu tahribatın ve dönüş kararının bir neticesi olarak zikredilirken,⁷⁰⁸ Şâmî şöyle bir ziyadede bulunur:⁷⁰⁹

“Allah'ın gönderdiği melekler münâfikların kalbine endişe ve yılgınlık, müminlerin kalbine ise kuvvet ve umut üfledi. Bu melekler düşmanların atları ve develerini korkuttu, onlar da kaçarak ve hezimete uğrayarak üç günlük yolu bir günde katettiler.”

⁷⁰¹ Şevkânî, IV, s. 358-359; Bilmen, VI, s. 2799; İbn Âşûr, XXI, s. 310-311; Saîd Havvâ, s. 4404.

⁷⁰² Elmalılı, VI, s. 3886.

⁷⁰³ Seyyid Kutub, XXI, s. 2845.

⁷⁰⁴ İbn Âşûr, XXI, s. 311.

⁷⁰⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, VI, s. 67-68.

⁷⁰⁶ Şâmî, IV, s. 535.

⁷⁰⁷ Bakara 2/251.

⁷⁰⁸ Şâmî, IV, s. 546; Ömerî, II, s. 431-432; Arcûn, IV, s. 166; İzzet Derveze, *Sîretü'r-rasûl*, II, s. 344; Köksal, V, s. 296.

⁷⁰⁹ Şâmî, IV, s. 546.

Şâmî'nin anlatımında tercih ettiği Bakara 2/251'den bir önceki âyet ise şu mealdedir:

*“Câlût ve askerleriyle savaşa tutuştuklarında: Ey Rabbimiz! Yüreğimizi sabırla doldur, bize direnme gücü ver, kâfir kavme karşı bize yardım et, dediler.”*⁷¹⁰

Hız. Peygamber'in Hendek günü Müslümanlara hitaben eğer sabrederlerse muzaffer olacakları vaadi göz önünde bulundurulduğunda,⁷¹¹ Şâmî'nin değindiği bu âyet ile Hendek Savaşı'nın psiko-sosyal ortamının çok da farklı olmadığı söylenebilir.

Sallâbî'ye göre bu âyet müminlerin akıbeti ve düşmanlarının hezimetini hususunda Allah'ın yasaının hilâfına bir sonuç alınamayacağını beyandır.⁷¹²

e) Tesbit ve Değerlendirmeler

1. Siyer-Megâzî Edebiyatının Âyetin Anlaşılmasına Katkısı

Bu âyet inkar edenlerin muhasarayı kaldırdıkları Hendek'ten yurtlarına dönerlerken, *hiçbir hayra ulaşamadıkları ve kin ve öfke içinde olduklarını, Allah'ın savaşta müminlere kâfi geldiğini* ibraz eder. İlerleyen satırlarda ilk dönem siyer-megâzî edebiyatı çerçevesinde âyetteki bu ibarelere ışık tutabileceğini düşündüğümüz rivâyetlere yer verilecektir.

1.1. Ahzâbın Hiçbir Hayra Ulaşamaması

Tarihî kayıtlar bu âyetle birlikte düşünüldüğünde Ahzâb için *hayr* olarak nitelenebilecek durum ve şartlar, işbirliğinin güç sağlayacağı düşüncesi ve maddî menfaat olarak iki başlık altında değerlendirilebilir:

1.1.a. İşbirliğinin Güç Sağlayacağı Düşüncesi

1. Gatafân'ın bir kolu olan Benî Eşca' kabilesinin lideri olan⁷¹³ Nuaym b. Mes'ûd, Hendek Savaşı için Medine'ye yürüyen Ahzâb ordusunun içerisinde.

⁷¹⁰ Bakara 2/250.

⁷¹¹ Vâkıdî, II, s. 472.

⁷¹² Sallâbî, s. 609.

Genel olarak kabul edilen rivâyet, düşman birlikleri şehri muhâsara ettikten sonra Nuaym b. Mes'ûd'un gizlice Hz. Peygamber'e gelip Müslüman olmak istediğini belirtmesidir. Buna göre Nuaym, Hz. Peygamber'e onun hak din üzere olduğuna inandığını, kendisine emredilen herşeyi de yerine getireceğini söylemiş, bu karardan hem kendi kavminin hem de Ahzâb ordusunun haberdar olmadığını eklemiştir.

Nuaym'ın bu teklifi üzerine Hz. Peygamber ondan kabileleri birbirine düşürmesini istemiş, yalan söylemesi durumunda ise *harbin hileden ibaret olduğunu* göz önünde bulundurmasını dile getirmiştir. Nuaym b. Mes'ûd önce Benî Kurayza'ya, sonra Kureyş'e, ardından Gatafân'a giderek onların iyiliğinden başka bir şey düşünmediğini, ancak düşündükleri zaferin gerçekleşmesinin kolay olmayacağını, çünkü birliği oluşturan tarafların birbirlerinden rehin isteyerek ortak hareketi bozduklarının bilgisini vermiş, Bunun üzerine *Allah onların aralarını açmış, müşrikler arasında ayrılıklar başgöstermiştir.*⁷¹⁴ Bu rivâyete göre Hz. Peygamber düşman birlikleri arasına Nuaym b. Mes'ûd'un yardımıyla ihtilaf düşürmeyi hedeflemiş, onların güç birliğinin sonuca ulaşmasını engellemiştir.

Nuaym b. Mes'ûd'un Hendek Savaşı'ndaki konumuyla ilgili bir diğer rivâyet ise Nuaym b. Mes'ûd'un laf taşıdığı bilinen biri olduğu ve Hz. Peygamber'in onun bu yönünü kullandığına dairdir. Buna göre Nuaym, Kureyş ve Gatafân'ın kendileriyle işbirliğini sürdürmelerini teyid için Benî Kurayza'ya gönderilmiş, Hz. Peygamber onu Medine'de görünce kendi çadırına davet etmiştir. Nuaym'dan Benî Kurayza'nın Ahzâb'a destek olacağı bilgisini alan Hz. Peygamber ona gizli bir bilgi vereceğini söylemiş ve Benî Kurayza'nın Benî Nadîr'in evleri ve mallarının iadesi şartıyla kendileriyle işbirliği yapacakları bilgisini vermiştir. Aldığı bu haberi derhal kabilesine ve Kureyş'e götüren Nuaym'ın ardından Hz. Peygamber "harp hiledir, umulur ki Allah bunu gerçekleştirir" demiş, "Muhammed'in hiçbir zaman yalan söylemeyeceğinde" ittifak eden düşman birliklerinden her bir grup diğerinin birliğe ihanet ettiğini düşünmüş, aralarına fitne girmiş, güçleri sarsılmıştır.⁷¹⁵ Ki, İbn Şihâb bu anlatının ardından âyetteki *Allah, savaşta müminlere kâfi geldi*, ibaresine yer vererek bunu ihsâs eder görünür.⁷¹⁶

⁷¹³ Abdülkadir Şenel, "Nuaym b. Mes'ûd", *DİA*, XXXIII, 219.

⁷¹⁴ İbn Hişâm, II, s. 240-241; Vâkıdî, II, s. 480; İbn Sa'd, II, s. 65; Sa'lebî, VIII, s. 17-18.

⁷¹⁵ İbn Şihâb ez-Zührî, s. 80; Mûsâ b. Ukbe, s. 220.

⁷¹⁶ İbn Şihâb ez-Zührî, s. 81.

Görebildiğimiz kadarıyla her iki rivâyetin de ortak noktası, Ahzâb ordusunun zaferi güç birliğinde arama düşüncesinin hezimete uğradığı ve herhangi bir hayra ulaşamadıklarıdır. Vâkıdî'deki şu kayıt bunu teyid eder niteliktedir.

Onlar, Allah'ın dilediği gibi ihtilafa düştüler.⁷¹⁷

2. İslam cephesinde gerek Ahzâb ordusunun gerek Benî Kurayza'nın tehdidiyle müminler *sınanırken*, soğuk ve açlığın gündün güne artması da bunu *şiddetli bir sarsıntıya* çevirirken, Hz. Peygamber Ahzâb ordusunun önemli bir birliğini oluşturan Gatafân'a elçi göndermiş, Uyeyne b. Hısn ve Hâris b. Avf ile görüşmek istemiştir. Hz. Peygamber bu heyete yurtlarına dönmeleri karşılığında Medine'nin hurma mahsulünün üçte birini teklif etmiş, onlar ise bunu ancak mahsulün yarısı karşılığında kabul edebileceklerini söylemişlerdir. Hz. Peygamber bu şartı kabul etmeyince mahsulün üçte biri üzerinde anlaşma görüşmeleri sürerken Üseyd b. Hudayr heyetle görüşmeye dahil olmuş, Hz. Peygamber'e eğer bu karar Allah'ın emri ise karşı çıkmayacağını, değilse onlara kılıçtan başka birşey sunmayacaklarını ifade etmiştir.⁷¹⁸

Hz. Peygamber antlaşma imzalanmadan önce Sa'd b. Ubâde ve Sa'd b. Muâz ile istişare etmiş,⁷¹⁹ onlar da Üseyd b. Hudayr'ın görüşünü onaylar şekilde bu çözüm Allah'ın emri ise kabul edeceklerini, değilse kılıçların konuşacağını söylemişlerdir. Hz. Peygamber bunun kendi görüşü olduğunu, Arapların onları tek yandan oka tutup her bir yandan saldırmaları sebebiyle buna başvurduğunu söylediğinde Sa'd'ın verdiği şu cevap nüzûl ortamını anlayabilmek açısından dikkat çekicidir:

“Yâ Rasûlallah! Onlar câhiliyede açlıktan ilhiz⁷²⁰ yerken, misafirlik veya satın alma dışında Medine'den bir tek hurma yemeyi bile ummamışlardır. Şimdi, Allah bizi seninle şereflendirdiği, seninle doğru yolu gösterdiği ve seninle bizi güçlendirdiği sırada mı mallarımızı bunlara (haraç olarak) vereceğiz? Vallahi onlara kılıçtan başka birşey sunmayacağız!”⁷²¹

Hz. Peygamber istişarelerinin sonunda antlaşmayı sonuçlandırmamaya karar vermiş, bunun üzerine Uyeyne b. Hısn şöyle demiştir:

⁷¹⁷ Vâkıdî, II, s. 486.

⁷¹⁸ İbn Hişâm, III, s. 233-234; Vâkıdî, II, s. 478; İbn Sa'd, II, s. 65; İbn Ebû Şeybe, *Kitâbü'l-Megâzi*, s. 259-260; Belâzürî, I, s. 430-431; Sa'lebî, VIII, s. 15.

⁷¹⁹ İbn Şihâb ez-Zührî, s. 79

⁷²⁰ Ilhiz: Kan ve devenin postunun karıştırılarak kızartılmasıyla elde edilen bir yemektir. (Bkz. Vâkıdî, II, s. 478, 3 numaralı dipnot)

⁷²¹ İbn Şihâb ez-Zührî, s. 80; Vâkıdî, II, s. 478.

“Vallahi, siz kendiniz için *hayırlı olan* birşeyi geri bıraktınız! Sizin o kavme karşı dayanabilecek gücünüz yoktur!”

O sırada Hz. Peygamber’in yanında bulunan Abbâd b. Bişr, Uyeyne’nin bu sözlerine onları korkutma çabalarının sonuç vermeyeceği, esas korkak olanların onlar olduğu, eğer Peygamber meclisinde olmasalardı kavimlerinin yanına sağ dönebileceklerini vurgulayarak cevap vermiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber sesini yükselterek artık dönüp gitmelerini, bundan böyle kılıçların konuşacağını söylemiştir.⁷²²

Uyeyne b. Hısn ve Hâris b. Avf, Hz. Peygamber’in meclisinden ayrılıp birliklerine dönerlerken aralarında geçen şu konuşma, işbirliğinin güç sağlayacağı düşüncelerinin nasıl sükûta uğradığına dair ipuçları sunar:

Vallahi, biz onlardan birşey koparabileceğimizi sanmıyoruz! Onlar müşriklere karşı doğru bir yol tutmuşlar, çok basiretli ve uyanık bulunuyorlar!

Hâris b. Avf şöyle devam etti: Vallahi, ben ancak şu kavim –Kureyş– üzerime düştüğü ve beni tesir altında bıraktığı için, istemeyerek bu işe katılmış bulunuyordum! Biz onlarla birlikte bulunmakla, hiç de iyi bir yerde ve durumda bulunmuş olmadık. Bununla beraber, Kureyşliler bizim Muhammed’le görüşüp konuştuğumuzu öğrenecek olurlarsa, bizi terkederler, artık bize yardım etmezler!⁷²³

1.1.b. Maddî Menfaat

Uyeyne b. Hısn ile Hâris b. Avf arasında geçen bu konuşmanın devamı *hayrın* bir boyutunun da maddî menfaat olabileceğini düşündürür:

“Uyeyne b. Hısn şöyle dedi:

Vallahi biz Kureyşten yardım görelim diye gelmedik. Kureyş’ten yardım isteğinde bulunsaydık, onlar bize ne yardım ederlerdi, ne de Mekke’den çıkıp bizimle birlikte gelirlerdi. Fakat ben elimize ganimetten birşey geçmeyeceğinden bari Medine hurmasını alalım diye umutlanmıştım. Bununla beraber, bizi şuraya çekip getiren Yahudi müttefiklerimizden yardım görebileceğimizi umuyordum.

Hâris b. Avf şöyle devam etti:

⁷²² Vâkıdî, II, s. 479.

⁷²³ Vâkıdî, II, s. 479.

Vallahi Evs ve Hazrec kabileleri, kılıçtan başka birşeye yanaşmıyor. Vallahi, onlar değil hurma yüzünden, hatta şu hurma ağaçlarının dal, budak, yaprakları yüzünden bile, kendilerinden tek kişi kalmayınca kadar, yerimizde durdukça bizimle çarpışacaklardır! Oysa her tarafı kıtlık sarmış bulunuyor. Yaşlı develer ve atlar ölmeye başladılar.

Uyeyne b. Hısn bunun üzerine, “O zaman bize hiçbir şey yok!” dedi.⁷²⁴

“Karargâhlarına geldikleri zaman, Gatafânlar, onlara: "Gerinizden ne haber getirdiniz?" diye sorduklarında "iş tamamlanamadı" diye cevap verdiler. Biz son derecede basiretli, uyanık ve arkadaşlarının önünde canlarını seve seve feda edecek bir kavim gördük! Biz de mahvolduk, Kureyş de mahvoldu! Kureyş Muhammed'e birşey diyemeden, birşey yapamadan geri dönüp gidecek! Muhammed de, Benî Kurayza'nın üzerine düşecek! Biz geri dönüp gidince, onların hepsini, ellerini uzatıp boyunlarına bağlattırınca kadar, kalelerinde kuşatacaktır!" dediler.

Haris b. Avf şunu ilave etti:

Uzak olsunlar! Muhammed bize Yahudilerden daha sevgilidir!”⁷²⁵

Nitekim Belâzürî de bu rivâyete yer verdikten sonra bu âyete işaret eder.⁷²⁶

1.2. Ahzâb Ordusunun Kin ve Öfke İçinde Olması

1. Benî Kurayza ve Ahzâb arasındaki birliğin sarsılmasına ve *öfkelerine* dair bir diğer rivâyet ise Ebû Süfyân'ın Nuaym'ın haberinin teyidi için İkrime b. Ebû Cehil'i Gatafân'dan bir grupla Benî Kurayza'ya göndermesine dairdir.⁷²⁷ İkrime b. Ebû Cehil Ahzâb'ın zor şartlarda muhasarayı sürdürdüğünü, açlık ve kıtlığın kendilerini mecalsiz bıraktığını, develer ve atların ölmeye başladığını söylemiş, Cumartesi gecesi Benî Kurayza'nın işbirliğiyle Müslümanlara son darbeyi vurmak üzere hazırlanmalarını istemiştir. Bunun üzerine Yahudiler Sebt günü herhangi bir iş yapmalarının inançlarına aykırı olduğu, eğer kendilerine rehin verirlerse ertesi gün bunu gerçekleştirebileceklerini belirtmiştir. Bunun üzerine Ebû Süfyân ve Huyey b. Ahtab arasında geçen şu konuşma *öfkelerini* gözler önüne serer niteliktedir:

“Huyey b. Ahtab, Ebû Süfyân'ın yanına döndü. Ebû Süfyân şöyle dedi: “Ey Yahudi!

Kavminin ahdini bozduğunu ve hainlik ettiğini sen de öğrendin mi?” Huyey b. Ahtab, “Hayır,

⁷²⁴ Vâkıdî, II, s. 479-480.

⁷²⁵ Vâkıdî, II, s. 480; Belâzürî, I, s. 430.

⁷²⁶ Belâzürî, I, s. 430.

⁷²⁷ Mûsâ b. Ukbe, s. 221.

vallahi onlar ahidini bozmak istemiyor, belki Pazar günü çarpışmaya çıkmak istiyorlar” diyerek cevap verdi. Bunun üzerine Ebû Süfyân “Sebt ne demektir?” diye sordu. Huyeyy, “Yahudilerin savaşmalarının büyük günah sayıldığı günlerden bir gündür. Biz Yahudilerden bazıları Sebt günü balık avlayıp yediler, Allah da onları maymunlara ve domuzlara çevirdi”, dedi. Ebû Süfyân bunun üzerine şöyle dedi: “Öyleyse, ben de maymunların, domuzların kardeşleri olanların yardımını istemiyorum!”⁷²⁸

2. Medine’yi muhasaraya almalarından itibaren müşrikleri en fazla öfkeliendiren ve psikolojik olarak yıldınlığa sevkeden şey öncelikle hendektir. Hendeği aşır Hz. Peygamber’e ulaşma çabaları, “Bu Arapların yapmadığı bir hiledir”, “Bunu ona işaret eden bir Fars vardır” sözleri bu yıldınlığın bir göstergesi olmalıdır.⁷²⁹

3. Müşriklerin Müslümanlar tarafından nöbetle korunan, hendeğin kazımı tamamlanamamış ve karşı tarafa geçebilme ihtimalleri olan bölgeyi kolladıkları ve nihâyet İkrime b. Ebû Cehil, Nevfel b. Abdullah, Dırar b. Hattâb, Hubeyre b. Ebû Vehb, Amr b. Abdivedd’in karşıya geçmeyi başardıktan sonra kaydedilen şu konuşma düşman cephesinin ruh hâline ışık tutar mahiyettedir:

“(Onlar) hendeğin dar bir yerine yöneldiler. Oradan geçmek için atlarını sürdüler, atlar oradan hızla girdiler. Atlarla, hendek ile Sel’ dağı arasında çorak topraklar üzerinde dolaştılar. Ali b. Ebû Tâlib, kendisiyle beraber Müslümanlardan birkaç kişiyle birlikte çıktı. Onlara karşı o dar gediği tuttular. Amr b. Abdivedd, Bedir gününde savaşmıştı, hatta hareket edemeyecek şekilde ağır yara almıştı. Uhud gününde ise bulunamadı. Hendek günü olduğu zaman, savaşa katıldığı için işaretlenmiş olarak savaşa çıktı. Atı durduğu zaman:

- Mübareze yapmak için karşıma kim çıkacak? dedi. Ali b. Ebû Tâlib çıktı ve şöyle dedi:

- Ey Amr! Sen Allah’a söz vermiştin ki, Kureyş’ten herhangi biri seni iki şeyden birine çağırırsa, mutlaka birini yaparsın. Bunun üzerine o:

- Evet, dedi. Ali:

- Ben, seni Allah’a, O’nun Rasûlüne ve İslâm’a davet ediyorum, dedi. Amr:

- Benim bunlara ihtiyacım yok, dedi. Ali ise şöyle devam etti:

- Ben, seni yerde vuruşmaya davet ediyorum. Amr:

- Niçin ey kardeşimin oğlu? Vallahi seni öldürmek istemiyorum, dedi. Ali ise şöyle dedi:

- Ama vallahi, ben seni öldürmek istiyorum.

⁷²⁸ Vâkıdî, II, s. 485; İbn Sa’d, II, s. 65.

⁷²⁹ Vâkıdî, II, s. 470; İbn Sa’d, II, s. 64.

Bunun üzerine Amr öfkelenip atından kendini yere attı ve atını durdurdu, sonra yanından uzaklaştırdı. Sonra Ali'nin üzerine geldi. Böylece ikisi savaş alanına indiler. Dolaştılar, vuruştular. Ali onu öldürdü. Onların atlıları yenilgiye uğramış olarak çıktılar. Nihâyet Hendek'ten kaçarak gittiler.⁷³⁰

İbn İshâk, -İbn Hişâm Hz. Ali'ye aidiyetini şüphyle karşılasa da- Amr'ı öldürmesi üzerine Hz. Ali'nin şu şiirini nakleder:⁷³¹

“Görüşünün sefihliğinden taşlara yardım etti,
Bense isabetimle Muhammed'in Rabbine yardım ettim.
Onu yumuşak kumlarla yüksek sarp yerlerin arasında
Hurma ağacının dalları gibi yerde bıraktığımda hendeği tıkadım.
Elbiselerinden istemeyerek kendimi uzak tuttum.
Şâyet ben iki yanına atmış olsaydım, beni elbiselerimden soyardı.
*Ey Ahzâb topluluğu, dininden ve peygamberinden
Allah'ın yardımını esirgeyeceğini asla zannetmeyin.*”

Vâkıdî bu anlatıyı Müslümanların cesur ve kuvvetli bir adam olarak bildikleri Amr b. Abdivedd'i mübareze için beklerken gördüklerinde başlarına kuş konmuş gibi kımıldamaksızın ve sessizce olacak olanı beklediklerini, Hz. Ali'nin meydana çıkması üzerine istihza ile onun bir çocuk olduğunu söyleyip Hz. Ebû Bekir ve Ömer gibi yaşlı, kendine denk bir rakip istediğini, Hz. Ali'nin onu öldürmesi üzerine diğerlerinin hendekten kaçarken Nevfel b. Abdullah'ın hendeğe düştüğünü, bunlardan haberdar olan Ebû Süfyân'ın “bugün bizim için faydasız bir gün olmuştur, yerlerinize dönün!” dediğini ekleyerek ayrıntılara yer verir. Bunun üzerine Hz. Peygamber ashâbını savaşa yüreklendirmiş, eğer sabrederlerse yardımın geleceğini vaatmiştir.⁷³²

4. Ahzâb'ın hezimete uğraması üzerine Ebû Süfyân'ın öfke ve endişesini ibrâz eden şu söz ve davranışları da bu bağlamda dikkat çekicidir:

“Ey Kureyş cemaati! Vallahi, siz durulacak bir yerde durup sabahlamadınız, siz durulacak bir yerde değilsiniz! Atlar, develer ölmeye başladı, kıtlık her tarafı sardı. Benî Kurayza Yahudileri de bize ihanet ettiler. Onlardan, hoşumuza gitmeyecek haberler aldık. Rüzgârlardan başımızı gelenleri görüyorsunuz! Ne tencerelerimizi, ne ateşimizi, ne de

⁷³⁰ İbn Hişâm, III, s. 235-236; Belâzürî, I, s. 429; Süheylî, III, s. 428-429.

⁷³¹ İbn Hişâm, III, s. 236.

⁷³² Vâkıdî, II, s. 470-472.

barınacağımız çadırlarımızı yerinde bırakıyor! Hemen göç edip gidiniz! İşte, ben göç edip gidiyorum, dedi. Sonra da, devesine doğru vardı.

Devenin bir dizi bağlı idi, üzerine oturdu, yürütmek için ona vurdu. Deve üç ayağı üzerine sıçrayıp kalktı. Devenin bağlı ayağı ayakta iken çözüldü!⁷³³

1.3. Allah'ın Savaşta Müminlere Kâfi Gelmesi

İbn İshâk'ın kaydettiği şu rivâyet *Allah'ın savaşta müminlere kâfi gelmesinin mâhiyetine ışık tutacak niteliktedir:*

“Hendek ehli hendekten ayrılıp uzaklaştıkları zaman bana gelen habere göre Rasûlullah şöyle dedi:

Artık Kureyş bu seneden sonra sizinle savaşmayacaktır, fakat siz onlarla savaşacaksınız. Kureyş bundan sonra onlarla savaşmadı. Rasûlullah onlarla savaştı. Nihâyet Allah ona Mekke'yi fethettirdi.”⁷³⁴

İbn Sa'd ise bu âyeti Nuaym b. Mes'ûd'un faaliyetlerinin Ahzâb ordusunu birbirine düşürdüğü, oluşan güvensiz ortam sebebiyle de *savaşmadan*, ancak yenilmiş olarak kuşatmayı kaldırdığı haberinden sonra zikreder.⁷³⁵ Görebildiğimiz kadarıyla müfessirler siyer-megâzî edebiyatının sunduğu bu malzemeyi oldukça sınırlı olarak kullanmış, hatta Allah'ın savaşta müminlere kâfi gelmesi âyetinin müşriklerle ilişkiler bağlamında tarihî bir dönüm noktası olduğunu ifade eden İbn İshâk'ta ve hadis edebiyatında yer alan hadise İbn Atıyye, Ebû Hayyân, İbn Kesîr ve Suyûtî dışında neredeyse hiç değinmemişlerdir.

2. Hendek Savaşı Şehitleri

Erken dönem siyer-megâzî edebiyatında, Sa'd b. Muâz'ın Hibbân b. el-Arika⁷³⁶ veya Ebû Üsâme el-Cüşemî tarafından⁷³⁷ Hendek günü kolundan yaralandığı,

⁷³³ Vâkıdî, II, s. 489-490; İbn Sa'd, II, s. 65-66.

⁷³⁴ İbn Hişâm, III, s. 266; Buharî, Megâzî, 31.

⁷³⁵ İbn Sa'd, II, s. 69.

⁷³⁶ Mûsâ b. Ukbe, s. 219; İbn Hişâm, III, s. 237; Vâkıdî, II, s. 468; İbn Sa'd, II, s. 64; İbn Ebû Şeybe, *Kitâbü'l-Megâzî*, s. 254; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, s. 575.

⁷³⁷ Mûsâ b. Ukbe, s. 219; İbn Hişâm, III, s. 238; Vâkıdî, II, s. 469; İbn Sa'd, II, s. 64; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, s. 576; İbn Seyyidinnâs, s. 95. İbn Seyyidinnâs aynı yerde ok atanın Hufâce b. Asım b. Cübâre olduğu bilgisine de yer verir.

bu yarannın tedavisine Benî Eslem'den bir hemşire olan Rufeyde'nin⁷³⁸ çadırında devam edildiği⁷³⁹ bilgisiyle birlikte Sa'd'ın şu duâsı da yer bulur:⁷⁴⁰

“Ey Allahım, eğer Kureyş ile bir daha savaş olacaksa beni yaşat. Çünkü senin Rasûlüne eziyet veren, onu yalanlayan ve onu memleketinden sürgün eden bir kavim ile savaşmayı sevdiğim kadar hiçbir şeyi sevmiyorum. Ey Allahım, eğer bizimle onların arasında savaşı durdurduysan bu darbeyi benim için bir şehadet kıl ve Benî Kurayza'nın yıkılışını gözlerimle görmedikçe beni öldürme.”

Nitekim Sa'd b. Muâz, Benî Kurayza'nın Medine'den çıkarılışının hemen ardından, tedavisi devam ederken yarasının patlaması sonucunda şehid olmuştur.⁷⁴¹ Hendek Savaşı esnasında yaralandığı için olmalıdır ki, Sa'd b. Muâz'ın ismi de Hendek günü şehid olanlar arasında sayılmıştır. Buna göre Hendek günü şehid olanlar Benî Abdüleşhel'den Sa'd b. Muâz, Enes b. Evs b. Atîk b. Amr ve Abdullah b. Sehl; Benî Cüşem'in bir boyu olan Benî Selime'den Tufeyl b. Numân ve Sa'lebe b. Ganeme; Benî Neccâr'ın bir boyu olan Benî Dînâr'dan ise Ka'b b. Zeyd olmak üzere altı kişidir.⁷⁴² Müşriklerden ise üç kişi öldürülmüştür: Benî Abduddâr'dan Münebbih b. Osman b. Ubeyd b. Sebbâk⁷⁴³, Benî Mahzûm'dan Nevfel b. Abdullah ve Benî Âmir'den Amr b. Abdivedd.⁷⁴⁴

Tefsir edebiyatında bu isimlere yer veren Ebû Hayyân, erken dönem siyer-megâzî edebiyatından farklı olarak şehidler arasında Ebû Amr'ı da sayarak sayıyı yediye çıkarmış, Münebbih b. Osman b. Ubeyd b. Sebbâk'ı, Münebbih b. Osman ve Ubeyd b. Sebbâk olarak iki ayrı şahıs olarak alması sebebiyle müşriklerde öldürülenlerin sayısı dörde ulaşmıştır. Nevfel b. Abdullah b. el-Muğîre'nin Nevfel b. el-Hâris olarak zikri siyer kaynaklarında yer almazken, Ka'b b. Zeyd'in mensup olduğu Benî Dînâr'ın Benî Zibyân olarak zikri istinsah hatası kapsamında da değerlendirilebilir.⁷⁴⁵

⁷³⁸ Vâkıdî'ye göre tedaviyi gerçekleştirenin Kuaybe bint Sa'd b. Utbe olduğuna dair bkz. Vâkıdî, II, s. 510.

⁷³⁹ İbn Hişâm, III, s. 250; Vâkıdî, II, s. 510-511.

⁷⁴⁰ Mûsâ b. Ukbe, s. 219; İbn Hişâm, III, s. 238; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, s. 575.

⁷⁴¹ İbn Hişâm, III, s. 262; Vâkıdî, II, s. 526.

⁷⁴² İbn Hişâm, III, s. 264; Vâkıdî, II, s. 495-496.

⁷⁴³ İbn İshâk'ın verdiği bu bilgiyi İbn Hişâm “O, Osman b. Ümeyye b. Münebbih b. Ubeyd b. Sebbâk'tır” ifadesiyle tashih eder bkz. *es-Sîretü'n-nebeviyye*, III, s. 265. Vâkıdî ise Osman b. Münebbih b. Ubeyd b. Sebbâk olarak zikreder bkz. *Kitâbü'l-Megâzî*, II, s. 496.

⁷⁴⁴ İbn Hişâm, III, s. 264-265; Vâkıdî, II, s. 496.

⁷⁴⁵ Ebû Hayyân, VII, s. 218.

2. Şâmî'nin anlatımında tercih ettiği Bakara 2/ 251'den bir önceki âyet ise şu mealdedir:

*“Câlût ve askerleriyle savaşa tutuştuklarında: Ey Rabbimiz! Yüreğimizi sabırla doldur, bize direnme gücü ver, kâfir kavme karşı bize yardım et, dediler.”*⁷⁴⁶

Hz. Peygamber'in Hendek günü Müslümanlara hitaben eğer sabrederlerse muzaffer olacakları vaadi göz önünde bulundurulduğunda⁷⁴⁷, Şâmî'nin değindiği bu âyet ile Hendek Savaşı'nın psiko-sosyal ortamının çok da farklı olmadığı söylenebilir.

3. Vâkıdî'nin Âyeti Uhud Savaşı Anlatımında Zikretmesi

Vâkıdî Uhud Savaşı anlatımında da Ahzâb sûresinin 25. âyetine yer verir ki, rivâyet şöyledir:

*“Rasûlullah'ın hanımı Âişe haber almak üzere bir grup kadınla birlikte yola çıktı. O zaman henüz örtü emri gelmemişti. Âişe, Benî Hârise yurdundan vadiye doğru iniyordu ki, Harra'nın yol ayrımına geldiğinde Abdullah b. Amr b. Harâm'ın kız kardeşi Hind bint Amr b. Harâm'la karşılaştı. Devesini sürüyordu, devesinin üzerinde kocası Amr b. el-Cemûh, oğlu Hallâd b. Amr ve kardeşi Ebû Câbir Abdullah b. Amr b. Harâm vardı. Âişe, “Sende bir haber var mı?” dedi. Hind, “İyilik, Rasûlullah sağ ve sâlimdir. O sağ olduktan sonra da her musibet önemsizdir. Allah müminlerden şehit almıştır” cevabını verdi. Ve “Allah o inkâr edenleri hiçbir fayda elde edemedi öfkeleri ile geri çevirdi. Allah'ın yardımı savaşta müminlere yetti. Allah güçlüdür, mutlak galiptir” âyetini okudu.”*⁷⁴⁸

Vâkıdî'nin aktardığı bu rivâyet iki açıdan problemli görünmektedir:

1. Hz. Âişe Uhud Savaşı'nda Hz. Peygamber'in bizzat yanında bulunmuş, Hz. Fâtıma, Ümmü Eymen, Ümmü Umâre ve Ümmü Süleym'in de aralarında olduğu on dört kadın sahâbî ile beraber savaş alanının yiyecek ve su ihtiyacının karşılanmasında, yaralıların tedavisinde yardımcı

⁷⁴⁶ Bakara 2/250.

⁷⁴⁷ Vâkıdî, II, s. 472.

⁷⁴⁸ Vâkıdî, I, s. 265. Benzer bir rivâyet için bkz, s. 292.

olmuştur.⁷⁴⁹ Hz. Âişe'nin Benî Hârise kalelerinde bulunduğu savaş ise Hendek Savaşı'dır.⁷⁵⁰

Vâkıdî'nin yine Uhud Savaşı anlatımında bu âyeti zikrettiği bir diğer rivâyet ise Safiyye bint Abdülmuttalib ile Hassân b. Sâbit'in Fâri' kalesindeyken bir Yahudi ile karşılaştıkları ve Safiyye'nin Yahudi'yi öldürdüğü haberidir ki,⁷⁵¹ bu hadisenin Hendek Savaşı esnasında cereyan ettiğine⁷⁵² daha önce temas edilmiştir.

2. Ahzâb sûresinin bu âyetinin “*Allah o inkâr edenleri hiçbir fayda elde edemedi öfkeleri ile geri çevirdi*” ifadesiyle, Uhud Savaşı'nın müşrikler için bütünüyle bir mağlubiyet içermeyen sonucu göz önünde bulundurulduğunda, mefhum olarak da burada zikrinin isabetli olmadığı söylenebilir.
3. Ahzâb sûresinin hicretin 5. yılı ile 9. yılı arasında nâzil olduğu bilgisi de,⁷⁵³ hicretin 3. Yılında vuku bulan Uhud Savaşı anlatımında bu âyetin yer alma ihtimalini ortadan kaldırır.

Bu durum gösterir ki, siyer-megâzî edebiyatının kendi içinde dahi olsa, aktarılan hadiselerde takdim-tehir olabilir, âyetlerin nüzûl süreci ve nüzûl zamanı bu tenâkuzları gidermeye yardımcı olur.

II. Siyer-Megâzî Edebiyatında Diğer Âyet Atıfları

Ahzâb sûresinde Hendek Savaşı'ndan bahseden 9-25. âyetlerin hemen akabinde savaşın taraflarından biri olan ve antlaşmalarını bozmaları sebebiyle Hz. Peygamber'in savaşın hemen akabinde sefer düzenlediği Benî Kurayza

⁷⁴⁹ Vâkıdî, I, s. 249; ayrıca bkz. Mustafâ Fayda, “Âişe”, *DİA*, II, 201-205; Muhammed Hamîdullah, Casim Avcı, “Uhud Gazvesi”, *DİA*, XLII, 54-57.

⁷⁵⁰ İbn Hişâm, III, s. 237, Vâkıdî, II, s. 454.

⁷⁵¹ Vâkıdî, I, s. 288-289.

⁷⁵² Vâkıdî, II, s. 462.

⁷⁵³ Işık, a.g.md, s. 196.

hakkındaki şu âyetler gelir. Ancak konumuz sınırları dışında kaldığı için ilgili âyetler bu çalışmada ele alınmamıştır:

“Allah, ehl-i kitaptan onlara (müşrik ordularına) yardım edenleri kalelerinden indirdi ve kalplerine korku düşürdü; bir kısmını öldürüyor, bir kısmını da esir alıyordunuz. Allah onların yerlerine yurtlarına, mallarına ve ayak basmadığınız topraklara sizi mirasçı yaptı. Allah’ın herşeye gücü yeter.”⁷⁵⁴

Kur’ân-ı Kerîm’de Hendek Savaşı sürecinde nâzil olan iki âyete daha yer verilir. Tefsir edebiyatında genişçe yer tuttuğu kuşkusuz olan bu âyetlerin siyer-megâzî edebiyatında Hendek Savaşı anlatımında yer bulması konumuz açısından önemlidir. Burada ilgili âyetlerin yer aldığı siyer-megâzî eserleri tesbit edilmiştir:

1. Hendek kazımı esnasında münâfıkların Hz. Peygamber’den izin almadan gitmelerine karşılık müminlerin herhangi bir ihtiyaç hâlinde Hz. Peygamber’e mutlaka bildirip ihtiyaçlarını gördükten sonra geri döndüklerini bildirmek üzere şu âyet nâzil olmuştur.⁷⁵⁵

“Müminler, ancak Allah’a ve Rasûlüne gönülden inanmış kimselerdir. Onlar, o Peygamber ile ortak bir iş üzerindeyken ondan izin istemedikçe bırakıp gitmezler. (Rasûlüm!) Şu senden izin isteyenler, hakikaten Allah’a ve Rasûlüne iman etmiş kimselerdir. Öyle ise, bazı işleri için senden izin istediklerinde, sen de onlardan dilediğine izin ver; onlar için Allah’tan bağış dile; Allah mağfîret edicidir, merhametlidir.

(Ey müminler!) Peygamber’i, kendi aranızda birbirinizi çağırır gibi çağırmayın. İçinizden, birini siper edinerek sıvışıp gidenleri muhakkak ki Allah bilmektedir. Bu sebeple, onun emrine aykırı davrananlar, başlarına bir belâ gelmesinden veya kendilerine çok elemli bir azap isabet etmesinden sakınsınlar.”⁷⁵⁶

2. Benî Nadîr Yahudilerinin Medine’den sürülmesi akabinde Yahudi cemaatinin önde gelen temsilcilerinden oluşan bir grubun Kureyş’i Hz. Peygamber’e karşı savaşımaya ikna etmesiyle başlayan süreç Hendek Savaşı’nın muharriki olmuştur. “Muhammed’e düşmanlık” ve “O’nu ve arkadaşlarını yok etme”

⁷⁵⁴ Ahzâb 33/26-27.

⁷⁵⁵ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, II, s. 565. İbnü’l-Esîr, II, s. 70; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, VI, s. 14; İbn Abdilberr, II, s. 180; Şâmî, IV, s. 523.

⁷⁵⁶ Nûr 24/62-63.

fikrinde uzlaşan bu iki cephe arasında geçen şu konuşma Nisâ sûresinin 51-52. âyetlerinin de sebab-i nüzûlünü teşkil eder:

“Kureys’ten biri⁷⁵⁷ / Ebû Süfyân⁷⁵⁸ onlara şöyle dedi:

- Ey Yahudi cemaati! Sizler ehl-i kitâbın ilkiniz, ilim sahibi bir kavimsiniz! Muhammed’le anlaşılmadığımız meselede aydınlatın bizi: Bizim dinimiz mi, yoksa, onun dini mi daha hayırlıdır?⁷⁵⁹
- Biz, Beytullah’ı imar ile birlikte ona develer kurban ederiz. Hacıların su ihtiyacını karşılarız. Putlara ibadet ederiz.⁷⁶⁰

Yahudiler şöyle cevap verdi:

- Allah için söylenecekse, siz hakka ondan daha yakınsınız: Çünkü, siz şu Beytullah’ı tazimde bulunuyorsunuz. Hacıların su ihtiyaçlarını karşılıyorsunuz. Develerden kurbanlar kesiyorsunuz. Atalarınız gibi putlara tapıyorsunuz.⁷⁶¹ Elbette sizin dininiz onun dininden daha hayırlıdır ve siz hakka ondan daha yakınsınız.”⁷⁶² Bunun üzerine şu âyetler nâzil oldu:⁷⁶³

*“Kendilerine Kitap’tan nasip verilenleri görmedin mi? Putlara ve bâtıla (tanrılara) iman ediyorlar, sonra da kâfirler için: “Bunlar Allah’a iman edenlerden daha doğru yoldadır” diyorlar. Bunlar Allah’ın lanetlediği kimselerdir. Allah’ın rahmetinden uzaklaştırdığı kimseye gerçek bir yardımcı bulamazsın.”*⁷⁶⁴

⁷⁵⁷ İbn Hişâm, III, s. 225.

⁷⁵⁸ Vâkıdî, II, s. 442.

⁷⁵⁹ İbn Hişâm, III, s. 225; Vâkıdî, II, s. 442.

⁷⁶⁰ Vâkıdî, II, s. 442.

⁷⁶¹ Vâkıdî, II, s. 442.

⁷⁶² İbn Hişâm, III, s. 225; Vâkıdî, II, s. 442.

⁷⁶³ İbn Hişâm, III, s. 225; Vâkıdî, II, s. 442; Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülük*, II, s. 566-567; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, VI, s. 12-13 Makrizî, I, s. 223; Şâmî, IV, s. 513; Ömerî, I, s. 419; Arcûn, IV, s. 145; Heykel, s. 338-339.

⁷⁶⁴ Nisâ 4/51-52.

SONUÇ

1. Sîret-nüzûl ilişkisi, âyetlerin bağlamının yalnızca esbâb-ı nüzûl rivâyetleriyle değil, Hz. Peygamber'in sîreti, bu hayatı çevreleyen dinî, sosyal, kültürel şartların bilgisini sunan siyer-megâzî ve hadis edebiyatı ile ve bizzat Kur'ân'ın kendisiyle belirlenmesini ifade eder. Nüzûle dair bir bilginin tesbiti ve Hz. Peygamber'in ona dair uygulamasındaki genel bağlam sîretin doğru analizinde saklıdır. Sîret yalnızca kronolojik bilgi kaynağı değil, Kur'ânî bilginin de bağlamıdır.

Bu ilişkiyi doğru kurabilmek, Kur'ân'ı doğru bir biçimde anlayabilmek, Kur'ânî bilginin nihâî maksadını tesbit edebilmek için Hz. Peygamber'in uygulama çerçevesini çizen sünnet ve sîretini öğrenmek, bu çizgiyi iyi bir şekilde tahlil edebilmek gerekir. Kur'ân ve sünnet/sîret bütünlüğünün sağlanamaması veya eksik kalması, yorumun bağlamdan koparılmasına sebep olabilir. Sîret-nüzûl ilişkisinin kurulması, bu problemin halline dair bir teklif içerir. Bu noktada, Kur'ân âyetlerini tarihî perspektifiyle ele almak anlamı/mesajı tarihe hapsedmek (tarihsellik) değil, doğal şartlarını belirleyerek mesajın zeminini daha da kuvvetlendirmektir.

2. Nüzûl sürecine dair kayıtlar barındıran erken dönem siyer-megâzî edebiyatı, tefsir ilmiyle ilgili azımsanmayacak ölçüde malzeme barındırmaktadır. Esbâb-ı nüzûl, garîbu'l-Kur'ân, mübhemât, siyak-sibâk bunlar arasında sayılabilir. Diğer ilim dalları için de geçerli olan bu husus, erken dönem siyer-megâzî edebiyatının farklı açılardan okunmasını zorunlu kılmakta, aynı zamanda diğer ilimlere kaynaklıklarının tesbiti de önem arz etmektedir.

Sîret-nüzûl ilişkisinin Ahzâb sûresinde Hendek Savaşı bağlamında incelendiği bu çalışmada da, siyer-megâzînin ahkâmü'l-Kur'ân'a ve mübhemâtü'l-Kur'ân'a ışık tuttuğu, esbâb-ı nüzûlü tesbit ettiği, âyetlerin nüzûl zamanını belirlediği ve bu yönleriyle siyer-megâzî edebiyatının müfessirler için bir temel oluşturduğu/oluşturacağı, tefsir edebiyatına kaynaklık ettiği/edeceği görülmüştür. İbn Hişâm'ın, İbn İshâk'ın eserini Kur'ân odaklı olarak yeniden ele alması ve âyetlerin tefsirine yönelik bir sistem oluşturmasının müfessirlere bir metod ve bakış açısı

kazandırdığı, tefsir ve siyere dair kayıtlarının kendilerinden sonraki tefsir müelliflerinin ekseriyeti tarafından takip edildiği gözlenmiştir.

3. Bu çalışma çerçevesinde Mukâtil b. Süleyman'ın müfessir kimliğinin kendisinden sonraki tefsir edebiyatını etkilediği, bir kısım müfessirlerce rivâyetlerinin kabul gördüğü tesbit edilmiştir. Ancak bütünüyle olmamakla beraber, Mukatil b. Süleyman'ın sunduğu siyer bilgisi, siyer-megâzî ve hadis edebiyatının teyidinde muhtaçtır. Şahıs isimleri, kronoloji ve sebab-i nüzûle dair bilgilerdeki ihtilat bu suretle giderilebilir.

4. Taberî ve sonrası dönemden itibaren siyer-megâzî ve hadis edebiyatını içeren kaynak çeşitliliği belirgin olarak farkedilmektedir. Müfessirlerin ekseriyeti savaşın sebebi, süreci ve sonuçlarına dair tarihî bilgiyi vermeyi önemsemiş, bunu yaparken de önemli veriler sunmuşlardır.

Savaşa dair tarihî bilgi bazen İbn İshâk'tan doğrudan nakille, bazen İbn İshâk ve Taberî kaynak gösterilmekle birlikte konuyla ilgili hadislerle örölmüş, bazen de kaynak zikredilmeksizin muhtasar bir tarih bilgisi sunulmuştur. Bazı müfessirlerin ise siyer-megâzî edebiyatından doğrudan/dolaylı bir nakilde bulunmayıp tefsir ve hadis edebiyatıyla yetindiği görölmüştür. Bu veriler müfessirin tefsir metoduna, siyer malzemesini verimli kullanıp kullanmadığına dair ipuçları sunar. Tefsirde öznellik problemi de bu noktada gündeme gelir. Müfessirin tarihî, ictimaî ve şahsî konumunun yanı sıra, onun tefsir metodu ve yaşadığı dönemin tefsir anlayışı ile içiçe olan öznellik problemi kaçınılmaz görülebilir. Ancak bu durum bazen bağlamın tesbitini güçleştirmektedir.

Sözgelimi, çalışmamızla ilgili âyet aralığında kelimâ yorumlara ağırlık veren Râzî'nin siyer-megâzîye bazı istisnalar dışında atıf yapmadığı görölmür. Bu durumda, Ahzâb sûresinin tefsirini yalnızca Râzî'nin eserinden okuyan bir okuyucu için, Ahzâb sûresinde Hendek Savaşı'nın özelde Hz. Peygamber ve ashâbı, genelde bütün Müslümanlar için neye tekabül ettiğinin tesbiti kolay olmayacaktır.

5. Bazı müfessirler, âyetlerde yer alan fiil ve isimleri tefsir sadedinde filolojik tahlillerle yetinirken, Maverdî, Kurtubî, Suyûtî ve ağırlıklı olarak XIX. Yüzyıl ve sonrası dönemde müfessirler fiilin/ismin kapsamını siyer-megâzî ve hadis edebiyatında aramış, fiile/isme taalluk eden hadise ve rivâyetlerden örnekler vermişlerdir.

Görebildiğimiz kadarıyla, bu yönelimin XIX. Yüzyıl sonrasında bilhassa göze çarpması, müfessirlerin tefsir anlayışıyla paralellik arzettiği kadar siyasî tarihle de ilgilidir. Bu dönemde Seyyid Kutub, Mevdûdî, Saîd Havvâ ve İzzet Derveze gibi müfessirlerin emperyalizme ve bununla bağlantılı olarak gelişen sekülerleşmeye karşı Kur'ân'ı temel dayanak kılma ve toplumlarını yeniden ihya etme gayreti göze çarpmaktadır. Bu yönelim, siyasî/ekonomik/kültürel ortamda uyanışın, mücadelenin ve yeniden ayağa kalkmanın bilhassa Kur'ân'ı merkeze almak ve onun pratiğiyle mümkün olduğu düşüncesine dayanır. Filistin direniş hareketi'nin öncü isimlerinden İzzet Derveze *beşer peygamber*, Seyyid Kutub *hâkimiyet* fikrine dayalı eserlerini Hz. Peygamber'in mücadeleye örülü sîretine nüzûlü şahit tutarak oluşturmuş, siyer-megâzî edebiyatının verileriyle bugünün problemlerini paralel okumuş, Müslümanların temel problemleri arasında bağ kurup muhakemeye ve çözüm üretmeye sevk etmişlerdir. İnceleme çerçevemiz üzerinden denilebilir ki, XIX. Yüzyıl sonrasında özellikle göze çarpan bu husus bu dönemin siyer edebiyatında da dikkat çekmektedir.

6. Kur'ân lafızlarının yine Kur'ân'da izinin sürülmesi, lafızların ortak olarak kullanıldığı âyetlerin bütün olarak değerlendirilmesi lafzın kavram ve kapsamını belirlediği gibi siyer-megâzîye taalluk eden konularda genel bir sonucun çıkarılmasına da rehberlik edebilir. *Ahzab*, *Yesrib/Medine*, *ahd* gibi Kur'ân lafızları bu bağlamda incelenmiş, bu yaklaşımın nüzûl sürecini canlandığı, mesajın daha güçlü bir şekilde anlaşılmasına katkı sağladığı gibi, Kur'ân'a parçacı değil bütüncül bir yaklaşımı da zorunlu kıldığı da gözlenmiştir.

7. Erken dönemden itibaren siyer müellifleri Kur'ân-ı Kerîm'le sıkı bir ilişki içerisinde. Bu müellifler, Kur'ân'ı aslî kaynak ve delil olarak görüp siyer bilgisini Kur'ân'la teyid etmiş, hadiselerle/kişilere âyetleri şahit getirmişlerdir. Nüzûl sürecinin düşüncesini de şekillendiren Kur'ânî üslup bu müelliflerce benimsenmiştir. Kur'ân lafızları tarihî anlatının lafızlarını oluşturmuş, Kur'ân ve siyer bu eserlerde içiçe geçmiştir.

Bu durum aynı zamanda XIX. Yüzyıl sonrası siyer müellifleri için tarih algısının/felsefesinin pozitivist temellerine karşı bir karşı duruş metodu teklifi de olabilir. Zira pozitivist tarih düşüncesi modernizmin bir sonucu olarak İslam dünyasını da etkilemiş, Kur'ânî üslup cebrî tarih tanımını içinde itibarsızlaştırılmıştır,

denilebilir. Kuşkusuz ki, postmodern dönemde de sîreti nüzûlden ayrı tutmayan ve siyeri anlamak için Kur'ân'ı, Kur'ân'ı anlamak için siyeri araç kılan, her ikisini birbirinden bağımsız görmeyen siyer müellifleri vardır. Ancak bu, erken dönem siyer-megâzî edebiyatının modern algı ve önyargıdan uzak bir yeniden okumaya mani değildir.

Netice itibariyle denilebilir ki, sîret nüzûlden, nüzûl sîretten ayrı düşünülmemelidir. İdeal bir siyer-megâzî müellifi Kur'ânî üsluba hakim olmalı, ideal bir tefsir müellifi de siyer-megâzîye vâkıf olmalıdır. Kur'ân tecrübesi ve siyer bilgisi derinleştikçe “Yaşayan Kur'ân” Hz. Peygamber daha doğru konumlandırılacak, bu konumlandırma da tefsir faaliyetlerinin esasını teşkil eden Kur'ân'ı doğru bir şekilde anlamayı mümkün kılacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

Abdülhamid, İrfan, “Cebriyye”, *DİA*, VII, 205-208.

Abdürrezzâk, b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyârî (ö. 211/826-27), *Tefsîru'l-Kur'ân* (thk. Mustafa Müslim Muhammed), II, Riyad 1410.

Ahatlı, Erdinç, “Temrîz”, *DİA*, XL, 433-434.

Albayrak, Halis, “Mukatıl b. Süleyman'ın Tefsirinde Söz-Muhatap-Anlam İlişkisi”, *Kur'ân ve İslami İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi* (ed. M. Mahfuz Söylemez), Ankara 2013.

Algül, Hüseyin, “Gatafân”, *DİA*, XIII, 399-400.

Alper, Hülya, “Münâfik”, *DİA*, XXXI, 565.

Arcûn, Muhammed Sâdık İbrâhîm, *Muhammed Rasûlullah*, I-IV, Dımaşk 1985.

Avcı, Casim, “Kurayza (Benî Kurayza)”, *DİA*, XXVI, 431-432.

_____ “Kureyş”, *DİA*, XXVI, 442-444.

_____ “Kur'ân ve Medeniyet Tarihi”, *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları II*, (ed. Bedreddin Çetiner), İstanbul 2001, s. 63-83.

Ayar, Ali Rıza; Hüseyin Güneş, “Hz. Peygamber'in Savaş Öncesinde, Zafer Sonrası Elde Edilecek Ganimetlere Dikkat Çekmesi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVI, Sayı 16, s. 215-234.

Batchaev, Magomet (Muhammad), *Siret-i İbn İshâk'ta Tefsir Rivâyetleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2013.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ (ö. 516/1122), *Meâlimu't-tenzîl*, (thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cum'a ed-Dumeyriyye, Süleyman Müslim el-Harş), Riyad 1409.

Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd (ö. 279/892-93), *Ensâbu'l-Eşraf*, (thk. Süheyl Zekkâr ve diğerleri), I-XIII, Beyrut 1417/1996.

Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed (ö. 685/1286), *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, (thk. Muhammed Subhi b. Hasan, Muhammed Ahmed Atraş), Beyrut 1421/2000.

Bilmen, Ömer Nasûhi, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, İstanbul 1990.

- Birişık**, Abdülhamit, “Hizbullah”, *DİA*, XVIII, 183-184
_____ “Nüzûl”, *DİA*, XXXIII, 308-309.
- Bozkurt**, Nebi, “Hâtıb b. Ebû Beltea”, *DİA*, XVI, 444-445.
_____ Mustafa Sabri Küçükaşcı, “Medine”, *DİA*, XXVIII, 305-311.
- Câbirî**, Muhammed Âbid, *Fehmü'l-Kur'an*, (çev. Muhammed Coşkun), İstanbul 2014.
- Caetani**, Leon, *İslâm Tarihi*, (çev. Hüseyin Câhit Yalçın), I-X, İstanbul 1924-1927.
- Cerrahoğlu**, İsmail, *Tefsir Tarihi*, II, Ankara 1988.
_____ “İbn Hişâm ve Sîresindeki Garîbu'l-Kur'ânı”, *AÜİF İslamî İlimler Dergisi*, Ankara 1977, III, s. 1-28.
_____ “Tefsirde Mukâtil İbn Süleyman ve Eserleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXI, Ankara 1975.
_____ “İbn Ebû Hâtim ve Tefsiri”, *AÜİFD*, XVIII, Ankara 1970, s. 35-45.
- Coşkun**, Muhammed, *Kur'an Yorumunda Sîret-Nüzûl İlişkisi*, İstanbul 2014.
- Çelik**, Ali, “Kur'an ve Sünnet'in Doğru Anlaşılmasında Sîret'in Önemi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, III (2003), Sayı: 3, s. 5-16.
- Demircan**, Adnan, “Kur'an'ın, Nüzûl Dönemi Putperest Arapları İçin Kaynaklığı Üzerine”, *İstem*, Yıl:2, Sayı:4, 2004, s. 53-61.
_____ “Mesâcid-i Seb'a”, *DİA*, XXIX, 260-261.
_____ “Rasûlullah (s.a.v)'in Münâfıklarla İlişkileri”, *İslam'da İnsan Modeli ve Hz. Peygamber Örneği*, Ankara 1995, s. 141-154.
_____ “Utbe b. Rebîa”, *DİA*, XLII, 236-237.
- Demirci**, Muhsin, *Tefsîre Giriş*, İstanbul 2009.
_____ *Tefsir Tarihi*, İstanbul 2012.
- Derveze**, Muhammed İzzet (1404/1984), *Sîretü'r-rasûl suverun muktebesetun mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrut, ty.
_____ *et-Tefsîru'l-hadîs*, Beyrut 1421/2000.
- Ebû Hayyân**, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf el-Endelüsî (ö. 745/1344), *el-Bahru'l-Muhît* (thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvid, Zekeriyya Abdülmecîd en-Nûtî, Ahmed en-Necûlî el-Cemel), Beyrut 1413/1993.
- Ebüsuûd Efendi** (ö. 982/1574), *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Riyad 1974.
- Ekinci**, Kutbettin, “Ankebut Suresi'nin 11. Âyeti Bağlamında Mekke Döneminde Nifak”, *E-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, VII, Sayı 2, 2015, s. 277-296.

- Elmalı**, Hüseyin, “Hassân b. Sâbit”, *DİA*, XVI, 399-400.
- Elmalılı Hamdi Yazır**, *Hak Dini Kur’ân Dili*, İstanbul 1971.
- Fayda**, Mustafa, “Âişe”, *DİA*, II, 201-205.
- _____ “İbn Sa’d”, *DİA*, XX, 294-297.
- _____ “Siyer ve Megâzî”, *DİA*, XXXVII, 319-324.
- _____ “Vâkıdî”, *DİA*, XLII, 471-474.
- Ferrâ**, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî (ö. 207/822), *Meâni’l-Kur’ân*, Beyrut 1403/1983.
- Ferran**, Ahmed b. Mustafa, *Tefsîru’l-İmam eş-Şâfiî*, Riyad 2006.
- Görgün**, Hilal, “Seyyid Kutub”, *DİA*, XXXVII, 64-68.
- Görgün**, Tahsin, “Kur’ân ve Tarih”, *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları-I*, İstanbul 2000.
- Güler**, Zekeriya, *Hadis Tetkikleri*, İstanbul 2015.
- Halebî**, Ebû Muhammed Bedreddîn Hasan b. Ömer b. Habîb (ö. 779/1377), *el-Muktefâ min Sîreti’l-Mustafâ*, (thk. Mustafa Muhammed Hüseyin ez-ZehEbû), Kahire 1416/1996.
- Hamîdullah**, Muhammed, *Hz. Peygamberin Savaşları*, (çev. Salih Tuğ) İstanbul 1972.
- _____ *İslam Peygamberi*, İstanbul 1990.
- _____ “Hendek Gazvesi”, *DİA*, XVII, 194-195.
- _____ “Huneyn Gazvesi”, *DİA*, XVIII, 376-377.
- _____ Casim Avcı, “Uhud Gazvesi”, *DİA*, XLII, 54-57.
- Heyet**, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1986.
- Heyet**, *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Ankara 2008.
- Heykel**, Muhammed Hüseyin (1888-1956), *Hayât-u Muhammed*, Kahire 2001.
- Işık**, Emin, “Ahzâb Sûresi”, *DİA*, II, 195-196.
- İbn Abdilberr**, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî (ö. 463/1071), *ed-Dürer fi’htisâri’l-megâzî ve’s-siyer* (thk. Şevkî Dayf), I-II, Kahire 1386/1966.
- İbn Âşûr**, Muhammed b. Tâhir (ö. 1973), *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, I-XXX, Tunus 1984.
- İbn Atıyye**, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî (ö. 541/1147), *el-Muharrerü’l-vecîz fi tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz* (thk. er-Rahhâle el-Fâruk ve arkadaşları), Katar 1428/2008.

İbn Cüzeyy, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Gırnâtî (ö. 741/1340), *et-Teshîl li-ulûmi't-tenzîl* (nşr. Muhammed Sâlim Hâşim), Beyrut 1415/1995.

İbn Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (ö. 327/938), *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm müseneden ani'r-Rasûl ve's-sahâbe ve't-tâbiîn* (thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib), I-X, Mekke 1417/1997.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed (ö. 235/849), *Kitâbü'l-Megâzî* (thk. Abdülazîz b. İbrahim el-Ömerî, Riyad 1420/1999.

İbn Ebû Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsâ el-Mürrî el-Kurtubî (ö. 399/1008), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîz* (thk. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ukkâşe, Muhammed b. Mustafa el-Kenz), Kâhire 1423/2002.

İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed (ö. 245/860), *el-Muhabber* (nşr. Ilse Lichtenstadter), Beyrut, ty.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik (ö. 218/833), *es-Siretü'n-Nebeviyye* (thk. Mustafa es-Sekkâ, İbrahim el-Ebyarî, Abdülhafız Şelebî), I-IV, Kahire 1955/1375.

İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî (ö. 151/768), *Sîret-ü İbn İshâk* (thk. Muhammed Hamîdullah), Rabat 1396/1976.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer (ö. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm* (thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed ve arkadaşları), Kahire 1421/2000.

_____ *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), I-XXI, Cize 1997/1416.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 230/845), *Kitâbü't-Tabakâtü'l-Kebîr* (thk. Ali Muhammed Ömer), I-XI, Kahire 1421/2001.

İbn Seyyidinnâs, Ebü'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî (ö. 734/1334), *Uyûnü'l-eser fi fînûni'l-megâzî ve's-şemâil ve's-siyer* (thk. Muhammed el-İd el-Hatrâvî - Muhyiddin Mestû), Medine-Dımaşk 1413/1992.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer en-Nümeyrî el-Basrî (ö. 262/876), *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere* (thk. Fehîm Muhammed Şeltût), yy.

İbn Şihâb, Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah ez-Zührî (ö. 124/742), *el-Megâzî en-Nebeviyye* (thk. Süheyl Zekkâr), Dımaşk 1401/1981.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem* (thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ), I-XIX, Beyrut 1412/1992.

_____ *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, Beyrut 1404.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-târîh*, (thk. Ebü'l-fidâ Abdullah el-Kâdî), I-XI, Beyrut 1407/1987.

İlhan, Avni, "Aslah", *DİA*, III, 495-496.

Kapar, M. Ali, "Hevâzin", *DİA*, XVII, 276-277.

Karataş, Ali, "Endülüs Tefsir Geleneği ve Müfessir İbn Ebû Zemenîn (ö. 399/1008)", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 40, Erzurum 2013, s. 295-318.

Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr (ö. 923/1517), *el-Mevâhibu'l-ledünniyye* (thk. Sâlih Ahmed eş-Şâmî), I-III, Beyrut 1425/2004.

Kaya, Zeynep, *İbn Şihâb ez-Zührî'nin Tarihçiliği*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015.

Keskin, Yusuf Ziya, "Hz. Peygamber'in Savaşlarda Kullandığı Gizli Diller", *İstem*, Yıl: 4, Sayı: 7, Konya 2006, s. 75-86

Kırca, Celal, "Semûd", *DİA*, XXXVI, 500-501.

Koçyiğit, Talât, "Abdullah b. Übey b. Selûl", *DİA*, I, 139-140.

Köksal, M. Âsım (ö. 1998), *İslam Tarihi*, İstanbul 1974.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr b. Ferh (ö. 671/1273), *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an* (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Beyrut 1427/2006.

Kuş, Şinasi, *Kur'an-ı Kerim ve Tefsir'e Göre Bütün Yönleriyle Münâfik*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1996.

Kutub, Seyyid (ö. 1966), *Fî zilâli'l-Kur'an*, Kahire 1423/2003.

Küçük, Abdurrahman, "Ahid", *DİA*, I, 532-533.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Mâlik b. Avf", *DİA*, XXVII, 504-505.

_____ "Sakîf", *DİA*, XXXVI, 10-11.

Makrizî, Ebü'l-Abbas Takiyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkâhir b. Muhammed (ö. 845/1442), *İmtâü'l-Esmâ' bimâ li'n-Nebiyyi mine'l-Ahvâl ve'l-Emvâl ve'l-Hafade ve'l-Meta'* (thk. Muhammed Abdulhamîd en-Nümeysî), I-XV, Beyrut 1420/1999.

- Mâtürîdî**, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî (ö. 333/944), *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, (İlmî Kontrol: Bekir Topaloğlu), XI, İstanbul 2008.
- Mâverdî**, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (ö. 450/1058), *en-Nüket ve'l-uyûn* (thk. Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm), Beyrut 1412/1992.
- Mes'ûdî**, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Ali el-Hüzelî (ö. 345/956), *Mürûcü'z-zeheb ve meâdinu'l-cevher* (thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), I-II, Beyrut 1393/1983.
- Mevdûdî**, Ebü'l-A'lâ, *Tefhîmu'l-Kur'ân* (çev. Muhammed Han Kayanî ve diğeri), İstanbul 1996.
- Mukâtil** b. Süleyman b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767), *Tefsîru'l-kebîr* (thk. Ahmed Ferîd), I-III, Beyrut 2003.
- Mûsâ** b. Ukbe, *el-Megâzî* (thk. Muhammed Bakşîş Ebû Mâlik), yy., 1994.
- Mübârekfûrî**, Safiyyurrahmân, *er-Rahîku'l-mahtûm*, İskenderiyye, ty.
- Nehhâs**, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısrî (ö. 338/950), *Meâni'l-Kur'ân*, (thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî), Mekke 1408/1988.
- Nesefî**, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd (ö. 710/1310), *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* (thk. Seyyid Zekeriyâ), yy., ty.
- Ömerî**, Ekrem Ziyâ, *es-Sîretü'n-Nebeviyyeti's-Sahîha*, Medine 1415/1994.
- Önkal**, Ahmet, "Akabe Biatları", *DİA*, II, 211
_____ "Bi'rîmaûne", *DİA*, VI, 195-196.
- Öz**, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, İstanbul 2008.
- Özel**, Ahmet, "Cihad", *DİA*, VII, 527-531.
_____ "Muhammed", *DİA*, XXX, 431-439.
- Özel**, Mustafa, "Bir Tefsir Kaynağı Olarak İbn Hişâm'ın es-Sîresi", *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı XIII-XIV, İzmir 2001, s. 205-215.
- Paçacı**, Mehmet, "Kur'ân ve Tarihsellik Tartışması", *Kur'ân'ı Anlamada Tarihsellik Sorunu (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*, (ed. Abdülhamit Birışık), Bursa 2005.
- Râzî**, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (ö. 606/1210), *et-Tefsîru'l-kebîr*, el-Matbaatu'l-Behiyye, Kahire, ty.
- Sa'lebî**, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbü'rî (ö. 427/1035), *el-Keşf ve'l-beyân* (thk. Ebû Muhammed b. Âşûr), I-X, Beyrut 1422/2002.
- Sallâbî**, Ali Muhammed, *es-Sîretü'n-Nebeviyye Ard-u Vekâi' ve Tahlîlü Ahdâs*, Beyrut 1429/2008.

- Sarıçam**, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara 2015.
- Sehâvî**, Ebü'l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed (ö. 643/1245), *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, (thk. Mûsâ Ali Mûsâ Mes'ûd, Eşref Muhammed Abdullah el-Kassâs), Kahire 2008.
- Semerkandî**, Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim (ö. 373/983), *Tefsîru's-Semerkandî* (thk. Ali Muhammed Muavviz, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Zekeriyya Abdülmecîd en-Nûtî), Beyrut 1413/1993.
- Semhûdî**, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî (ö. 911/1506), *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafa* (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut 1374/1955.
- Sezgin**, Fuad, *Târihu't-Türâsi'l-Arabî* (çev. Mahmud Fehmi Hicâzî), Riyad 1411/1991.
- Sezikli**, H. Ahmet, "Münâfik", *DİA*, XXXI, 568.
- Sibâî**, Mustafa, *es-Sîretü'n-nebeviyye durûs ve iber*, Dımaşk 1972.
- Sıcak**, Ahmet Sait, *Kur'ân Tefsirinde Öznellik*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013.
- Soycan**, Mustafa, *Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) Tefsîr Adlı Eserindeki Megâzî Bilgilerinin Tesbit ve Değerlendirmesi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2011.
- Söylemez**, M. Mahfuz, "Kur'ân'ın Anlaşılmasında Tarihin Etkisi: Kureyş ve Fil Sureleri ile Necm Suresi 19-23. Âyetleri Örneği", *Kur'ân ve İslami İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi*, (ed. M. Mahfuz Söylemez), Ankara 2013.
- Suyûtî**, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr b. Muhammed (ö. 911/1505), *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), I-XVII, Kahire 1424/2003.
- Süheyfî**, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî el-Mâlekî (ö. 581/1185), *er-Ravzü'l-ünüf fi şerhi's-Sîreti'n-nebeviyye li'bni Hişâm*, (thk. Mecdî b. Mansûr b. Seyyid eş-Şûrâ), I-IV, Beyrut, ty.
- Şâmî**, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf es-Sâlihî eş-Şâfî (ö. 942/1536), *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fi sîreti hayri'l-ibâd*, (thk. Mustafa Abdülvâhid), I-XII, Kâhire 1418/1997.
- Şenel**, Abdülkadir, "Nuaym b. Mes'ûd", *DİA*, XXXIII, 219.
- Şeşen**, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.

Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr* (thk. Abdurrahman Umeyre), I-V, yy.

Taberî, Ebû Ca'fer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd (ö. 310/923), *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Şur'ân* (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), I-XXVII, Kâhire 1422/2001.

_____ *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), I-XI, Beyrut 1967.

Türcan, Saliha, *Rivâyet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü –İbn Kesir (ö. 774/1373) Tefsiri Örneği Üzerinden-*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2011.

Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî (ö. 468/1076), *et-Tefsîrü'l-Basît* (nşr. Muhammed b. Abdullah el-Fevzân), I-XXV, Riyad 1430.

_____ *Esbâbü'n-nüzûl*, (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1389/1969.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Eş'ariyye", *DİA*, XI, 447-455.

Yurdagür, Metin, "Ahid", *DİA*, I, 534-535.

Yûsuf, M. Atâ, *Tefsîrü's-Süddî el-kebîr*, Mansûre 1414/1993.

Zahitoğlu, İrfan, *Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsir-i Kebir'indeki Hadislerin Tahrici ve Değerlendirilmesi*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2015.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrahim b. es-Serî b. Sehl (ö. 311/923), *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuh* (thk. Abdülcelîl Abduh ŞelEbû), I-V, Beyrut 1408/1988.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed (ö. 538/1144), *el-Keşşâf 'an hâkâiki ğavâmizi't-tentîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl* (thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz), Riyad 1418/1998.

EK 1: Hendek Savaşı ile İlgili Âyetlerin Meâli

9. Ey iman edenler! Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani (düşman) ordular üzerinize gelmişti de biz onların üzerine bir rüzgâr ve göremediğiniz ordular göndermiştik. Allah yaptıklarınızı hakkıyla görmektedir. **10.** Hani onlar size hem üst tarafınızdan hem alt tarafınızdan gelmişlerdi. Hani gözler kaymış ve yürekler ağızlara gelmişti. Siz de Allah'a karşı çeşitli zarlarda bulunuyordunuz. **11.** İşte orada müminler denendiler ve şiddetli bir şekilde sarsıldılar. **12.** Hani münâfıklar ve kalplerinde hastalık olanlar, 'Allah ve Rasûlü bize, ancak aldatmak için vaadde bulunmuşlar' diyorlardı. **13.** Hani onlardan bir grup, 'Ey Yesrib (Medine) halkı! Sizin burada durmak imkanınız yok. Haydi geri dönün' demişti. Onlardan bir başka grup da, 'Evlerimiz açık (korumasız)' diyerek Peygamberden izin istiyorlardı. Oysa evleri açık (korumasız) değildi. Onlar sadece kaçmak istiyorlardı. **14.** Eğer Medine'nin her tarafından üzerlerine gelirse ve orada karışıklık çıkarmaları istenseydi, onu mutlaka yaparlardı; o konuda fazla gecikmezlerdi. **15.** Andolsun ki, onlar, daha önce geri dönüp kaçmayacaklarına dair Allah'a söz vermişlerdi. Allah'a verilen söz ise sorumluluğu gerektirir. **16.** De ki: 'Eğer siz ölümden ya da öldürülmekten kaçırıyorsanız, kaçmak size asla fayda vermeyecektir. O takdirde bile (hayatın zevklerinden) pek az yararlandırılırsınız. **17.** De ki: 'Eğer Allah size bir kötülük dilese, sizi Allah'tan koruyacak kimdir? Yahut size bir rahmet dilese buna engel olacak kimdir?' Onlar kendilerine Allah'tan başka hiçbir dost ve hiçbir yardımcı bulamazlar. **18.** Şüphesiz Allah içinizden savaştan alıkoyanları ve kardeşlerine, 'Bize gelin' diyenleri biliyor. Size katkıda cimri davranarak savaşa pek az gelirler. **19.** Korku geldiğinde ise, üzerine ölüm baygınlığı çökmüş kimse gibi gözleri dönerek sana baktıklarını görürsün. Korku gidince de ganimete karşı aşırı düşkünlük göstererek sizi keskin dillerle incitirler. İşte onlar iman etmediler. Allah da onların amellerini boşa çıkardı. Bu Allah'a kolaydır. **20.** Düşman birliklerinin gitmediğini sanıyorlar. Düşman birlikleri (bir daha) gelecek olsa, isterler ki, (çölde) bedevilerin arasında bulunsunlar da size dair haberleri (gidip gelenlerden) sorsunlar. İçinizde bulunsalardı da pek az savaşırlardı. **21.** Andolsun, Allah'ın Rasûlünde sizin için; Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır. **22.** Müminler düşman birliklerini görünce, 'İşte bu Allah'ın ve Rasûlünün bize vaad ettiği şeydir. Allah ve Rasûlü doğru söylemişlerdir' dediler. Bu

onların ancak imanlarını ve teslimiyetlerini artırmıştır. **23.** Müminlerden öyle adamlar vardır ki, Allah'a verdikleri söze sâdik kaldılar. İçlerinden bir kısmı verdikleri sözü yerine getirmiştir (şehit olmuştur). Bir kısmı da (şehit olmayı) beklemektedir. Verdikleri sözü asla değiştirmemişlerdir. **24.** Bunun böyle olması Allah'ın, doğruları, doğrulukları sebebiyle mükafatlandırması, dilerse münâfıklara azap etmesi yahut onların tevbesini kabul etmesi içindir. Şüphesiz Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir. **25.** Allah inkar edenleri, hiçbir hayra ulaşmaksızın kin ve öfkeleriyle geri çevirdi. Allah, savaşta müminlere kâfi geldi. Allah kuvvetlidir, mutlak güç sahibidir.

